

Voor hart en hoofd

Dr. W. van Vlastuin
Voor hart en hoofd – Een essay over Christus-identiteit in het onderwijs
© Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2019
Foto omslag: iStock
Omslagontwerp en vormgeving: José van der Meer
ISBN 978 94 0290 7285
C-NUR 740-025

www.debanier.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dr. W. van Vlastuin

Voor hart en hoofd

**Een essay over Christus-identiteit
in het onderwijs**

Inhoud

Woord vooraf	11
Inleiding	13
1. Wat is de essentie van christelijke identiteit?	22
1.1 Onze identiteit in de levende Christus	23
1.2 De gekruisigde Christus	26
1.3 Christus opent de gesloten wereld	32
1.4 De christelijke claim van exclusiviteit	39
1.5 Niemand heeft twee hoofden	42
1.6 De Heer' van de leer	44
1.7 Burgers van een betere wereld	46
1.8 De katholieke Christus	49
1.9 In Christus gedoopt	56
1.10 Wat betekent dit voor het onderwijs?	65
Verwerkingsvragen	67
2. De identiteit van de christelijke leraar	68
2.1 De leraar als ambtsdrager	70
2.2 De leraar als profeet	78
2.3 De leraar als priester	89
2.4 De leraar als koning	102
2.5 Wat betekent dit voor het onderwijs?	111
Verwerkingsvragen	112
3. De identiteit van de leerling	113
3.1 De toe-eigening van het Evangelie	113
3.2 De toe-eigening van de persoonlijkheid	121
3.3 De toe-eigening van het profetische	130
3.4 De toe-eigening van het priesterlijke	137

3.5 De toe-eigening van het koninklijke	143
3.6 Het perspectief van deze toe-eigening	152
3.7 Wat betekent dit voor het onderwijs?	153
Verwerkingsvragen	155
4. De leerinhoud in het perspectief van de christelijke identiteit	156
4.1 Het perspectief van de schepping	159
4.2 Het perspectief van de herschepping	169
4.3 Een christelijk perspectief op exacte vakken	180
4.4 Een christelijk perspectief op economie	190
4.5 Een christelijk perspectief op taal	200
4.6 Een christelijk perspectief op geschiedenis	206
4.7 Wat betekent dit voor het onderwijs?	212
Verwerkingsvragen	214
Terugblik	215
Bibliografie	218

Woord vooraf

De laatste jaren word ik vaak gevraagd om een lezing te houden over de identiteit van het christelijk onderwijs. Aanvankelijk kwam deze vraag vooral uit het voortgezet onderwijs, maar later ook steeds meer uit het basisonderwijs. Mijn betrokkenheid bij verschillende onderwijsinstellingen inspireerde mij tot bezinning op dit thema. Vooral het onderzoek naar ‘geestelijke vorming’ vanuit mijn eigen leerstoel aan de Vrije Universiteit Amsterdam, en de betrokkenheid bij het curatorium van de leerstoel Christelijke pedagogiek aan de Theologische Universiteit Apeldoorn waren een stimulans voor dit onderzoek. Verder houd ik me ook in prediking en catechese voortdurend bezig met vragen rond vorming en identiteit.

De ontwikkelingen in onze cultuur roepen om een bezinning op de identiteit van het christelijk onderwijs. Ook de ontwikkelingen binnen de gereformeerde gezindte hebben hun weerslag op de vorming van onze jongeren. In de afgelopen tijd heb ik met allerlei mensen gesprekken over deze thema’s gevoerd. Uit deze gesprekken is dit boek ontstaan. Ik dank al degenen met wie ik in gesprek mocht zijn over deze aangelegen vragen die zo dicht bij onszelf komen en die zo belangrijk zijn in de omgang met de nieuwe generatie. De eerlijkheid en de kwetsbaarheid van mijn gesprekspartners heb ik zeer gewaardeerd. Dat ik het resultaat van deze ontmoetingen in dit boek heb samengebracht, mag u duiden als een teken van dankbaarheid voor dit vertrouwen.

Ik schrijf dit essay als theoloog en niet als bestuurder of docent. Dit boek gaat dan ook niet in directe zin over actuele thema’s als burgerschap, genderdiversiteit, overheidsbemoeyenis, acceptatie-

plicht, relatie kerk-school-gezin of het benoemingsbeleid. Dit boek is evenmin een handboek voor concrete didactiek of pedagogiek, omdat daar mijn expertise niet ligt. Ik beoog met deze bezinning de doordenking van onze identiteit in Christus voor het onderwijs. Ik spreek over een essay om aan te geven dat het niet gaat om uitgekristalliseerde inzichten, maar om een aanzet tot bezinning vanuit een theologisch gezichtspunt.

Deze reflectie moet uiteraard vertaald worden naar bestuur en beleid, didactiek en pedagogiek. Daarom heb ik aan het einde van elk hoofdstuk een korte balans opgemaakt met de scharnierpunten voor het onderwijs. Met de verwerkingsvragen aan het einde van ieder hoofdstuk zet ik de experts in de klas aan het werk om de stof praktisch toe te passen.

Ik dank al degenen die mij feedback wilden geven: Gerdien Bertram-Troost, Gijsbert van den Brink, Wim Büdgen, Wolter Huttinga, Henk Jochemsen, Wim de Kloe, Jan Kloosterman, Kees van der Kooi, Teun van der Leer, Ewald Mackay, Bram de Muijnck, Stefan Paas, Mart-Jan Paul, Johan van Putten, Johan Smits, Bart Jan Spruyt, Theo van Steenberg, Klaas Tippe, Meike Petri-van Vlastuin en Bertus Wichers. Deze feedback heeft mij behoed voor al te grote valkuilen en geholpen om dingen dieper te doordenken.

Zo geef ik deze gedachtegang prijs aan verdere bezinning, in het besef dat de christelijke vorming van de toekomstige generatie 'tot Gods eer en tot hun zaligheid' is.¹

Wezep, Nieuwjaar 2019
W. van Vlastuin

1. Volgens het klassieke huwelijksformulier is dit het tweede huwelijksdoel.

Inleiding

Er is een interactie tussen het christelijk onderwijs en onze cultuur. Het is van belang dat we ons bewust zijn van de karakteristieken van de huidige cultuur. Enerzijds zijn we hier geheel onderdeel van, zelfs meer dan we ons doorgaans bewust zijn. Anderzijds stelt Gods Woord elke cultuur onder kritiek. Voordat we ons bezinnen op de identiteit van het christelijk onderwijs, gaan we daarom eerst in op enkele kenmerkende aspecten van onze cultuur.

Objectivering en subjectivering

In de premoderniteit dacht men vanuit het geheel naar de enkeling, maar in de late middeleeuwen zette er een ontwikkeling in waarbij het individu steeds meer centraal kwam te staan. Deze ontwikkeling wordt aangeduid als de ‘wending naar het subject’. Het latere denken van Descartes is hier veelzeggend. Zijn *cogito, ergo sum* (ik denk, dus ik ben) kiest het uitgangspunt voor de werkelijkheid helemaal in het denkend subject. Dit betekende ten eerste een geweldige nadruk op de menselijke ratio en tegelijk een objectivering van de werkelijkheid buiten ons.

Deze objectivering heeft vergaande gevolgen gehad. De schepping werd daarmee tot dode natuur en de natuurwetenschappelijke benadering werd de bril waardoor we naar de hele werkelijkheid gingen kijken. De (medische) wetenschap en de techniek hebben de mensheid veel vooruitgang gebracht. Tegelijk ging er ook iets verloren, omdat het mysterie uit de werkelijkheid verdween. De gevoeligheid voor het ware, het goede en het schone verbleekte. Het proces van objectivering is nog niet ten einde. Met zijn bestseller *Wij zijn ons brein* (2010) gaf Dick Swaab de boodschap af dat

wij de mens moeten reduceren tot een optelsom van cellen. De mens werd dus ook geobjectiveerd. De boeken van Yuval Noah Harari staan op dezelfde lijn. Deze succesvolle Joodse schrijver ontkent stellig dat wij meer zijn dan materie of dat er zoiets zou bestaan als een ziel. Terwijl Dick Swaab een uitgesproken materialist is, reduceert Harari de mens tot algoritmen en *big data*. Evenals Raymond Kurzweil ziet hij een toekomst voor zich waarin een integratie plaatsheeft van mens en computer. Dit zou grote mogelijkheden bieden om gepersonaliseerd leren in het onderwijs toe te passen. Hoe gaat het reformatorisch onderwijs met deze opvattingen om?

Intussen gaat de subjectivering ook nog steeds door. Inmiddels spreken we niet meer over moderniteit, maar over postmoderniteit. De goede kant hiervan is dat het rationalisme wordt bevraagd en het besef toeneemt dat er meer is dan het meetbare. De kwalijke kant is dat er een enorme relativering van waarden heeft plaatsgevonden. Het huwelijk en het geslacht worden niet meer als een gegeven orde gezien, maar als sociale constructen. De extreme uitingen zijn een spiegel van onze cultuur, waarin waarheid niet meer bestaat en waarin we zoeken naar de bevrijding van de dictatuur van de natuur. De autonomie van het menselijk subject is absoluut geworden en elk gezag staat ter discussie. We merken de effecten bij christelijke jongeren die de Bijbel willen lezen om te zien wat daarin over het huwelijk wordt gezegd, maar deze boodschap als een van de vele meningen zien.

Zowel de objectivering als de subjectivering heeft onze cultuur opgesloten in een gesloten wereldbeeld waaruit God is verdwenen. Aangrijpend genoeg trekt dit seculiere klimaat ook zijn sporen binnen het christendom. De scheiding tussen geloven en weten heeft voor een dualisme tussen de zondag en de maandag gezorgd. Doordeweeks begeven we ons op het gebied van het meetbare, terwijl we op zondag in de wereld van het onzichtbare verkeren. De eenheid van het leven staat daarmee onder zware druk.

De invloed op het christelijk geloof

Dit werkt door in onze theologie en spiritualiteit. Terwijl de Heidelbergse Catechismus kennen en vertrouwen bij elkaar houdt, is het voor ons problematisch geworden om weten bij het geloof te betrekken. We weten immers alleen de dingen die we kunnen meten, maar de onzichtbare realiteit van God kunnen we alleen geloven. We hebben de kennis objectief gemaakt en buiten het geloof geplaatst. De keerzijde is dat vertrouwen helemaal subjectief is geworden, waarmee de zekerheid van het heil geheel in het menselijk subject is komen te liggen, wat veel onzekerheid oproept. Het heil is immers onzeker als mijn subjectieve ervaring hiervoor beslissend wordt.

Ten tweede betekende de scheiding tussen object en subject voor het christelijk geloof dat God en Christus, Schrift en verbond, tot objecten werden. Dan te bedenken dat een object dood is. Als de Bijbel tot een object wordt, wordt het heel ingewikkeld om zeker te zijn van vergeving en zaligheid. Omdat men in de Reformatie de Schrift verstond als het spreken van het levende Subject ontving men een bijna directe zekerheid over vergeving in het spreken van God. Ook toen kende men hevige aanvechtingen, maar als we God niet meer horen spreken in Zijn Woord wordt de aanvechting nog intenser. Daar komt bij dat de cultuur ons leert dat we niets op gezag moeten aanvaarden, dus ook niet op het gezag van de Bijbel. Daarmee ligt ook de objectieve waarheid van de Bijbel onder vuur. In de derde plaats knabbelt het gesloten wereldbeeld zonder metafysica ongemerkt aan het geloof. Onze cultuur bepaalt ons niet bij God en bij de eeuwigheid. Dat maakt het christelijk leven problematisch. Als we de weg kwijt zijn, grijpen we eerst naar ons navigatiesysteem, terwijl een Nigeriaanse christen om Gods leiding zou vragen. De strijd met de boosheid van het hart is van alle culturen, maar de huidige cultuur roept vragen op die in de oudheid en in de Reformatie niet aan de orde waren. Als we voortdurend godloze lucht inademen is het niet verwonderlijk dat we geestelijk zuurstofgebrek lijden, waardoor het geloof in God problematisch

wordt. God lijkt zo ver weg. Als geestelijke begrippen niet meer relevant zijn in onze cultuur sijpelt het effect daarvan op allerlei manieren door. De theologie wordt minder metafysisch en de spiritualiteit vlakker. Kortom, ons wereldbeeld heeft meer invloed op ons denken, beleven, gedrag en verlangen dan de geloofsleer. Herman Paul bracht dit effect onder woorden in *De slag om het hart. Over de secularisatie van verlangen*.² Met de secularisatie van het verlangen bedoelt hij dat ook christenen naar de vervulling van hun verlangens zoeken binnen de kaders van het hier en het nu. Er is sprake van secularisatie als het verlangen naar sociale status en een succesvol leven het verlangen naar God overheerst. Dit betekent dat secularisatie niet alleen gaat over de grote cijfers van kerkverlating, maar dat jongeren en ouderen binnen de kerk seculariseren.

Ons hart is ook gesecculariseerd als het geloof in God alleen betekenis heeft voor het hiernamaals. In dit aardse bestaan leven we ons eigen leven en beheersen aardse verlangens ons, maar we hopen na dit leven op de hemel. Bij secularisatie moeten we dus niet in de eerste plaats denken aan de kerkverlating van anderen, maar aan de scheiding tussen geloof en dagelijks leven bij onszelf. God heeft in dit leven alleen nog de functie van een wegwacht die we erbij roepen als er problemen zijn. En we zijn zeer teleurgesteld als Hij niet snel ter plaatse is.

Onderwijs in de gereformeerde gezindte

De grote culturele veranderingen hebben hun weerslag op de onderwijsvisie. De nadruk ligt nu veel meer op de activiteit van het leren dan op het receptief ontvangen. Gert Biesta, een van de meest invloedrijke hedendaagse pedagogen, heeft de vinger gelegd bij de objectivering van het onderwijsproces. Hij uit fundamentele kritiek op een benadering waarin het vooral gaat om leeropbrengsten

2. Paul, *De slag om het hart*.

en waarin geen aandacht is voor het zich toe-eigenen van sociale tradities en waarin de uniciteit van de leerling wordt genegeerd. Onderwijs is volgens hem geen maakbaar proces met meetbare resultaten, omdat we nooit van tevoren weten wat de uitkomst zal zijn. Hij vraagt om een herwaardering van het vertrouwen in de docent.

De vraag dringt zich op of het christelijk onderwijs niet te kritiekloos is meegegaan in de op moderne pedagogische inzichten gebaseerde vernieuwingen. Daaraan is de vraag verbonden wat het geestelijk onderscheidingsvermogen van de gereformeerde gezindte is. Het reformatorisch onderwijs is destijds ontstaan vanuit een besef van urgentie. De oprichting van de scholen werd als gebedsverhoring beleefd, er werden offers voor gebracht en leraren gaven in primitieve omstandigheden gehoor aan hun roeping.

Inmiddels is de gereformeerde gezindte geëmancipeerd. De inspectierapporten waren positief over de onderwijskwaliteit, de zelfgenoegzaamheid kwam dichtbij, de oorspronkelijke bezieling kromp soms in tot een smeulend vuur en de vanzelfsprekendheid sijpelde binnen. Intussen veranderde de gereformeerde gezindte ook in geestelijke zin. Bij het ontstaan van de reformatorische zuil was de nadruk op de wedergeboorte een belangrijk identiteitskenmerk als reactie op de veronderstelde wedergeboorte. Nu is de vraag naar een positieve vertolking van het christelijk geloof dringend.

Nieuwe refo's blijken andere keuzes te maken. Reformatorische ouders sturen hun kinderen niet meer vanzelfsprekend naar christelijke scholen met een gereformeerde identiteit en ook bij leerkrachten hebben veranderingen in identiteit plaatsgevonden.

Tegelijk zijn er talloze leerkrachten die de verleiding van een carrière en de druk van het rendementsdenken weerstaan en trouw hun roeping volgen. Zij merken de tijdgeest aan het godsbeeld en het relativisme van de jongeren die aan hun zorgen zijn toevertrouwd. Het verschijnsel dat tieners in hun schooltijd al bezig zijn om geestelijk af te haken, vervult hen met diepe zorg. Juist zij worstelen met de vraag hoe zij de christelijke boodschap in de

huidige tijd kunnen delen met jongeren. Terwijl zij de invloed van de secularisatie in het klaslokaal kunnen tasten, vragen zij zich oprecht af welk verschil de christelijke identiteit maakt voor geschiedenis, taal, natuurkunde en economie.

Het bijzondere is dat het reformatorisch onderwijs in Nederland ook de ruimte heeft om zich op identiteitsvragen te bezinnen. Maken we hier maximaal gebruik van? Deze doordenking behelst vragen als: Waarom bestaat onze school? Wat beogen we met onze vorming? Welke perspectieven zijn leidend voor een christelijke vorming? Wat maakt ons onderwijs christelijk? Wat is ons mens- en wereldbeeld? Kortom, wat is de geestelijke identiteit van ons onderwijs? Deze gewichtige vraag mag de aandacht hebben van besturen, directies, teams, docenten en ouders.

Christelijk onderwijs in de context van onze cultuur

De verkenning van het grote verhaal van de wending naar het subject in samenhang met de scheiding tussen object en subject, de tegenstelling tussen geloven en weten, het gesloten wereldbeeld en het verdwijnen van de bovenpersoonlijke orde bepaalt ons bij de urgentie van christelijk onderwijs.³ De verabsolutering van het menselijk subject uit zich in visies op onderwijs en leren. We hebben fijngevoelige wijsheid nodig om te zien welke aandacht voor de menselijke persoon een christelijk spoor is en welke aandacht het menselijke subject losweekt van het goddelijke Subject.

De tegenovergestelde reactie van objectivering voldoet evenmin. Daar komt bij dat objectivering zich ook subtiel uit in de objectivering van de leerling.⁴ In deze context staat het christelijk onderwijs voor de roeping om recht te doen aan de ziel van onze

3. Een voorbeeld van deze bewustwording is Van Meeuwen en De Potter (red.), *Spanning*.

4. Hier richt de scherpe kritiek van G.J.J. Biesta zich op, *De terugkeer van het lesgeven*, 16, 18.

jongeren en het object-subjectdenken te doorbreken. Om het nog fundamenteeler te verwoorden: Tegenover de scheiding van geloof en weten in onze cultuur staat het alternatieve christelijke paradigma van de eenheid van het leven. Christelijk onderwijs is dus niet seculier onderwijs plus een aantal specifiek christelijke noties, maar het is een ander concept.⁵ Zoals christen-zijn meer is dan een 'normaal' leven plus een aantal opvattingen en rituelen, zo omvat ook het christelijk onderwijs het totale leven van onze leerlingen. Als we alleen cultuur volgend zijn, geven we onze lessen vanuit een geobjectiveerd wereldbeeld. De geestelijke schade van het overdragen van een plat wereldbeeld aan jongeren is groot. Dan worden we opgesloten in de zichtbare wereld en afgesloten van Gods onzichtbare Koninkrijk. In dit platte wereldbeeld hebben we ook geen weerstand tegen de druk om de resultaten van het onderwijs in meetbare getallen uit te drukken, waardoor de kostbare persoonlijkheden van onze leerlingen gereduceerd worden tot leerobjecten. Daarmee gaan we voorbij aan het meest wezenlijke van de christelijke vorming in de dagopeningen en de oefening in een christelijk wereldbeeld.⁶ Dit vraagt om een hernieuwde oriëntatie op de identiteit van christelijk onderwijs. Ons onderwijs draait uiteraard om kwaliteit, maar het gaat om de identiteit. Vanuit het christelijk geloofsperspectief mogen we ook zelfbewust erkennen dat deze identiteit de kwaliteit ten goede komt.

Over dit boek

Ik schrijf dit boek vanuit het perspectief van de geestelijke identiteit. Ten eerste ben ik in deze inleiding ingegaan op enkele belangrijke kenmerken van onze tijd en cultuur, omdat dit de context is waar we binnen de school en het gezin mee te maken hebben. We maken deel uit van onze cultuur, we beleven het geloof in termen

5. Vgl. Wolterstorff, *Educating for Life*, 57, 189; Wolterstorff, *Educating for Shalom*, 10.

6. Vgl. Blauw, *Het bestverkochte boek ooit*.

van onze cultuur, terwijl het christelijk geloof ook kritisch staat ten opzichte van de cultuur. Bovendien willen we onze jongeren toerusten voor een plaats in onze samenleving waar ze voluit te maken hebben met de moderne cultuur. Willen wij de komende generatie toerusten, dan moeten we zelf ook onze cultuur kunnen duiden en weten hoe Christus' identiteit verschil maakt.

Vervolgens komt in het eerste hoofdstuk de vraag aan de orde hoe we onze eigen identiteit moeten verstaan. In dit hoofdstuk wil ik de kern van het christelijk geloof opnieuw spellen. In het tweede hoofdstuk vragen we ons af wat deze identiteit betekent voor de leraar in de huidige culturele context. Daarna komt de vraag aan de orde welke identitaire vorming we voor onze jongeren voor ogen hebben. In het vierde hoofdstuk gaan we in op de vraag welk verschil de christelijke identiteit maakt voor de inhoudelijke kant van het onderwijs. Hier gaan we in op de waarde van de schepping en plaatsen we het christelijk leven ook in het licht van de herschepping van hemel en aarde. Ik heb ook een voorzichtige verkenning gemaakt van een christelijk perspectief op enkele vakken, waarbij ik mij ervan bewust ben dat hier nog heel wat verdere ontwikkeling nodig en mogelijk is.

Ik zie dit boek als een toepassing van de inzichten die ik de laatste jaren in mijn eigen onderzoek en onderwijs heb ontvangen. Daarin staat het leven en het denken uit de levende Christus centraal, vandaar het begrip 'Christus-identiteit' in de ondertitel. Ik meen dat de huidige tijd vraagt om een heroriëntatie op de diepste kern van het christelijk geloof en het onderwijs dat daaruit voortvloeit. Vanuit de levende Christus bloeit er een perspectief op dat schepping en herschepping omvat. Dit perspectief kan ons helpen om het zicht op de eenheid van het leven te hervinden, zodat we enerzijds ons onderwijs als vorming beoefenen en anderzijds de geestelijke dimensie van alle vakken in het oog houden.

Het leven en denken vanuit de levende Christus betekent dat ik dit boek schrijf op de golflengte van het geloof en daarom de taal

van het geloof hanteer. Dit brengt met zich mee dat ik in de wij-
vorm schrijf als het over gelovigen gaat. Ik begrijp goed dat dit als
geestelijk hoog kan overkomen en weet dat het geloof nooit zonder
aanvechting bestaat. Het lijkt mij echter geen alternatief om op de
golflengte van het ongelooft te schrijven of een zogenaamd neutraal
objectief standpunt in te nemen, zodat alles beschouwend wordt.
Een belangrijk scharnierpunt van dit boek is juist dat we met deze
objectivering gevangen zitten in het seculiere denken. Daarom
houd ik me aan de geloofstaal van onze belijdenisgeschriften. In
het bijzonder sluit ik aan bij de christocentrische structuur van de
Heidelbergse Catechismus en het geweldige inzicht dat in deze
belijdenis naar voren komt ten aanzien van de concretisering van
het drievoudige ambt van Christus naar de christen.

Verwerkingsvragen

1. Welk aspect in onze cultuur was vooral een eyeopener voor u,
en waarom?
2. Waarom is een grondige kennis van onze cultuur wel of niet
van belang?
3. Welke plaats heeft het bewustzijn van onze cultuur in uw on-
derwijs?
4. Op welke aspecten in onze cultuur moeten we in het christelijk
onderwijs het meest alert zijn?
5. Waar ziet u de werkzaamheid van de Heilige Geest in onze
cultuur?

Hoofdstuk 1

Wat is de essentie van christelijke identiteit?

Wat is de identiteit van de christelijke school in de gereformeerde traditie? Stel dat een ongelovige de school binnenloopt met deze vraag, welk antwoord kunnen we dan verwachten? Vormen de kledingvoorschriften onze identiteit?⁷ Of de onopgeefbare grondbeginselen die het statuut van de school uitmaken, zoals de ‘absolute onfeilbaarheid van de Schrift’, ‘totale verlorenheid van de mens’, ‘noodzaak van wedergeboorte en bekering’ en ‘eis tot een heilig leven’?

We kunnen de vraag ook aan leerlingen stellen. Leerlingen hebben een bijna feilloze intuïtie om het verschil tussen verschillende leerkrachten te benoemen. De ene leerkracht gaat ervan uit dat bekering een onbereikbaar wonder is, terwijl de docent aan het andere uiterste de leerlingen benadert als gelovigen. In vriendschappen en verkeringen lopen jongeren aan tegen de verschillende opvattingen over gemeente, Doop en ethische vragen. Er is in de gereformeerde gezindte heel wat verschil van gevoelen over gezinsvorming, het gebruik van voorbehoedsmiddelen, mediagebruik, Bijbelvertaling, of de uitleg van Genesis 1.

We krijgen geen helderheid over onze identiteit als we bij allerlei groepen te rade gaan. Dat is de zwakte van een sociologische benadering. Om over onszelf en onze identiteit na te denken, hebben wij

7. In *De Telegraaf* van 7 oktober 2014 stond een reportage over de kledingregels op het Van Lodenstein College te Kesteren.

in de eerste plaats een theologisch antwoord nodig. Het getuigenis van de apostelen biedt een geweldig houvast om vandaag te leven uit de kern van het christelijk geloof.

1.1 Onze identiteit in de levende Christus

De apostolische prediking kenmerkte zich door de proclamatie van de levende Christus: ‘En de apostelen gaven met grote kracht getuigenis van de opstanding van de Heere Jezus.’⁸ In de titel *Kurios* (Heere) brachten zij het overweldigende geheim van Jezus’ opstanding tot uitdrukking. Dit was de kern en het scharnierpunt van hun prediking. De opstanding van hun Meester gaf hun perspectief. Stel u voor: zij maakten mee dat hun Meester aan het door God vervloekte kruis terechtkwam.⁹ Hun hele wereld stortte daardoor in. Elke dood was mogelijk voor een profeet, maar uitgerekend de kruisdood niet. God zou immers nooit een ware profeet of Zijn eigen Zoon vervloeken en prijsgeven.

Omdat Jezus door God Zelf was prijsgegeven, was het vanuit het perspectief van de discipelen uitgesloten dat Jezus zou worden opgewekt en daarmee door God gerechtvaardigd zou worden. Dat maakte de jongeren van Jezus zo bang en vertwijfeld. De opstanding lag niet alleen biologisch buiten hun gezichtsveld, maar vooral theologisch. Er was niets in de Schrift dat hen kon doen hopen dat God op Zijn eigen oordeel over een vervloekte zou terugkomen. Daarom waren ze bij de eerste berichten over Jezus’ opstanding helemaal niet blij.¹⁰ Zelfs toen Hij voor hen stond, werden ze bevangen door vrees.¹¹

Deze mensen zijn dwars tegen hun theologie in overtuigd geraakt van de levende Christus. Vanuit de levende Christus hebben zij de betekenis van het Oude Testament gezien. Het vervloekte kruis

8. Hand. 4:33.

9. Deut. 21:23.

10. Mark. 16:11, 13-14.

11. Luk. 24:37-38.

werd in het licht van Christus' opstanding tot een oneindige zegen. Het is alsof we het Paulus hardop horen zeggen: 'Verre zij het van mij dat ik ergens anders in zou roemen dan in het kruis van onze Heere Jezus Christus.'¹²

Het is complete onzin om te denken dat Jezus' discipelen het verhaal van de opstanding zijn gaan vertellen omdat dit hun wens was. Als de machtige beweging van de tegenstanders in staat geweest zou zijn om het dode lichaam van Jezus te tonen, zou de hele beweging van het christendom in elkaar geschrompeld zijn. Ondanks het feit dat hun hier veel aan was gelegen, waren zij daartoe niet in staat. Het lege graf was een machtige prediking van Jezus' opstanding. Daar komt het getuigenis van de ontmoeting met de levende Christus bij. Zonder het lege graf was dit een mooi verhaal zonder realiteitsgehalte geweest, maar nu staat de zaak van Christus' opstanding als een ijzersterk verhaal. Het gaf een krachtige bevestiging aan het apostolisch getuigenis en daarin klopt nog altijd het hart van het Evangelie.

We zien dat in de geschriften van Paulus. Het duizelt hem als hij denkt over de onvergelykbare kracht van Christus' opstanding. De woorden buitelen over elkaar heen als hij er woorden voor probeert te vinden. Hij stamelt over de uitnemende grootheid van Zijn kracht, die overeenkomt met de werking van de sterkte van de macht die God in de opstanding van Christus tentoonspreidde.¹³ Paulus is zich ervan bewust dat deze triomf van Christus werkzaam is in elke beoefening van het geloof. Zo onmogelijk is het om in eigen kracht te geloven en zo wonderlijk is de beoefening van het kleinste geloof. De totale overwinning van de Heere Jezus op de dood is daarin effectief.

Het zal ook om deze reden zijn dat Paulus intens verlangt naar een diepere kennis van de kracht van Christus' opstanding.¹⁴ Hoe onvergelykbaar is deze kracht! Terwijl de dood een enorme macht is in ieders leven, in elke cultuur en zelfs in het geheel van de

12. Gal. 6:14.

13. Ef. 1:19.

14. Fil. 3:10.

schepping, heeft Jezus de dood gedood. Hij heeft de onomkeerbare orde van slijtage en sterfelijkheid omgekeerd, zodat een christen dagelijks jonger wordt, totdat op de jongste dag de eeuwige jeugd doorbreekt. Deze kracht is zelfs in de schepping niet tentoongespreid.

Hetzelfde geldt ook voor Christus' kracht over de duivel en de zonde. Wie is in staat om één moment weerstand te bieden aan het gebrul van de leeuw of om één zonde ten onder te brengen? Als we denken een zonde eronder te hebben, hebben talloze andere zonden zich meester van ons gemaakt. Hoe meer we onze hulpeloosheid tegenover deze machten gevoelen, hoe meer we ons verbazen over de kracht van de Levensvorst en des te intenser we verlangen om Hem te kennen.

Paulus gaat nog een stap verder. De opstanding van Jezus Christus is niet alleen de inhoud van zijn boodschap, maar daarin ligt zijn identiteit. Hij belijdt dat met paradoxale woorden: 'Ik ben met Christus gekruist; en ik leef, maar niet meer ik, maar Christus leeft in mij; en hetgeen ik nu in het vlees leef, dat leef ik door het geloof van de Zoon van God, Die mij liefgehad heeft en Zichzelf voor mij heeft overgegeven.'¹⁵

Deze tekst bepaalt ons erbij dat Christus ons levenscentrum is. Het gaat hier om een diepe geestelijke realiteit. Biologisch leven we 'gewoon', maar in Gods Koninkrijk heeft een christen zijn eigen leven verloren en leeft hij uit Christus. Het gaat hier om het geheimenis van *unio mystica cum Christo* (geestelijke eenheid met Christus). De christen gelooft niet alleen in Christus en wordt niet alleen gered door Christus, maar hij is in levenseenheid met Christus.¹⁶

Vanuit de eenheid met de opgestane Christus valt er licht op het God-zijn van Christus.¹⁷ Er valt ook licht op de Vader Die Hem

15. Gal. 2:20.

16. Er is veel theologische bezinning op de mystieke unie met Christus, Thate, Vanhoozer, Campbell (red.), *"In Christ" in Paul*. Vgl. voor de dogmatiek, Fesko, *Beyond Calvin*, 53-75; Burger, *Being in Christ*. Ook in het calvinisme is deze aandacht er, Canlis, *Calvin's Ladder*.

17. Rom. 1:4.

gezonden heeft en Die Hem opgewekt heeft uit de dood. We ontmoeten in de levende Christus eveneens de Heilige Geest, met Wie Hij gezalfd is en van Wie we ook lezen dat Hij Hem opwekte uit de dood.¹⁸ Kortom, vanuit de gemeenschap met Christus bloeit het volle trinitarische geloof op.

1.2 De gekruisigde Christus

Vanuit de opstanding kreeg het kruis van Christus betekenis. Paulus wilde niets anders weten dan Jezus Christus, de Gekruisigde.¹⁹ Hij doet dit op een provocerende manier. Terwijl het genoeg was om te zeggen dat Hij Jezus Christus verkondigt, zegt hij er uitdrukkelijk bij dat het de gekruisigde Christus is, Die voor Joden een ergernis is en voor Grieken een dwaasheid.²⁰

Als iemand wist wat deze uitdrukking voor een Jood betekent, was het Paulus wel. Opgevoed in de Griekse wereld, was de ontvangst van de gekruisigde Jezus hem evenmin onbekend. Als je zeker wilt weten dat je geen indruk wilt maken op je omstanders moet je je vereenzelvigen met een gekruisigde misdadiger. Misschien dat onze buurman ons vandaag ook meewarig aankijkt omdat wij heil verwachten van een naakte Man aan het kruis.²¹

Laten we ons proberen voor te stellen hoe de eerste christenen hebben geluisterd naar waarschijnlijk het oudste evangelie, namelijk het evangelie dat Johannes Markus schreef. Als Markus inderdaad het oudste evangelie is, is er een tijd geweest dat de christenen in Azië en Europa alleen het ene kruiswoord van Markus kenden: ‘Mijn God, Mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten?’²² Het is aangrijpend dat deze woorden in de moedertaal van Jezus, het Aramees, zijn weergegeven: ‘Eloï, Eloï, Lamma sabachtani?’ Blijk-

18. Rom. 8:11.

19. 1 Kor. 2:2.

20. 1 Kor. 1:18.

21. A. van de Beek verwijst naar een tekening van een ezel aan een kruis waaronder staat: ‘Alexamenos aanbidt zijn god’, *Mijn Vader, uw Vader*, 12, 445.

22. Mark. 15:34.

baar heeft Johannes Markus het in Rome zo door Petrus horen verkondigen om aan te geven met welke diepe emotie de Heiland deze woorden heeft uitgebruld.

Volgens het Markusevangelie behoort deze uitroep tot de laatste woorden van Jezus aan het kruis. Stel dat onze vader met deze verbijstering zou heengaan ... Wij geven de voorkeur aan een troostvol sterfbed waarop de stervende spreekt over een blij vooruitzicht. Jezus' laatste woorden bevatten juist geen perspectief maar het gebrek aan perspectief, geen troost maar het ontbreken van troost.

Moest dat de enige troost zijn voor de slaven in Korinthe in hun worsteling met de zedeloosheid in deze stad? En voor de jonge christenen in Efeze die nog maar net waren gedoopt en zo veel strijd moesten voeren tegen het occultisme en de drankverslaving in deze metropool? Wat hebben deze onedelen uit de prille en kwetsbare christelijke gemeenten van het eerste uur in het kruis van Christus gezien?

Plaatsvervanging: Jezus voor mij

Onze eerste gedachte is dat ze het Evangelie van de plaatsvervanging erin hebben gezien. Ze hebben wellicht beseft dat er aan het kruis iets gebeurde tussen God en Jezus Christus, namelijk dat Hij hun zonden in Zijn lichaam heeft gedragen op het hout, opdat zij voor de gerechtigheid zouden leven.²³ Wellicht hebben ze van Paulus gehoord dat God in Christus de wereld met Zichzelf verzoende.²⁴

Reeds vroeg in de christenheid verstond men de oudtestamentische woorden van Jesaja waarin hij zegt dat de Heere onze ongerechtigheden op Zijn Knecht legde en dat Hij onze straf droeg, als een profetie van Jezus Christus.²⁵ Dit geheim is nooit klein te krijgen. Het is moeilijk te achterhalen hoe de eerste luisteraars precies hebben geluisterd naar de boodschap van het kruis. Voor

23. 1 Petr. 2:24.

24. 2 Kor. 5:18.

25. Jes. 53:5-6.

ons is het van belang dat wij ons blijven realiseren dat het kruis een ontzaglijke en verbijsterende boodschap is.

Als we geen last hebben van onze zonden en niet beseffen dat wij God tot toorn verwekken, wordt het Evangelie van de verzoening triviaal. Maar zodra we enigermate gaan ontdekken dat wij tot het uiterste gaan, God als het ware het bloed onder de nagels vandaan halen en Hem tot toorn verwekken door onze zonden tegen de wet, tegen het Evangelie en tegen de Heilige Geest, kunnen we het nooit klein krijgen dat Gods Zoon in de breuk tussen God en mens is gaan staan.

Op deze wijze wordt er recht gedaan aan God. Dat is het Evangelie in het Evangelie, namelijk dat God niet tekortkomt aan de vergeving van onze zonden, maar dat we God nooit meer eer kunnen toebrengen dan door het geloof in Jezus Christus. Onze pogingen tot gehoorzaamheid aan Gods wet zijn een belediging van Gods heiligheid, maar de oneindige gerechtigheid van Gods Zoon is in overeenstemming met Gods heiligheid. We kunnen God alleen eren en Zijn wet alleen erkennen als we alles verwachten van de gehoorzaamheid van Christus.

God geeft dit oneindige geschenk uit pure gunst. Paulus roept jaren later uit: 'Die mij heeft liefgehad en Zichzelf voor mij heeft overgegeven.'²⁶ We kunnen ons de verbazing hopelijk voorstellen: 'Mij, huichelaar, ongelovige, halsstarrige, goddeloze, opstandige, liefgehad?' Dit is zo aanbiddelijk. En dan zijn we er nog niet. De Zoon gaf Zichzelf, de Vader heeft Zijn Zoon niet gespaard en door de Geest heeft de Zoon Zich opgeofferd.²⁷ Wat een liefde van God als bron van het heerlijk Evangelie. God heeft Zijn vijanden hartelijk lief. Hier klopt het hart van het Kruisevangelie: 'Uw verzoenend sterven blijft het rustpunt van mijn hart.'

Als Christus' verzoenend sterven het rustpunt van mijn hart is, is dat categorisch bedoeld. Dit wil zeggen dat er nergens anders rust is te vinden en dit maakt de genadeleer zo totalitair. Ik aanvaard de gerechtigheid van Christus niet als ik mij een brave refo voel

26. Gal. 2:20.

27. Hebr. 9:14.

of als ik van mijzelf meen dat ik een geschikt christen ben. Dat heeft iets van de farizeeër die zichzelf vergeleek met anderen en vrij gunstig uit deze vergelijking kwam. Zo kunnen wij onszelf rechtvaardigen door ons te vergelijken met anderen. Het geheim van het Evangelie is echter dat wij onszelf vergelijken met God en geen enkele gerechtigheid in onszelf vinden. Zo sterven wij aan onszelf, aan de wet.²⁸

Omdat in ons de onuitroeibare neiging aanwezig is om te rade te gaan bij onze eigen mogelijkheden en zo van beneden naar boven op te klimmen, hebben wij levenslang de scherpe confrontatie met Gods wet nodig. Die leert ons om ons startpunt niet te kiezen in onszelf, maar te leven uit het heil buiten onszelf.²⁹ Dat is bevrijding. We hoeven niet meer geschikt te zijn in onszelf, maar we leven uit de geschikte Zaligmaker. We hoeven geen kracht meer te ontdekken, want Christus is onze kracht. We hoeven niet meer zeker te zijn van ons geloven, want Christus is onze zekerheid.

Dit leven van het geloof is een paradox. Het betekent dat wij niets in handen hebben en nochtans rijk zijn. Daarom zijn we zekerder dan zeker van het heil, omdat het vastligt in Christus. Tegelijk zijn we aangevochten gelovigen, omdat wij niets in handen hebben en we onder het vuur van de boze liggen.

Participatie: ik in Jezus

Dit leven uit de verzoening buiten onszelf is nog maar één kant van het geheim van het geloof. We doen geen recht aan het Evangelie als we het kruis laten opgaan in de plaatsvervanging, omdat ook de notie van de participatie zo belangrijk is. Participatie betekent dat wij mét Christus lijden, sterven, begraven worden, opstaan en in de hemel worden gezet. Christus' sterven en opstanding is niet alleen iets van het verleden, maar het is een levende realiteit in het heden. Het gaat hier om het effect van de gemeenschap met Christus in ons.

28. Gal. 2:19.

29. Vraag 115 over de scherpe prediking van de wet staat in het hoofdstuk van de dankbaarheid.

Als onze oude mens met Christus is gekruisigd,³⁰ heeft dat nogal wat consequenties. Dit is allerm minst goedkope genade, want onze diepste persoonlijkheid wordt dan gekenmerkt door het effect van de levensgemeenschap met Christus. Hoogmoed, jaloezie, wrok, aardsgezindheid, onoprechtheid, oppervlakkigheid, lauwheid, brave burgerlijkheid en nieuwsgierigheid verdragen zich niet met de Gekruisigde. Eenheid met de Gekruisigde verandert niet alleen ons gedrag, maar grijpt in onze diepste levenssfeer in.

We noemen dat radicaal, naar het woord *radix*, dat wortel betekent. In de gereformeerde traditie spreekt men ook over *mortificatio* (afsterven). Wie wil er sterven? Dat is dan ook nog eens de enige manier waarop we bij Christus kunnen horen. Het druist ook tegen onze diepste intenties in. We willen onszelf wel aan God overgeven als Hij voorzichtig met onze persoonlijkheid omgaat. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Eenheid met Christus is eenheid met de gekruisigde Christus. Dit onderstreept dat de weg naar de hemel geen brede snelweg is, maar een gevaarlijke smalle weg waarop we de handen vol hebben aan onszelf. De *Christenreis* van John Bunyan laat ons iets zien van de ernst van deze strijd en de gevaren waarmee we in aanraking komen. Vooral omdat we al die verleiders en dwaalgeesten in ons eigen hart tegenkomen. Paulus betreft het Evangelie van het kruis niet alleen op het innerlijke lijden, maar ook op het uiterlijke. De betere wereld verdraagt zich niet met de huidige wereld, althans voor het ongeloof. Men heeft Christus gehaat in deze wereld, Zijn volgelingen hebben niets anders te verwachten.³¹ Dezelfde apostel verbindt zijn roem in het kruis ook met het gekruisigd zijn aan deze wereld.³² Hij veracht niet alleen de wereld, maar de wereld veracht hem ook.

Wie wil dit? Willen de twintigers en dertigers, die in het kille seculiere klimaat massaal op zoek zijn naar zingeving en ervaring, haat en verachting ondergaan?³³ Willen reformatorische kerk-

30. Rom. 6:6.

31. Joh. 15:18-21, 16:33.

32. Gal. 6:14.

33. Zonderop, *Ongelofelijk*.

mensen in de eenentwintigste eeuw dit of zijn we daar te veel gerespecteerde burgers in deze wereld voor geworden? Ook onder de eerste christenen riep dit aspect van het kruis weerstand op. De rijke reder Marcion uit Rome was de exponent daarvan. Hij stond een evangelie voor dat vooral prettig en fijn was. Daarom schrapte hij het grootste gedeelte van het Oude Testament en tal van passages in het Nieuwe Testament. Een grondhouding waarbij we ons wel iets kunnen voorstellen.

Toch heeft de Vroege Kerk duidelijk ‘nee’ gezegd tegen deze amputatie van de canon. Deze christenen ontdekten dat Christus de Gekruisigde is, zodat kruis en Christus niet van elkaar zijn te isoleren. Ze hadden liever een gekruisigde Zaligmaker dan geen kruis en geen Zaligmaker. Zou het kunnen dat de gereformeerde gezindte opnieuw moet leren de wereld en zijn comfort te verloochenen om met des te meer vrijheid in het leven te staan en des te meer de troost van het kruis te genieten? Moeten we ons ook in het onderwijs instellen op spot en smaad vanuit onze omgeving? Of misschien nog erger: dat we niet serieus worden genomen? Immers, alleen als we met Christus lijden delen we ook in Zijn verheerlijking.³⁴ Andersom zal het ook waar zijn: zonder te participeren in Christus’ lijden kunnen we niet participeren in Zijn glorie.

Thomas van Kempen zag dit heel scherp. Hij leefde in een tijd van verpaupering van kerk en samenleving, terwijl tal van religieuze stromingen om de voorrang streden en wonderverhalen gretig werden ontvangen. Haaks op alle trends van zijn tijd schreef hij in zijn bestseller *De navolging van Christus* dat de ware navolging van Jezus geen succes en welvaart met zich meebrengt: ‘Velen volgen Jezus tot aan het breken van het brood, maar weinigen tot aan het drinken van de lijdenskelk. Velen zien vol eerbied op naar Zijn wonderdaden, weinigen gaan mee tot in de smaad van het kruis.’³⁵

34. Rom. 8:17.

35. Thomas van Kempen, *De navolging van Christus*, 121.

1.3 Christus opent de gesloten wereld

Dit geheimenis van Jezus' opstanding is een bron van bezinning en leidt tot tal van overwegingen. In de inleiding zagen we dat de moderniteit elke metafysische claim onmogelijk heeft gemaakt. Vanuit Christus en Zijn opstanding kiezen we als christenen een volstrekt ander uitgangspunt. We gaan niet uit van de vraag of er een bovennatuurlijke realiteit is en of we deze realiteit kunnen kennen, maar we leven uit de realiteit van de levende Christus. Er is voor ons niets meer werkelijk dan de levende Christus. Deze realiteit hoeft niet bewezen te worden, want deze dringt zich door Woord en Geest aan ons op.

In de crisis van onze cultuur is dit onze diepe zekerheid, het anker der ziel. Deze realiteit is bovendien de krachtigste ontmaskering van een gesloten wereldbeeld. Als Christus uit de doden is opgestaan, is er meer dan het hier en het nu. Dan is er een werkelijkheid die ons begrip te boven gaat en die buiten ons bereik ligt. Aan-gezien een christen in deze werkelijkheid in Christus deelt, is dit het meest wezenlijke vertrekpunt voor de christelijke pedagogiek. Alleen deze verworteling in de levende Christus en Zijn rijk kan ons als christelijke leergemeenschappen staande houden. We ademen een klimaat in dat geheel wordt bepaald door het denken in relaties van oorzaak en gevolg. Het kost helemaal geen moeite om met dit materialistische wereldbeeld mee te gaan. Bewust of onbewust wordt er aan onze wereldbeschouwing geknabbeld als de vraag zich opdringt: Wat maakt het christelijk geloof voor verschil? Maakt het verschil of we wel of niet bidden? Wat betekent het dat we om de lichamelijke behoeften bidden en ze van God ontvangen als ongelovigen ze net zo goed ontvangen?

Daarom lezen we elke dag onze Bijbel, daarom zingen we de psalmen en daarom gaan we elke week naar de kerk om gevoed te worden uit het Evangelie van Gods Koninkrijk. Dit Evangelie leert ons dat Christus in Zijn opstanding elke gesloten orde heeft doorbroken. Hij kon niet buitengesloten worden toen de deuren

gesloten waren.³⁶ Het feit dat Hij niet dadelijk werd herkend door de wandelende Emmaüsgangers, is een aanwijzing dat Zijn opstanding niet de reanimatie van een dood lichaam was.³⁷ Jezus is opgestaan in een andere werkelijkheid dan de werkelijkheid van onze begrippen van tijd en ruimte.

Deze waarheid kan ons begripsmatig helpen te denken in een meerdimensionale ruimte. Een 'platlander' zal hogelijk verbaasd zijn als iemand van boven het platte veld nadert, omdat de derde dimensie voor hem niet bestaat. Wij zijn mensen van drie dimensies en voor ons bestaat er geen vierde dimensie. Laten we ons eens voorstellen dat Christus beschikt over vier of meer dimensies. Dan is het voorstelbaar dat Hij vlak bij ons is, terwijl wij Hem niet zien. Dan hoeven ook de astronomische afstanden in het heelal geen verhindering meer te zijn om van Zijn nabijheid verzekerd te zijn. Het getuigenis van Jezus' opstanding is bevestigd door tekenen.³⁸ De geschiedenis van de genezing van de kreupele man bij de Schone Poort is niet zomaar een wonderverhaal, maar zij heeft een unieke heilshistorische plaats.³⁹ In de Naam van de levende Christus beveelt Petrus de man om op te staan. Als Christus niet meer is dan een idee, zal er niets gebeuren. De levende Christus blijkt echter in staat om de kreupele onmiddellijk te herstellen. Zo is de genezing van deze kreupele man een geweldig uitroepeten achter Christus' opstanding. De Heilige Geest gebruikt dit uitroepeten in de eenentwintigste eeuw om het Evangelie van de levende Christus in onze ziel te graveren, opdat wij er zeker van zijn dat we geen dode Jezus volgen, maar de levende Christus dienen.

Tweede oorzaken zijn niet de laatste oorzaak

Deze levende Christus heeft alle macht in de hemel en op de aarde.⁴⁰ Het is van belang om hier ook nadrukkelijk de aarde bij

36. Joh. 20:19.

37. Luk. 24:16.

38. Hebr. 2:3-4.

39. Hand. 3:1-10.

40. Matth. 28:18.

te noemen. Christus is niet alleen betrokken bij de herschepping, maar ook bij de schepping. Dit stelt elke vorm van christendom onder kritiek waarin Christus alleen betekenis heeft voor de ziel. De Bijbelse notie dat de schepping door Christus is gemaakt,⁴¹ biedt een krachtige steun in de rug dat de levende Christus ook de *Kurios* van het wereldgebeuren is.

Het onderscheid tussen eerste en tweede oorzaken staat in dit kader. De natuurwetten van oorzaak en gevolg zijn niet de ultieme verklaring van ons heelal, maar ze worden gedragen door God als eerste Oorzaak van alles. Dit onderscheid geeft ons de mogelijkheid om actief te zijn in de wetenschap en tegelijk te beseffen dat de wetenschap slechts een deel van de werkelijkheid kan benoemen, namelijk het zintuiglijk waarneembare deel.⁴² Het is heel bekrompen om te denken dat er niet meer bestaat dan dit zintuiglijk waarneembare. Het is redelijk te verantwoorden dat we ervan uitgaan dat er meer is dan de zichtbare werkelijkheid. De 'God-hypothese' toont ons de beste samenhang in het geheel van de grote micro- en makrokosmos, in de geschiedenis en geeft de beste verklaring voor het geheim van menselijke affectie.⁴³

We kunnen nog een stap verdergaan door op te merken dat de natuurwetten in hun diepste wezen geen wetten zijn, omdat het woord 'wet' noodzakelijkheid impliceert. De natuurwetenschappelijke samenhang is echter niet noodzakelijk, omdat God ook andere samenhangen had kunnen scheppen. We spreken hier over contingentie. Wat wij natuurwetten noemen, is de orde of de gewoonte die God hanteert in de regering van deze wereld. Daarom verwonderen we ons ook elke dag opnieuw dat God de wereld naar Zijn gewoonte regeert. Stel dat de zwaartekracht de ene dag wel zou gelden en de andere dag niet.

Het onderscheid tussen eerste en tweede oorzaken biedt ons ook

41. Joh. 1:3; Kol. 1:16-20; Hebr. 1:2.

42. Vgl. J. Muis: 'Geloof in de schepper kan wel goed samengaan met de natuurwetenschap (...). Maar de gelovige kan de relatief zelfstandig en eigenwettelijke tijdruimtelijke werkelijkheid niet verabsoluteren tot een volledige en gesloten werkelijkheid', *Onze Vader*, 374.

43. E. Andrews heeft de 'God-hypothese' uitgewerkt in *Wie heeft God gemaakt?*.

een kader om wonderen een plaats te geven. Elk wonder is een aanwijzing dat natuurwetten geen wetten zijn, maar dat deze regelmatigheden in de natuur naar Gods gewoonte verwijzen. Er is dan ook geen enkele reden om de principiële mogelijkheid van wonderen uit te sluiten, al zijn juist christenen kritisch ten opzichte van claims op wonderen. Al zou er ooit slechts één wonder zijn gebeurd, dan is dat genoeg om ons ervan te verzekeren dat we niet in een gesloten wereld leven.⁴⁴

Het onderscheid tussen eerste en tweede oorzaken reikt ons ook een instrumentarium aan waarmee we kunnen verantwoorden dat God in Christus onmiddellijk werkt. De eerste schepping is niet uit tweede oorzaken te duiden. Het pad door de Rode Zee evenmin. En wat te denken van het dagelijkse manna uit de hemel, de kleren die niet versleten in de woestijn, of de val van de muren van Jericho? Elia wekte een dode op, Jezus deed dat meermalen tijdens Zijn omwandeling op aarde en ook Petrus en Paulus zijn daarvoor instrumenten geweest. De Schrift biedt een overvloed aan machtige bevestigingen dat God niet gebonden is aan zogenaamde wetten.

Daarom zitten we elke zondag vol verwachting in Gods huis, opdat Gods Geest in harten van zondaren werkt. Deze werking gaat niet buiten het karakter en de opvoeding om, maar valt daartoe niet te reduceren. Bovenal zien we uit naar de wederkomst van Christus, waarin Hij deze aarde binnenste buiten zal keren, de doden zal opwekken en een nieuwe aarde van hemelse kwaliteit tevoorschijn zal roepen.

Geen dualisme van geloof en wetenschap

Als dit de kaders van ons wereldbeeld zijn, hoeven we ons niet in een dualisme van geloof en wetenschap te laten dringen en nog minder het geloof te verdringen in een subjectieve mening. Integendeel, frank en vrij mogen we uitkomen voor ons gelovig wereldbeeld in de diepe overtuiging dat geloven van een hogere

44. Dit is het punt dat A. Vos maakt in 'Het wonder'.

orde is dan de wetenschap.⁴⁵ Zoals elke wetenschap binnen kaders van onbewezen vooronderstellingen plaatsvindt, zo is het gelovige wereldbeeld een wettig interpretatiekader voor de wetenschap. Tijdens een studiedag liet M.J. de Vries ons de botten van een 'bottenbeest' ordenen. Deze eenvoudige oefening maakte overtuigend duidelijk dat we vanuit onze vooronderstellingen probeerden de verschillende botten tot een samenhangend geheel te ordenen. In de jaren zestig van de vorige eeuw heeft Thomas Kuhn laten zien dat dit voor elke wetenschap geldt.⁴⁶ Wetenschap wordt altijd beoefend binnen bepaalde paradigma's en staat niet los van de heersende moraal en het beoogde ideaal, de economische en politieke context en de geestelijke attitude.⁴⁷ Deze benadering betekent het failliet voor de gedachte van Descartes dat we met de rede uniforme waarheid kunnen ontdekken, omdat wetenschap uiteindelijk niet puur rationeel werkt.⁴⁸

Wetenschappelijke pretenties die tegen het geloof ingaan, zijn dan ook ongeloofwaardig. Alvin Plantinga heeft in *Het echte conflict* laten zien dat de verhoudingen precies andersom liggen.⁴⁹ Wie meent dat de wetenschap God uitsluit, heeft alle reden om de wetenschap niet meer te vertrouwen. Het christelijk geloof biedt de mogelijkheid van wetenschap, omdat het uitgaat van de Schepper. Het geloof in de Schepper biedt een kader om uit te gaan van een orde in de schepping en een doel van de geschiedenis. Als de rede echter niet meer is dan een onbedoeld bijproduct van onbewuste materie, is het niet in te zien waarom we onze redelijke conclusies zouden vertrouwen (Lewis). Het geloof in God biedt plaats aan de wetenschap, maar een wetenschap zonder God heeft zelfs geen plaats voor de wetenschap.

Overigens heeft moderne wetenschap allerminst de mogelijkheid van God uitgesloten. Er ontstaan pas conflicten tussen geloof

45. Vgl. Mackay, *De gedenkboek*, 39.

46. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*.

47. Vgl. Mackay, *De gedenkboek*, 563.

48. Wolterstorff, *Educating for Shalom*, 42-45.

49. Plantinga, *Where the Conflict Really Lies*.

en wetenschap als wetenschap wordt vereenzelvigd met de atheïstische interpretatie ervan. Tegenover deze interpretaties moet wetenschap gewezen worden op haar grenzen. Wetenschap kan geen uitspraken doen over wat niet kan, maar alleen over wat wel kan. Wetenschappelijke modellen moeten ook niet verward worden met de werkelijkheid. Voor tal van situaties kunnen we bijvoorbeeld uitgaan van het molecuulmodel van de materie, maar er zijn momenten waarop dit model niet meer werkt.

Een sterk voorbeeld van een briljant wetenschapper die de grenzen van de wetenschap niet in acht neemt, is Dick Swaab. Hij schreef meer dan 350 artikelen, heeft zeker 65 promovendi begeleid en heeft veel voor de neurobiologie betekend. Deze wetenschapper publiceerde een boek onder de titel *Wij zijn ons brein*.⁵⁰ Deze titel verraadt een materialistische wereldvisie, alsof de mens niet meer is dan een optelsom van hersencellen, zodat de mens ook niet meer bestaat als de hersencellen dood zijn. Swaabs boek stond maanden op de lijst van meest gelezen boeken en de collegezalen stroomden vol als hij over zijn boek sprak. Blijkbaar voelden velen aan dat het hier ging om de diepste vragen van ons mens-zijn.

Bij de bezinning op de status van wetenschap is het ook van belang dat we ons ervan bewust zijn dat wetenschappelijke theorieën niet rechtstreeks uit meetgegevens worden afgeleid. Dit kan voor bepaalde natuurwetenschappelijke theorieën zo zijn en onbewust kunnen we de indruk krijgen dat alle soorten wetenschap op dezelfde precisie, herhaalbaarheid en meetbaarheid berusten. Er zijn echter tal van wetenschappen waar theorieën veel meer met interpretatie te maken hebben dan met het ordenen van meetgegevens. Dat geldt zeker voor de geschiedwetenschap. We kunnen de geschiedenis niet herhalen, zodat interpretatie door de onderzoeker heel belangrijk is.

Dit geldt ook voor het precare thema van de evolutietheorie. In onze cultuur bestaat de indruk dat deze theorie zo zeker is als een herhaalbare natuurkundeproef, maar in werkelijkheid gaat het hier

50. Swaab, *Wij zijn ons brein*.

om een hypothetische vorm van wetenschap waarbij interpretatie van groot belang is. Als we dan het inzicht van Kuhn erbij betrekken dat de wetenschappelijke agenda mede cultuurbepaald is, is het geen wonder dat in onze samenleving het evolutieparadigma overheersend is. We kunnen immers alleen door het geloof in de Schepper uitgaan van de schepping.⁵¹

Dit geloofsstandpunt maakt ons ook terughoudend om archeologische inzichten in Genesis in te passen.⁵² Als deze creationistische constructies niet helemaal blijken te kloppen, roept dat direct vragen op over de betrouwbaarheid van de Bijbel. Als mensen van de moderniteit zouden we graag de schepping bewijzen, maar ook hier gaat het geloof vooraf aan het inzicht. We komen niet via de rede tot het geloof in de schepping, maar vanuit het Woord.

In het Woord zien we hoe Jezus door Zijn spreken de dingen tevoorschijn roept. Op Zijn machtswoord zijn de wind en de zee stil. Op Zijn spreken moeten ziekten en duivelen wijken. Als Hij roept, komt Lazarus uit het graf tevoorschijn. Zo openbaart Jezus ons God als Schepper Die in Zijn spreken de hemel en de aarde tevoorschijn heeft geroepen en de verschillende soorten heeft geschapen. Vanuit Gods openbaring in Jezus Christus valt er ook licht over Gods spreken in de schepping zoals dat in Genesis 1 wordt beschreven.

Vanuit het primaat van het geloof krijgt de rede zijn plaats. We mogen met ons verstand Gods gedachten na-denken (Bavinck). Gods gedachten gaan voorop en het is ons vergund om daarna te bedenken wat God heeft bedacht. Na duizenden jaren wetenschap en onderzoek hebben we een kleine fractie van Gods werkelijkheid mogen ontrafelen. Wat maakt Gods grootheid ons klein.

Paradoxaal genoeg moeten we in dit verband ook iets anders bedenken. Hoe dieper onze zekerheid van Gods oneindige schep-

51. Hebr. 11:3. Het is aangrijpend om te lezen dat Darwin het christelijk geloof verloochende, Mackay, *De gedenkboek*, 457-458.

52. E. Mackay noemt het interessante Joodse inzicht dat er tijdens de zes scheppingsdagen veel meer aardrotaties plaatsvonden dan daarna, zodat miljoenen jaren in zes dagen zijn in te passen, *De gedenkboek*, 43.

persmacht is, des te meer hebben wij behoefte aan Luthers theologie van het kruis. Dit wil zeggen dat Gods werkelijkheid anders is dan hoe de dingen zich aan ons voordoen. Een treffend voorbeeld is de geschiedenis van Jozef. Terwijl Jozef de belofte had om koning te worden, werd hij in een put gegooid en sjokte hij achter een kameel door het woestijnzand naar Egypte om daar op een slavenmarkt verkocht te worden. En alsof dat nog niet genoeg was, werd hij vals beschuldigd en zat hij jarenlang onschuldig in de gevangenis.

Dit is karakteristiek voor Gods manier van werken. God zou Zich als de almachtige Schepper kunnen bewijzen en alle twijfels bij Zijn bestaan wegnemen, maar het behaagt Hem om Zich op een verborgen wijze te openbaren. Het geloof in de levende Christus, Die alle regeringsbevoegdheid heeft in de hemel en op de aarde, is niet af te lezen uit de omstandigheden. Hij rechtvaardigt ons door ons onrechtvaardig te maken, Hij maakt ons levend door de dood heen, Hij verzekert ons door de aanvechting heen en Hij blijkt onze kracht in zwakheid te zijn. God zegent Zijn gemeente niet slechts door haar in de wereld mee te laten tellen, maar juist in de gestalte van het tegendeel. Wij kunnen niet zeggen dat de vervolgte kerk geen gezegende kerk is.⁵³ Immers, wij kunnen Gods gunst niet aflezen aan het zichtbare en het meetbare, maar wij worden geoefend om te leven bij de onzichtbare realiteit door het geloof, dat een bewijs is van de dingen die we niet zien.⁵⁴ God verbergt voor ons de verwerkelijking van Zijn belofte, opdat het geloof ook geloof zal zijn.

1.4 De christelijke claim van exclusiviteit

Inmiddels leven we in een cultuur waarin tal van religies en levensbeschouwingen zich aan ons opdringen. Onze leerlingen krijgen

53. Alan Kreider maakt trefzeker duidelijk hoe de verdrukke kerk groeide, *The patient Ferment of the Early Church*.

54. Hebr. 11:1.

daar nog meer mee te maken dan de huidige generatie ouderen. Zodoende is de vraag voor hen zo herkenbaar: 'Hoe weten we dat het christelijk geloof de enige ware religie is?'⁵⁵ Als wij in Marokko geboren zouden zijn, zouden we wellicht moslims zijn geweest. Moeten we ons dan niet matigen in de claim dat we alleen door Christus gered kunnen worden? Zijn niet alle religies uiteindelijk varianten van hetzelfde idee? Alle religies hebben bijvoorbeeld in zich dat we onze naaste moeten behandelen zoals we zelf behandeld wensen te worden.⁵⁶

Onze postmoderne cultuur kenmerkt zich door grote vraagtekens bij absolute uitspraken. Religie wordt geaccepteerd, maar exclusieve waarheidsclaims zijn verdacht. We krijgen daar natuurlijk allemaal een tik van mee en zo slaat de twijfel in ons hart toe. Richard Dawkins, de grote apologeet van het atheïsme, heeft er voortdurend op gehamerd dat exclusieve opstellingen voor godsdienstoorlogen hebben gezorgd.⁵⁷ Wordt het niet hoog tijd dat christenen hun overtuigingen en beweringen relativeren?

Het wordt nog lastiger als er ook binnen het christendom aan de exclusiviteit van het christelijk geloof een beperkte betekenis wordt gegeven. Zo leerde ik in mijn studietijd dat Stanley Samartha, een belangrijke theoloog in Indonesië, de volgende voorstelling van de exclusiviteit van het christelijk geloof gaf: Zoals een man tegen zijn vrouw zegt: 'Je bent de enige (voor mij)', zo zegt de christen: 'Jesus is de weg.' De exclusiviteit van Christus is dan geworden tot een persoonlijke belijdenis die niet bovenpersoonlijk waar kan zijn. Hoe gaan we met deze vragen om? Als we het christelijk geloof als een religieuze visie of mening beschouwen, is het inderdaad vergelijkbaar met zo veel andere religieuze meningen en visies in de wereld. Dan kan terecht de vraag gesteld worden waarom de ene visie beter is dan de andere. Maar het christelijk geloof kan

55. Deze paragraaf heb ik grotendeels ontleend aan mijn *Opgeweekt met Christus*, 25-26.

56. Bekend is Karen Armstrongs interreligieus pleidooi voor de gouden regel, https://www.ted.com/speakers/karen_armstrong (bezocht 5 december 2018).

57. Dawkins, *God als misvatting*, 28-36.

niet worden samengevat als een religieuze mening. Op deze wijze doen we het christelijk geloof tekort. Het christelijk geloof is geen religieuze overtuiging of een optelsom van een aantal waarheden die wij in onderscheid met anderen beamen, maar in het christelijk geloof gaat het om een Persoon, de Persoon van de Heere Jezus Christus.

Wie overtuigt ons daarvan dan Jezus alleen? Hier is het getuigenis van de Heilige Geest van cruciaal belang. Door het getuigen van de Geest in de weg van het Woord worden we nergens zo zeker van als van Hem! We ontmoeten Jezus persoonlijk in Zijn Woord. Hij laat ons zien dat onze redding buiten ons bereik ligt en dat Hij van buiten deze wereld komt om in te grijpen in onze nood. Uit Zijn mond horen we: 'Ik ben De Weg.' Met goddelijke autoriteit verzekert Hij ons: 'Wie vader of moeder liefheeft boven Mij is Mij niet waard.'⁵⁸ Deze uitspraken zouden godslasterlijk zijn als Hij geen God was.

Omdat het Gods Zoon is Die ons redt, zijn we het oneens met Samartha. Als Jezus voor ons dé Weg is, is het voor ons volkomen zeker dat God Zelf ons verlost. Dit overstijgt een subjectieve belijdenis, omdat Jezus ons overtuigt van de bovenpersoonlijke werkelijkheid van Zichzelf. Jezus is van een volstrekt andere orde dan elke andere religie in deze wereld. We worden niet gered door een religie, maar door een Persoon. Er is geen andere Redder dan de Persoon Jezus Christus. Dat maakt ons Geest-elijk zeker van de exclusiviteit van Jezus als Verlosser.

Hier is een verschil tussen *knowing* en *showing*. Persoonlijk zijn we door de Geest zeker van Jezus' exclusieve claim, maar hoe leggen we hiervan verantwoording af? Zou het arrogant zijn om dit te betuigen aan degenen die zeggen dat we godsdienstig niet mogen discrimineren, omdat alle godsdiensten gelijk zijn? Laten we een stap aan dit pluralisme tegemoetkomen en naar de pluralist luiste-

58. Matth. 10:37.

ren.⁵⁹ De pluralist is er stellig van overtuigd dat we geen onterecht onderscheid mogen maken.

Als christen kunnen we hier wel in meegaan. We menen stellig dat we geen onterecht onderscheid maken tussen het christelijk geloof en de verschillende religies. We zijn er diep van overtuigd dat we derhalve niet discrimineren. We maken onderscheid tussen godsdiensten, maar het is geen oneerlijk of onrechtvaardig onderscheid.

De pluralist houdt vol. Volgens hem moeten we ons oordeel over de enige waarheid in het christendom opschorten. Het exclusivisme kan niet waar zijn. De pluralist is daarin heel stellig. Hij is misschien wel net zo stellig als de christen in zijn stelligheid dat Christus de enige Redder is. Dan dringt het tot ons door: De pluralist schort zijn oordeel evenmin op. De pluralist is ook exclusief. Wie beweert dat het pluralisme de enige waarheid is, is even exclusief in zijn bewering als degene die beweert dat het christendom de enige waarheid is.

De pluralist wil ons tot relativisme brengen door de opmerking dat we geen christen zouden zijn als we in Marokko waren geboren. Dit argument keert zich evenzeer tegen de pluralist. Hij zou evenmin een pluralist zijn als hij in Marokko was geboren. Kortom, de christen is evenzeer een exclusivist als de pluralist. Dit inzicht is niet de grond van onze vrijmoedigheid om Christus' exclusiviteit te belijden, maar het biedt ons wel een redelijke verantwoording ervan.

1.5 Niemand heeft twee hoofden

Aangezien onze cultuur het menselijk subject centraal stelt, ligt het voor de hand dat zelfontplooiing en zelfrealisatie heel belangrijk zijn. We moeten vooral onszelf kunnen zijn. De selfcultuur is

59. Voor de uitvoerige behandeling van dit argument, zie Plantinga, 'Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism'.

hier het symptoom van. Deze cultuur krijgt narcistische trekken, omdat we vooral indruk willen maken op onszelf.

De notie van de eenheid met Christus stelt deze autonomie onder kritiek. Er niets wat meer haaks staat op de menselijke autonomie dan de eenheid met Christus. Immers, Christus is één met ons op de wijze van het hoofd. Het hoofd kan niet los gedacht worden van het lichaam en het lichaam kan niet worden geïsoleerd van het hoofd, maar het hoofd blijft wel het hoofd. Wij zijn niet het hoofd van Christus, maar Christus is ons Hoofd.

Wijlen ds. Johannes van der Poel heeft dit op een voor hem karakteristieke manier onder woorden gebracht. Een preek over de hoofdman over honderd bij het kruis van Christus heeft als titel 'Vakkundig onthoofd'.⁶⁰ De preek wordt ontvouwd aan de hand van drie aandachtspunten, namelijk 'Een hoofdman met een hoofd', 'Een hoofdman zonder hoofd', en 'Een hoofdman met het oudste en het nieuwste Hoofd'.

Ds. Van der Poel brengt de bekering van deze Romeinse hoofdman onder woorden door te zinspelen op het woord 'hoofd' in de functie van de 'hoofdman'. Vervolgens duidt hij de bekering als het verliezen van ons eigen hoofd en Christus als ons hoofd terugkrijgen. De boodschap van dit literaire spel is diepzinnig. In eenheid en gemeenschap met Christus verliezen we de autonomie over onszelf.

Ook de radicaliteit van geloof en bekering klinken hierin duidelijk door, aangezien het gaat om een onthoofding. Een radicalere omschrijving van het sterven aan onszelf en het behoud in Christus is niet denkbaar. Want als Christus ons Hoofd is, is ons leven gegarandeerd in Christus' leven: 'Jezus, Leven van mijn leven.'

Dit heeft nogal wat consequenties, omdat elk zelfbeschikkingsrecht dan definitief verleden tijd is. In de kleinste dingen van mijn leven ga ik vragen wat de wil van mijn Meester is. Zijn wil is heilig en goed, ook als ik Hem niet begrijp. Dan hebben we onvoor-

60. Van der Poel, *Eerst lammeren, dan schapen*, 198-211.

waardelijk krediet op Hem nodig, om Hem te volgen waar Hij ook heengaat.

Het was deze overgave aan de wil van de hemelse *Kurios* die de Vroege Kerk in de problemen bracht met de toenmalige politiek. Multireligieusiteit was toen de gewoonste zaak van de wereld en pluraliteit van godsdiensten was de erkende context, maar elke aanhanger van elke religie moest wel de keizer erkennen. Wie weigerde hem goddelijke eer te bewijzen, kwam in de problemen. Vandaag herkennen we deze situatie in Noord-Korea en China. In feite is het ook in de westerse wereld een realiteit. De vrijheid van godsdienst tempert de intolerantie van het seculiere denken, maar we moeten er niet vreemd van opkijken als ook het christelijk geloof wordt ingekaderd door dit denken en zich naar dit schema dient te voegen. Dan is de clash tussen de aardse overheid en de hemelse Koning weer helemaal terug. Er kan er immers slechts één ons hoofd zijn en uiteindelijk de dienst uitmaken, want niemand heeft twee hoofden.

1.6 De Heer' van de leer

Het geheimenis van de eenheid met Christus maakt duidelijk dat het christelijk geloof van een heel andere orde is dan het aanvaarden van een aantal waarheden.⁶¹ Als het daarom zou gaan, zou de Heer' verworden tot de leer over de Heer' die wij helemaal in kaart kunnen brengen en waar we met onze rede grip op hebben. Uiteindelijk gaat het dan ook niet meer om de Heer', maar krijgt de leer zijn eigen betekenis. We zouden dit confessionalisme kunnen duiden als: 'Niet de Heer' maar de leer.' Hieraan is de idee verbonden dat het bezit van de leer de tegenwoordigheid van de Heer' garandeert.

De schade is niet te overzien als de belijdenis wordt gereduceerd tot een set waarheden of bijna wiskundige axioma's waarin de relatie

61. Vgl. Wolterstorff, *Educating for Life*, 25.

niet alleen ontbreekt, maar ook niet meer relevant wordt geacht. Terwijl in de historie van de kerk het geloof voorafging aan de belijdenis van de leer, wordt dat in deze reductie omgedraaid. Er vindt dan geen belijdenis van het geloof meer plaats, maar de belijdenis moet geloofd worden.

Onmiskenbaar is dit een aspect van de moderne tijd die zich kenmerkte door een toenemende objectivering van de werkelijkheid buiten het menselijk subject. Dit is een buitengewoon aangrijpende constatering, omdat het voor kan komen dat we ons systeem van waarheden duiden als de 'oude waarheid', terwijl het in werkelijkheid een vrucht van de moderniteit is.

Deze objectivering van de gereformeerde leer maakt hem tot een dode zaak. De leer is dan voltooid, er is eigenlijk geen doordenking meer nodig, we kunnen erover beschikken, we hoeven deze alleen te herhalen en we kunnen er nieuwe waarheden uit afleiden alsof het om wiskunde gaat. Als we dan ook nog het wetenschappelijk model erop toepassen dat het nieuwste belijden de hoogste stand van de ontwikkeling weergeeft, maakt dat christenen uit de gereformeerde traditie onuitstaanbaar en hooghartig naar christenen uit de Vroege Kerk. We kijken dan meewarig neer op primitieve christenen die nog zo weinig zicht op de waarheid hadden.

In tegenstelling tot deze benadering heeft men in het klassieke belijden altijd onderkend dat de inhoud van het christelijk geloof een levende Persoon is. Ds. G. Boer (1913-1973) legde hier de vinger bij: 'Daarom staan alle (leer)stukken, hoewel niet op gelijke afstand, in geestelijk verband met Hem, Die de Weg, de Waarheid en het Leven is.'⁶² Zo kan hij ook zeggen dat we de voortdurende confrontatie met de levende Christus nodig hebben om 'de ver-rationalisering, de vervlakking en de verwarring te voorkomen'.⁶³ Daarom stelt hij dat de Dordtse Leerregels verstaan dienen te

62. Boer, *Tijdbetrokken vreemdelingschap*, 611. Dit is ook een accent van Schilder, naar Van de Beek, 'Vrijgemaakten en ecclesiologie', 216-217. Pluraliteit geeft deze ene waarheid prijs, 218. Rottier bedoelt iets dergelijks als hij 'grensdenken' wil vervangen door 'kerndenken', zie 'Telkens terug naar de bron'. Vgl. ook Wisse, 'Christus in het midden', 226.

63. Boer, *Tijdbetrokken vreemdelingschap*, 613.

worden in het kader van het voorgaande belijden.⁶⁴ Hij bedoelde hiermee te zeggen dat men het geheel van het belijden niet kan benaderen vanuit één bepaald leerstuk. Het geheel van het belijden is evenmin een optelsom van losse onderdelen alsof het om een samengesteld bouwpakket zou gaan.

Al het belijden gaat uiteindelijk terug op de leer en de Persoon van de Heere Jezus Christus. Dogmenhistorisch betekent dit dat we niet over het belijden kunnen spreken zonder de Vroege Kerk. Dogmatisch betekent het dat onze leer uiteindelijk teruggaat op het ene ongehooorde dogma van de incarnatie van Gods Zoon. De dogma's van de Triniteit, de schepping, de verzoening, de Heilige Geest, het oordeel, de kerk en de wederkomst gaan ten diepste terug op de leer van Christus. Dit alles maakt een oriëntatie op het Christusbelijden van de Vroege Kerk onmisbaar voor ons zelfverstaan.

1.7 Burgers van een betere wereld

In de Vroege Kerk zag men scherp dat de christen en Christus een onlosmakelijke eenheid vormen. Terwijl Melanchthons insteek was dat het kennen van Christus het kennen van Zijn gaven was, heeft men er in de Heidelbergse voor gekozen om nadrukkelijk de levenseenheid met de Persoon van Christus te benoemen.⁶⁵ We kunnen 'onze' catechismus er niet dankbaar genoeg voor zijn dat hij op deze manier heel duidelijk maakt dat we delen in de Persoon van de Heiland en zo deel hebben aan Zijn heil.

Het is voorstelbaar dat ons spreken over Christus' verwerving onbewust de gedachte oproept dat Christus door Zijn verdiensten in het verleden een magazijn vol goederen heeft verworven die nu door de Heilige Geest worden uitgedeeld. Op deze manier verdwijnt de Persoon van Christus naar de achtergrond en wordt onze redding een onpersoonlijke transactie. Ook hier is het voorstelbaar dat het objectieve denken in de cultuur dit beeld versterkt.

64. Boer, *Tijdbetrokken vreemdelingschap*, 771.

65. Zie Van Vlastuin, 'The promise of *unio mystica* in the Heidelberg Catechism'.

Deze benadering doet echter geen recht aan de structuren van het heil zoals die in de Schrift tot ons komen en in het beste deel van onze traditie zijn vertolkt. Christelijke getuigen hebben benadrukt dat Christus op een wonderlijke manier een eenheid met ons vormt. Dat betekent niet alleen dat we de leer van de Heilige Geest nodig hebben om hierover te spreken, maar ook dat onze identiteit geheel door Hem wordt bepaald.

Dit brengt met zich mee dat we in radicale termen over het heil spreken. Al menen sommige christenen en niet-christenen dat christenen vooral bij het verleden behoren, vanuit de Bijbelse contouren dringt het tot ons door dat we mensen van de toekomst zijn. In Christus delen we in de nieuwe schepping⁶⁶ en we zijn ons ervan bewust dat we in het laatste van de dagen leven,⁶⁷ omdat het heil definitief is in Christus. Daarom zijn we in Christus niet primair burgers van de aarde, maar burgers van het hemelse Jeruzalem.⁶⁸ Dit betekent ook dat we krachtens het Evangelie vreemdelingen zijn. Soms wordt vreemdelingschap ons als een wet opgelegd, maar dan doen we aan het geheim ervan tekort. Als we vreemdelingschap als een wet duiden, vervallen we gemakkelijk in moralisme en wetticisme of vullen we vreemdelingschap op een sociologische wijze in. In een sociologische benadering van vreemdelingschap houden we ons vooral aan bepaalde tradities die een subcultuur voorschrijft.

Bij het spreken over vreemdelingschap is nog een tweede kwalificering nodig. Vreemdelingschap is niet dualistisch bedoeld, alsof ons hemels burgerschap niets te maken heeft met het burgerschap op deze aarde en we in twee gescheiden werelden leven. We kunnen in onderscheid met het dualisme wel spreken over een 'dualiteit'. Een duaal burgerschap betekent dat we het hemelse Koninkrijk en het aardse koninkrijk van elkaar *onderscheiden*, zonder deze rijken te *scheiden*.⁶⁹ Als een burger van het hemelse Koninkrijk verstaan

66. 2 Kor. 5:17.

67. Hand. 2:17; 1 Kor. 10:11; 2 Tim. 3:1; Hebr. 1:1.

68. Ef. 2:6; Fil. 3:20; Kol. 3:1-2. Vgl. Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 135-145.

69. Vgl. Aalders, *Burger van twee werelden*.

we onze roeping voor deze aarde. We zijn geen toerist op deze aarde die geen roeping heeft.⁷⁰ Ook de metafoor van de pelgrim kan de indruk wekken dat we hier geen roeping hebben. Als we aan de andere kant alleen maar zeggen dat we aards burger zijn, worden we wel erg burgerlijke christenen.

Er zijn nogal wat christenen voor wie vreemdelingschap ook vluchtelingenschap betekende en betekent. Jezus moest na Zijn geboorte naar Egypte vluchten, de gemeente van Jeruzalem moest vluchten om het Evangelie verder te verspreiden en ook vandaag worden tal van christenen voortgedreven om als een zoutend zout de wereld te doortrekken en smaak te geven. Wellicht moeten we deze blijvende roeping om ons in de wereld te verspreiden ook in ons christelijk onderwijs aan de orde stellen.

Een ander perspectief in ons onderwijs is dat we ons geloof en onze christelijke wereldbeschouwing niet aan de cultuur hoeven aan te passen. We kunnen al te zeer geneigd zijn om te laten zien dat we niet achterlopen en dat we bij de tijd zijn. Als burgers van deze aarde dienen we met onze beide benen op de grond te staan, maar ons primaire geestelijke burgerschap geeft ons een heilige onafhankelijkheid van onze cultuur.⁷¹ Christelijke bescheidenheid is niet strijdig met christelijke zelfbewustheid. Vanuit de christelijke zelfbewustheid van de levende Christus gaan we nog een stap verder: we dagen de moderne wereld uit om zich tot de heilsgeschiedenis te verhouden.

Als christenen leven we uit het diepe besef dat deze wereld begrensd is en dat er een nieuwe wereld komt. Dat geeft een heel eigen visie op alle inzet om de wereld te verbeteren en de grenzen van het menselijk leven op te rekken. Wegens de levensgemeenschap met de opgestane Christus geloven wij de opstanding van het lichaam en het leven van de toekomstige eeuw. Deze onsterfelijkheid is niet van de orde van het hier en het nu, maar van een andere en betere orde. Christus' opstanding is hiervoor niet alleen de garantie, maar ook het model. We staan op met

70. Vgl. De Muyenck, *Gids en pelgrim*, 14.

71. Vgl. Van de Beek, *Mijn Vader, uw Vader*, 167.

hetzelfde lichaam, ook al zal dat lichaam niet hetzelfde zijn. Ons onderwijs scharniert om deze christelijke toekomstverwachting. Onthutsend genoeg merkt Harari op dat de moderne wereld niet gelooft in een doel, doch alleen in oorzaken.⁷² Het christelijk geloof daarentegen wordt wel geregeerd door een machtig perspectief van de toekomst. Het heden wordt in de toekomst van de geschiedenis binnengetrokken. Zo mogen wij onze jongeren in het onderwijs voorbereiden op hun toekomst.

Harari merkt op dat het christendom in deze tijd van kunstmatige intelligentie is uitgerangeerd. Ooit was het relevant omdat het de principiële gelijkheid van alle mensen aan de orde kon stellen, maar in de discussie over moderne technieken hobbelt het christendom achteraan en komt het niet verder dan achterhoedegevechten over ethische kwesties. Het is echter precies andersom. Omdat het christendom zijn tijd ver vooruit is met het begrip van het eeuwige leven is het relevanter dan ooit.

Hier mag het christendom nog een stap verder gaan en belijden dat we niet alleen het leven van de toekomstige eeuw verwachten, maar er door het geloof al in delen. We hebben de dood achter ons liggen, omdat we uit de dood zijn overgegaan in het leven.⁷³ We leven in dit geloof niet alleen naar de onsterfelijkheid toe, maar we leven eruit. Naar mijn besef prikkelen de ontwikkelingen in de cultuur de christenheid om opnieuw de woorden te spellen: 'Ik verwacht de opstanding van de doden, en het leven van de toekomstige eeuw.'

1.8 De katholieke Christus

De oriëntatie op de levende Christus brengt ook een katholiek besef met zich mee. Het besef dat er slechts één Christus is en dat er in Hem een geweldige volheid is, maakt ons zuinig op het begrip 'christen', omdat hierin de identiteit van Christus tot uitdruk-

72. Harari, *Homo Deus*, 211.

73. Joh. 5:24.

king wordt gebracht. Sinds de Reformatie gingen we het woord ‘gereformeerd’ gebruiken en inmiddels zijn we meer dan tienmaal gereformeerd. Omdat ook het begrip ‘gereformeerd’ uit dreigde te hollen, heeft de gereformeerde gezindte scholen genoemd naar reformatoren, naar vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie en naar latere exponenten daarvan om onze identiteit duidelijk te maken. We zijn dankbaar voor al deze dienaren van de levende God die een plaats in Zijn Koninkrijk hebben ingenomen en die een fractie van Zijn volheid hebben ontdekt en doorgegeven. Maar het kan niet zo zijn dat de volheid in Christus met de naam van Calvijn gedekt is, of met de naam van Van Lodenstein, of met de naam van ds. Pieter Zandt.

Ook het verschijnsel dat in de statuten is opgenomen dat de school gebaseerd is op de Bijbel en op – een uitdrukking die door Abraham Kuyper is gemunt –⁷⁴ de ‘Drie Formulieren van Enigheid’ kan een uitdrukking van gebrekkige katholiciteit zijn. Ten eerste moet het voor mensen uit de Reformatie volstrekt helder zijn dat de Drie Formulieren van Eenheid niet gelijkwaardig aan de Bijbel zijn. Ten tweede is het evenmin reformatorisch om geen oog te hebben voor de kerk van vóór de Reformatie. De Reformatie wilde immers niet anders dan een terugkeer naar de ‘leer en de praktijk van de Vroege Kerk’. Bovendien nam de Reformatie de meeste theologie over uit de middeleeuwen. Ten aanzien van de heilsleer was er een diepe breuk met de kerk van de middeleeuwen, maar in de leer van Drie-eenheid, de leer van de schepping en de voorzienigheid, de leer van Christus en de Heilige Geest, de leer van hemel en hel, was er sprake van continuïteit.⁷⁵

In het voorgaande hebben we gezien dat we niet om het belijden van de Vroege Kerk heen kunnen om een recht zicht te hebben op het verstaan van Gods Woord. Als we de Drie Formulieren van Eenheid als een soort statuut hanteren, missen we deze katholieke gezindheid van de Reformatie, zodat we de Drie Formulieren

74. De Boer, ‘The Career of the Canones’, 235-236, 248, 250.

75. Vgl. voor dit katholieke pleidooi, Mackay, *Het Grote Huis*, 20-26.

op zichzelf gaan lezen, zonder de leesbril van het christocentrische belijden van de Vroege Kerk. Hier ontstaan kortsluitingen. Deze kortsluitingen worden nog versterkt als we onze traditie met een kleine 't' verabsoluteren. Op reformatorische scholen behoren niet alleen de Drie Formulieren tot de identiteit van de school, maar ook zaken als kledingvoorschriften, een bepaalde Bijbelvertaling en psalmberijming, gezangen, zondagsbesteding, sportvisie, enzovoort.

Terwijl er in Nederland christenvrouwen zijn die bewust geen broek dragen, zien we in China een ander gebruik. Misschien gaan deze Chinese zusters op zondag ook wel naar een eetgelegenheid. We weten dat Strict Baptists in Engeland wel herdopen en gezangen zingen in de eredienst, dat Free Presbyterians geen christelijke feestdagen vieren, de wet niet voorlezen in de eredienst en geen orgel gebruiken, dat sommige christenen in Rusland de stropdas voor de man en alcohol voor iedereen afwijzen en dat andere christenen op een gelovige manier aan sportwedstrijden deelnemen. We mogen onze eigen tradities niet verabsoluteren, we hoeven ze niet te relativiseren en we moeten ons realiseren dat ze de korenmaat kunnen zijn die het Evangelielicht aan anderen onthoudt. De verschillende tradities onderstrepen dat katholiciteit tot het wezen van het christelijk geloof behoort. Als we aan de katholiciteit knabbelen, knabbelen we aan de essenties van het christendom. Daarom is de bezinning op katholiciteit geen hobby van enkelingen, maar essentieel voor het christelijk geloof.

Op christelijke scholen met een gereformeerde identiteit is er een geweldige mogelijkheid om de katholiciteit van het christelijk geloof in het klein te oefenen. Wat in de commissies van de kerkelijke denominaties niet lukt, is praktijk op de scholen waar kinderen, ouders en leerkrachten uit verschillende denominaties daadwerkelijk samenleven zonder gewichtige theologische gesprekken.

Ik heb ervaren dat elk van deze denominaties iets bijdraagt aan het katholieke geloof. De Gereformeerde Gemeenten onderstrepen

de noodzaak van de wedergeboorte, de kenmerken hiervan als blijk van Gods effectieve genade en het geestelijk leven als een pelgrimage.⁷⁶

De Gereformeerde Gemeenten in Nederland herinneren ons eraan dat het Evangelie geen betekenis heeft zonder de wet. Alleen in de weg van berouw gaan we de beloften van het Evangelie verstaan. Ook de nadruk op Gods soevereiniteit in deze gemeenten hebben we nodig om te beseffen dat God God is en niet na te rekenen valt. Dit onderstreept ook dat Gods genade niet goedkoop is en niet tot een optelsom teruggebracht kan worden. De bevindelijke Christusprediking in deze gemeenschap mag vandaag ons aller hart verwarmen.

De Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt hebben in hun traditie de schat van het verbond en de kerk ontdekt. Deze noties maken ons duidelijk dat Gods genade in harten van mensen op een uiterlijke manier wordt bemiddeld. Al is het werk van de Heilige Geest gericht op het diepste innerlijk van mensen, het komt altijd van buiten. Deze aspecten bewaren ons ervoor dat we al te onmiddellijk over het werk van de Heilige Geest in mensenharten zouden denken.

Het geestelijk leven in de Oud Gereformeerde Gemeenten werd vanouds gekenmerkt door zijn bevindelijke karakter. Tijdens de bediening van ds. Van der Poel beleefden deze gemeenten een reveil. Het is kenmerkend voor deze dienaar van het Woord dat hij niet óver geestelijk leven sprak, maar eruit. Dat leert ons dat we niet bevindelijk zijn als we de bevinding objectiveren, maar als we midden in het geestelijk leven staan en zo doorgeven wat we in Gods Woord horen en wat het effect daarvan in ons hart is. In dit verband zijn de woorden die de gereformeerde Bavinck in 1904 in een voorrede op de werken van de Schotse Erskines schreef aangrijpend:

Er is hier een belangrijk element dat ons veelszins ontbreekt. Wij missen de geestelijke zielekennis. Het is of wij niet meer weten,

76. Vgl. Van der Knijff, *Bevindelijke prediking*.

wat zonde en genade, wat schuld en vergeving, wat wedergeboorte en bekering is. In theorie kennen wij ze wel; maar wij kennen ze niet meer in de ontzagelijke realiteit van het leven.⁷⁷

In de denominaties rondom de historische Nederlandse Hervormde Kerk tekenen zich verschillende profileringen af die samen iets vertolken van de katholieke volheid en heelheid van het christelijk geloof. Juist nu het christendom in Nederland marginaliseert, hebben we elkaar hard nodig. Onze vorming dient vanuit de levende Christus op te komen, zodat we niet blijven hangen in waarheden over Christus. We moeten orthodox zijn, zonder dode orthodoxie. We hebben sprankelende bevindelijkheid nodig, in het besef dat overgeestelijkheid een grotere bedreiging voor het christendom is dan ongeestelijkheid. Hoe nodig is het om de Schriften te openen, zodat de exegese niet opgaat in interessante wetenswaardigheden die de ziel niet kunnen voeden. De prediking mag uitnodigend zijn, als het appel maar niet vermoeiend wordt. Zij moet aanzetten tot zelfonderzoek, mits de geestelijke boekhouding de oefening van het geloof niet verlamt. We hebben in school en kerk confronterende spiegels nodig die iets anders behelzen dan de vermaning dat wij ontdekt moeten worden. Het verbondsmatige kan niet ontbreken, als het maar niet automatisch wordt. Kortom, laten we niet zeggen: 'Ik ben van Kuyper, van Kersten, of van Kohlbrugge', maar laten we zeggen: 'Kuyper, Kersten en Kohlbrugge zijn van de ene kerk.'

Deze zin laat zien dat katholiciteit in de eerste plaats historisch is. Van het piëtisme en de Nadere Reformatie leren we de aandacht voor persoonlijke bekering en ervaring, de kerk van de Reformatie bepaalt ons bij het gezag van de Schrift en het geloofsartikel van de rechtvaardiging door het geloof, terwijl de Vroege Kerk ons bepaalt bij Christus' aanwezigheid in kerk en sacrament.

Katholiciteit betekent ook gemeenschap met de kerk van alle plaatsen. Dat betekent niet dat we de gereformeerde traditie relativeren, het betekent evenmin dat we deze verabsoluteren. De gedachte

77. Naar Van der Haar, 'Inleidend woord' in *Leven en dagboek van Ralph Erskine*, 9-10.

dat we alleen in Nederland de beste theologie en bevindelijkheid hebben, is voluit een donatistische trek. De donatisten in de tijd van Augustinus meenden dat zij heiliger waren dan de katholieke kerk waarin Augustinus diende. Augustinus dreef daar de spot mee: ‘De wolken van de hemel galmen uit dat het huis van de Heere over de hele aarde wordt gebouwd; en de kikkers roepen uit het moeras: “Wij zijn de enige christenen!”’⁷⁸

In de eerste plaats heeft God het oog op alle volkeren en op een gemeente waarin in alle talen wordt gezongen van het Lam. Vervolgens zouden onze Nederlandse theologie en bevindelijkheid weleens aan slijtage onderhevig kunnen zijn. Het bestaan en het werk van engelen was eens een levende realiteit in onze traditie, maar tegenwoordig hebben christenen in Afrika veel meer zicht op de onzichtbare schepping dan moderne christenen in het Westen. Bij ziekte zal een Afrikaans christen eerst bidden, terwijl Nederlandse christenen vanuit een gesloten wereldbeeld eerst een pilletje nemen. Wie heeft er dan het meeste zicht op de levende Christus? Het Afrikaanse christendom helpt ons besef te hebben van de machten van de duivel, terwijl het Aziatische christendom vanuit een schaamtecultuur weer aandacht voor andere aspecten van het Evangelie vraagt. Bovendien helpt het besef van het bestaan van de kerk in Afrika, Zuid-Amerika en Azië ons tegen moedeloosheid. De kerk in het Westen kalft af en holt uit, maar in andere delen van de wereld is er sprake van een groeiende kerk. In deze werelddelen zien we een beperktere invloed van het modernisme en het postmodernisme dan in onze Nederlandse samenleving. Deze christenen wonen niet eens ver weg, want veel immigranten in Nederland zijn christen. Laten we ons met onze jongeren in de klas ervan bewust zijn dat het Nederlandse christendom slechts een fractie van Gods kerk uitmaakt. We kunnen er ook met onze leerlingen over nadenken wat het betekent dat wij in maatschappelijke opvattingen vaak meer lijken op onze seculiere buurman dan op een orthodoxe christen in Afrika.

78. Vertaald naar http://www.augustinus.it/latino/esposizioni_salmi/index2.htm (bezocht 9 juli 2018).

Als we ons realiseren dat de toelatingseisen van de kerk in Zuid-Korea veel strenger zijn dan bij ons, leert ons dat heel grondig af om onszelf een hogere kwaliteit christendom toe te kennen dan christenen elders in de wereld. Vanuit de kerk in China horen we van de nieuwe druk die door middel van wetgeving wordt uitgeoefend op de christelijke kerk. De kerk moet zich opdelen in kleine cellen om nog samen te kunnen komen. Ondanks deze ontwikkelingen zijn christenen niet somber, omdat zij geloven dat God ook deze crisis ten goede van Zijn kerk laat zijn. Een voorganger uit India zei onlangs tegen mij dat het lijden van de kerk haar afhankelijk maakt van God en zo is ze krachtig, omdat Zijn kracht in zwakheid wordt volbracht. Een gevoeligheid voor de wereldwijde lijdende kerk kan daarom niet ontbreken in de vorming van onze leerlingen.

Inmiddels komen we ook in Nederland tal van vertegenwoordigers van de oosterse kerken tegen. Zij hebben de geloofsbelijdenis van Nicea met ons gemeenschappelijk en leggen grote nadruk op de Persoon van Christus. Dat laatste zou voor de gereformeerde traditie weleens heilzaam kunnen zijn, omdat wij vaak meer nadruk leggen op het heil dan op de Heiland. Van de kerk van de Reformatie leren wij de waarde van het kruis, terwijl de kerk uit het Oosten ons in de kribbe leert blikken.

Zo mogen wij met al de heiligen verstaan Wie Christus is, wat in Hem te vinden is en hoe de gemeenschap met Hem functioneert.⁷⁹ De volheid en rijkdom in Hem zijn zo veelzijdig dat nooit één denominatie of één traditie dit kan bevatten. Dan hebben we het nog niet eens over onze oudste broer, namelijk Israël. God is immers geen algemene God, maar Hij is de concrete God van Israël. Zonder hier een Israëltheologie uit te werken, kunnen we wel zeggen dat het een vorm van docetisme is als we gelovig willen zijn los van Israël, omdat we geloof en kerk niet los kunnen maken van het historische Israël.⁸⁰

79. Ef. 3:19.

80. Van de Beek, *De kring rondom de Messias*, 199.

1.9 In Christus gedoopt

De totale realiteit van Christus en Zijn heil komt samen in de Doop. Door de Doop worden we gedoopt en begraven in de dood van onze Heere Jezus Christus, opdat we ook delen in Zijn opstanding uit de doden en in een nieuw leven wandelen.⁸¹ Deze gegevens in de Schrift maken ons duidelijk dat de Doop wijst op de totale levensgemeenschap met Christus in Zijn sterven en in Zijn opstanding.

Gezien de geweldige rijkdom van de Doop en de hoge titels die aan de Doop verbonden zijn, is het voorstelbaar dat baptisten de Doop reserveren voor volwassen gelovigen die verslag kunnen doen van hun bekering. Het is ook voorstelbaar dat we in de gereformeerde traditie stellen dat de Doop alleen betekenis heeft voor degenen die weten dat zij uitverkoren zijn of een duidelijke wedergeboorte hebben meegemaakt.

Het wonderlijke van onze traditie is dat dit nu juist niet gebeurt. Mogen onze kleine zuigelingen delen in de ene christelijke Doop? Het antwoord van onze Heidelbergse Catechismus is volmondig 'ja'.⁸² Daarover is de hele gereformeerde traditie het eens. Maar als we vragen naar de betekenis van de Doop voor kinderen gaan de wegen uiteen. Juist de betekenis van de Doop van kleine kinderen blijkt voor interpretatieverschillen in de gereformeerde traditie te zorgen.

Ondanks alle verschillen tussen de Vroege Kerk en de kerk van de Reformatie, had de Doop in beide tradities niet slechts een symbolische betekenis, maar werd hij verstaan als uitdrukking van een nieuwe positie ten opzichte van de levende Christus. Nicea belijdt één Doop tot vergeving van de zonden. Onze Nederlandse Geloofsbelijdenis noemt de Doop het eigendomsmerk van Christus. Men kon de Doop onbekommerd het bad van de wedergeboorte noemen en van de afwassing van de zonden. Naar dit klassieke

81. Rom. 6:3-4.

82. HC vraag en antwoord 74.

besef stonden we door de Doop in relatie met de drie-enige God. De Doop bracht tot uitdrukking dat men tot Christus' kerk en Koninkrijk behoorde. De Doop was enerzijds de breuk met de duivel en de wereld en anderzijds het begin van de reis naar het hemelse Kanaän, zoals de doortocht door de Rode Zee de breuk met Egypte markeerde voor Gods oudtestamentische volk. Daarom weigerden de opstellers van deze belijdenissen de gedoopte kinderen als ongelovige kinderen te zien.

Als wij in oude geschriften over de Doop lezen, roept dat bij ons vaak een gevoel van vervreemding op. We kunnen dan hooghartig denken dat deze oude schrijvers nog wat in de schemering leefden en dat wij de dingen veel scherper zien. Het lijkt mij echter beter bij deze katholieke traditie in de leer te gaan en te beseffen dat het probleem aan onze kant ligt. Door de wending naar het subject in de vroege moderniteit is dit onbekommerde spreken van de Vroege Kerk en de kerk van de Reformatie ernstig geïnterpreteerd.⁸³

De wending naar het subject betekende een veel grotere concentratie op de wedergeboorte in engere zin. Als dit het uitgangspunt in onze theologische bezinning is, kunnen we niet zomaar zeggen dat gedoopte kinderen in Christus geheiligd zijn of dat zij het eigendom van Christus zijn. Terwijl we dit aspect bij Calvijn nauwelijks tegenkomen, is het voor Abraham Kuiper de hoeksteen van zijn theologie.⁸⁴ Terwijl men in de Reformatie uitging van de realiteiten van verbond, kerk, Doop, wedergeboorte en geloof las Kuiper de traditie door de bril van de wedergeboorte van het subject. Zo betrok hij noties in de traditie over het zaad van de wedergeboorte, het geloof van de kleine kinderen, of de Doop in de Naam van de Heilige Geest als de Geest van de wedergeboorte op deze wedergeboorte in engere zin. Opvoeding en prediking

83. Voor de debatten in de negentiende eeuw, zie Smilde, *Een eeuw van strijd over verbond en doop*.

84. Noordmans schreef aan kampeiders van zomerkampen: 'Er is ook sprake van wedergeboorte, bekering, geloof, roeping, heiliging, gebod, gebed; maar in de rechtvaardiging ligt de zenuw, het centrum van de leer van de Geest (...). Maar in het herleefde calvinisme van de negentiende eeuw staat de wedergeboorte wel zeer in het middelpunt', *Herscheping*, 146-153.

werden gestempeld door dit uitgangspunt, waarbij het niet meer mogelijk was om met twee woorden te spreken, maar waarbij alles in een strak logisch schema werd geperst. Zo werd de leer van de veronderstelde wedergeboorte een belangrijk uitgangspunt voor kerk en theologie. Kuyper ging ervan uit dat ieder subject in de gemeente de kiem van de wedergeboorte in zich had, tenzij het tegendeel bleek.

Gerrit Hendrik Kersten wees erop dat het levensgevaarlijk was om uit te gaan van de veronderstelde wedergeboorte, omdat de indringende oproep tot bekering, de ernstige noodzaak van zelf-onderzoek en het aangrijpende functioneren van de sleutels van het hemelrijk hierdoor werden overschaduwde. Hij benadrukte in reactie hierop de noodzaak van persoonlijke, bewuste wedergeboorte.⁸⁵ Deze reactie bracht de veronderstelling mee dat kleine kinderen niet zijn wedergeboren totdat het tegendeel blijkt.

Klaas Schilder reageerde ook kritisch op de subjectieve kant van Kuypers leer en daarom benadrukte hij het objectieve verbond. Deze antihouding jegens Kuyper treffen we ook aan bij Jan Gerit Woelderink. De reactie van Schilder en Woelderink op Kuyper is dus precies tegenovergesteld aan die van Kersten. Schilder en Woelderink zochten de objectiviteit en Kersten ging evenals Kuyper uit van de subjectiviteit. De Christelijke Gereformeerde Kerken hadden moeite met deze opvatting van Kersten en zochten een middenweg tussen objectief verbond en subjectieve wedergeboorte.⁸⁶ Het leek een mooie en vooral evenwichtige oplossing om te spreken over een ‘voorwerpelijk verbond’ en een ‘onderwerpelijke toepassing’.

Is het inderdaad een mooie oplossing? Het klinkt heel ruim als je zegt dat God een Vader wil zijn en dat de Zoon onze Verlosser wil zijn en dat de Heilige Geest in de Doop belooft dat Hij het wil toepassen, maar uiteindelijk houden we als opvoeders een stevige slag om de arm. Zijn deze jongeren in het verbond of zijn ze het

85. Hier lag een belangrijk motief voor de oprichting van reformatorische scholen, Exalto, *Wordt een heer!*, 29-67.

86. Van Driel, *Consolidatie en crisis*.

niet? Kunnen zij dit voorwerpelijke verbond verbreken, kunnen ze het afwijzen, of hebben ze er eigenlijk geen relatie mee? Als we verbond lezen als huwelijksverbond blijkt het een onhoudbare benadering te zijn: kan men voorwerpeijk in een huwelijksverbond delen en voorwerpeijk getrouwd zijn? Het stellen van de vraag is deze beantwoorden.

Al deze benaderingen vertonen de kenmerken van de moderniteit, omdat ze zich laten dringen in het object-subjectschemata en hun uitgangspunt kiezen in de subjectieve wedergeboorte. De keerzijde van deze benaderingen is dat alles buiten het persoonlijk subject wordt geobjectiveerd. In feite worden Gods Woord, Gods verbond, Gods kerk en de Heilige Doop geobjectiveerd, geneutraliseerd en tot dode realiteiten. Aan de ene kant levert dit de ontsparing op dat het geloof wordt geobjectiveerd en geautomatiseerd, de tegenovergestelde ontsparing is dat het Woord als een dode letter gaat functioneren, er onmiddellijk over wedergeboorte wordt gedacht en de leerkracht elke Bijbelles met de stereotiepe vermaning eindigt: 'Vraag maar veel om een nieuw hartje.'

Is er een uitweg uit deze impasse? Ten eerste zal het niet eenvoudig zijn om ons aan het object-subjectschemata te ontworstelen. Dit zit zo diep geworteld in onze cultuur dat het een zware weg is om ons daarvan te bevrijden, niet het minst omdat mensen om ons heen onze woorden vaak wel in dit schemata interpreteren. Het begin van de uitweg is dat we ons bewust zijn van de impasse.

In de tweede plaats dienen we ons te oefenen in het leven en denken vanuit het Subject Jezus Christus. We moeten niet denken vanuit (de wedergeboorte van) het menselijk subject, maar vanuit de hemelse Christus, opdat het platte vlak van object en subject wordt overstegen door de derde dimensie van het Subject. Dat overstijgt de patstellingen over kerk, verbond, belofte, roeping, wedergeboorte en uitverkiezing waarin we elkaar gijzelen omtrent bepaalde posities in het object-subjectschemata, vooral de vraag of we de leerling als wedergeboren of niet wedergeboren dienen te zien. Persoonlijk fixeerde ik mij als jong predikant ook op deze vraag, totdat ik vanuit de traditie ontdekte dat we onze insteek

niet bij de enkele mens moeten zoeken, maar bij de levende God. Bovendien werd het mij steeds duidelijker dat het in het geestelijk leven om een mysterie gaat waar we uiteindelijk geen vinger achter kunnen krijgen, al willen we dat als moderne mensen zo graag. Het leven vanuit de levende Christus plaatst de verschillende posities omtrent kerk, verbond, belofte, roeping, wedergeboorte en uitverkiezing in een ander licht zodat we ook in staat zijn om recht te doen aan de verschillende posities. We kunnen niet veronderstellen dat geen enkel kind is wedergeboren en we kunnen evenmin veronderstellen dat elk kind wel is wedergeboren. We moeten ons niet op deze posities vastleggen aangezien we de persoonlijke wedergeboorte niet als uitgangspunt kunnen nemen.

Vanuit de levende Christus zien we, in de derde plaats, een eenheid van kerk, verbond en Doop. Vanuit het moderne denken zien we de kerk als een optelsom van individuen, maar vanuit het Hoofd van de kerk zien we dat het geheel meer is dan de som van de losse individuen. Zoals we denken vanuit de eenheid van het huwelijk en het gezin, zo overstijgt de eenheid van de gemeente de enkele personen. Wij dragen de kerk niet, maar de kerk draagt ons. Het is een geweldig privilege als we als lidmaten van Christus' gemeente zijn geboren en gedoopt en we Zijn levende stem horen. Dit privilege gaat heel wat verder dan dat we apart gezet zijn, aangezien we in relatie met de levende Christus staan. Als Gods huwelijk met Israël een van de meest gebruikte beelden van het Oude Testament is, is de nieuwtestamentische positie zeker niet armer. God is getrouwd met onze jongens en meisjes. Daarom zijn ze tot de hemel toe verhoogd. Daarom worden we vermaand om onze hemelse Bruidegom aan te hangen (huwelijkstaal), te betrouwen en lief te hebben met ons hele hart, met onze hele ziel, met ons hele gemoedsleven en met alle krachten, alle andere minnaars te verloochenen, onze oude natuur te doden en in een nieuw eeuwigheidsleven te wandelen.

Kuyper spreekt in militaire termen over de kerk, waarbij de erediensdiensten als een kazerne zijn waar de soldaten uitrusten om daarna

de wereld weer te veroveren.⁸⁷ De reformatorische visie op de kerk is heel anders. Zij legt veel meer nadruk op de waarde van Christus' lichaam als zodanig. We kunnen beter zeggen dat de kerk een hospitaal is waarin we met al onze kwalen gevoed en verzorgd worden. De calvinistische visie op kerk en christenheid is dus veel minder optimistisch en parmantig dan de neocalvinistische.

Deze relatie met de levende Christus betekent ten vierde ook dat we komen tot een herwaardering van het levende Woord. We mogen onze Bijbelvertelling doen in het gewichtige besef dat de levende Christus in de klas tot onze kinderen spreekt. Dit bewaart ons ervoor dat we beschouwend en objectiverend over het werk van de Heilige Geest spreken. Ten diepste gaat het hier om de volgorde van Woord en Geest. We kiezen ons beginpunt niet in het werk van de Geest in het enkele subject, dit zou dopers zijn, maar we vertrekken vanuit het levende Woord. Onze cultuur vraagt een zuiver christelijke benadering waarbij we ons startpunt kiezen in Christus buiten ons en vervolgens spreken over het effect van Zijn Geest en Woord in de harten van onze kinderen.⁸⁸

Dit betekent in de vijfde plaats dat de toe-eigening van het heil aan de orde komt. Als moderne mensen zijn we geneigd om te zeggen dat we iets pas hebben nadat het ons is toegeëigend. Wonderlijk genoeg spreekt onze traditie over 'toe-eigenen wat we hebben'. Wat we in Christus, in de kerk, in het verbond, in het Evangelie en in de Doop hebben, eigent de Heilige Geest ons toe. Als er niets is, kan er ook niets worden toegeëigend. Als het Evangelie niet voorafgaat, benaderen we het werk van de Heilige Geest onmiddellijk, terwijl het Zijn gewone weg is om het uitwendige Woord te verinnerlijken. De Geest voegt niets toe aan het heil in het Woord, maar Hij eigent het toe. De toe-eigening door de Geest is dus niet te verwarren met de benadering dat iets subjectief waar wordt wat al objectief waar is. Alleen al daarom is het van belang dat we niet objectief over het heil spreken, maar dat we uit de gemeenschap met de Heiland spreken. Zo is het voor onze leerlingen tastbaar dat het heil realiteit is.

87. Vgl. Kuyper op zondag 21, *E Voto Dordraceno*, 2, 108-158.

88. Antwoord 54 in de HC heeft deze insteek onvergelijkbaar trefzeker gekozen.

In de zesde plaats valt er zo ook licht over de pedagogische situatie. Er is een benadering voorstelbaar waarin we het wonder van de wedergeboorte zo benadrukken dat het tegelijk ondenkbaar is dat we hier deel aan zullen krijgen. Wonderen zijn immers een zeldzaamheid. De wedergeboorte kan op deze manier ook een abstracte realiteit worden die los komt te staan van het geheel van het leven, terwijl we er juist in de christelijke pedagogiek bij gebaat zijn dat de hele levenssfeer van opvoeding en vorming wordt toegeëigend door de Heilige Geest. Als we ervan uitgaan dat de Heilige Geest via middelen werkt, is de hele dag in het klaslokaal van belang. Het gaat niet alleen over het moment van de dagopening, maar ook over het voorbeeld van de docent, of de manier waarop hij belijdt dat hij of zij juist geen voorbeeld was. Het gaat ook om het getuigenis van andere leerlingen of de manier waarop de leerstof wordt gepresenteerd. Opvallende persoonlijke gebeurtenissen of gebeurtenissen in het publieke leven kunnen invalshoeken van de Heilige Geest zijn. Dit scherpt onze verwachting gedurende de hele lesdag.

Vanuit de toe-eigening van het heil valt ten zevende ook het juiste licht over de wedergeboorte. Als we beginnen bij de wedergeboorte van het menselijk subject komen we nooit bij het Subject Christus uit, omdat het Evangelie dan afhankelijk wordt van de persoonlijke wedergeboorte en achter de deur van de wedergeboorte wordt opgesloten.⁸⁹ De enige troost is niet dat wij nieuwe mensen zijn, maar dat we van de nieuwe Mens zijn. Zo wordt het helder dat het heil voorop gaat en dat de wedergeboorte bij de toe-eigening van het heil behoort. Zo voorkomen we de indruk dat de wedergeboorte het heil is, waarbij de geestelijke ervaring en de bekeringsweg een doel in zichzelf worden. Hier leert het zicht op de *unio mystica cum Christo* ons om de christen vanuit Christus te verstaan. Calvijns derde deel van de *Institutie* is als volgt gestructureerd:

89. Kohlbrugge waarschuwt voor het loslaten van Christus als centrum in gereformeerde orthodoxie en Nadere Reformatie: 'Maar waar vindt men dat in de boeken? Heiligings-systemen, ja, maar geen opgaan in alles 'eis auton' (= in Hem = Christus)', Van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrugge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd*, 22-24 (appendix B). Vgl. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 400-401.

eerst behandelt het de eenheid met Christus, vervolgens het geloof, daarna de boetvaardigheid, het christelijke leven, de rechtvaardiging, de verkiezing en ten slotte de lichamelijke opstanding. We herkennen deze opbouw ook in de Heidelbergse Catechismus, die inzet met de enige troost. De enige troost is niet dat het wedergeboren subject het Subject Christus bezit, maar de enige troost is dat het Subject Christus de grote Eigenaar is van echte zondaren. Als we dan nader vragen hoe dat in het leven functioneert, gaat het om het levenslange afsterven van de oude mens en de opstanding van de nieuwe mens. Zo vinden we ons heil steeds nadrukkelijker in de nieuwe Mens Jezus Christus. Steeds opnieuw doorlopen we de onomkeerbare cyclus van ellende, verlossing en dankbaarheid. Deze drieslag is dan ook geen model voor de bekeringsweg, maar vertolkt de blijvende dynamiek van het christelijke leven. Gods toorn en straf worden geen verleden tijd, maar in de toorn spreekt het Evangelie ons van verlossing. Zo blijft het geloof een aangevochten realiteit en bloeit de zekerheid op, niet uit onszelf, maar uit de Heiland.

Het voorgaande betekent niet dat de persoonlijke wedergeboorte minder centraal komt te staan, maar wel dat deze in het juiste kader wordt geplaatst. Het is een vorm van moderniteit als de leer van de persoonlijke wedergeboorte ons uitgangspunt in het onderwijs wordt, terwijl het klassiek christelijk is om te zien dat de levende Christus Zijn Woord en Geest samenbrengt in de diepte van de persoonlijke ziel. In deze kaders spreken we met grote ernst over de noodzaak van de persoonlijke wedergeboorte en zoeken we ook naar woorden om deze ‘gans bovennatuurlijke, zeer krachtige, en tegelijk zeer zoete, wonderlijke, verborgen, en onuitsprekelijke werking’⁹⁰ van de Heilige Geest in de diepte van het hart van onze jongeren te benoemen. Als het Nieuwe Testament ons wel dertig activiteiten van de Heilige Geest noemt, is onze Bijbelles wel heel mager als we de rijkdom van Pinksteren nauwelijks woorden geven in onze vertellingen. We kunnen putten uit de rijke tradities van geestelijk leven uit de Vroege Kerk, de middeleeuwen, de Nadere

90. Naar Dordtse Leerregels III/IV, 12.

Reformatie en het Puritanisme. Wat betekent het dat Hij ons overtuigt van zonde, gerechtigheid en oordeel? Hoe functioneert berouw en wat is echte zondekennis? Kunnen wij het afsterven van de oude mens nader duiden en woorden geven aan de opstanding van de nieuwe mens? Wat doet Hij als de Geest van het geloof? Hoe bidt Hij in ons? Hoe is de Geest betrokken bij de geestelijke strijd? Hoe getuigt de Geest met onze geest? Wat is er te zeggen over de verdieping en voortgang van het werk van Gods Geest in ons hart? Wat is de vervulling met de Geest? Wat ervaren en bevinden we bij Zijn inwoning in ons hart? Welke verschillen zijn er in de leiding van Gods Geest? Wat gebeurt er als de verborgen werking van de Geest zich aandient? We hebben de Geest nodig om het werk van de Geest te benoemen. Het kan weleens stil worden in de klas als zo de diepten van Geest dichtbij komen. De huiveringwekkende keerzijde is het missen van de Heilige Geest. Zonder de Geest zijn we gebonden, terwijl we menen vrij te zijn. Zonder de Geest denken we dat we nederig zijn zonder dat we ons hoogmoedige hart kennen. We hebben wel kennis van de schepping, maar zonder liefde tot de Schepper. Zonder de Geest zullen we eeuwig wegsterven zonder ooit geleefd te hebben, aangezien het werk van de Geest vooral levenwekkend is. Hoe aangrijpend om de Geest te missen, Die in alle waarheid leidt.⁹¹ Zonder de Geest beamen wij met het grootste gemak de leugens van de duivel en de vooronderstellingen van ongelovige wereldbeelden. Of we volgen onze lievelingswaarheden zonder dat we in de gehele waarheid van God zijn vastgemaakt. Dit besef van de behoefte aan de Heilige Geest opent ten nege ook de weg naar het verborgen karakter van het werk van de Heilige Geest. Zijn gewone manier van werken is immers niet opzienbarend: het is karakteristiek voor de Geest om op een verborgen manier Zijn werk uit te oefenen. Er kan al heel veel werk van de Geest in de kinderziel gedaan zijn voordat het doorbreekt. Kuyper gaf hiervoor een treffend beeld: We kunnen het vergelijken met water dat tot koken wordt gebracht. Bij het bereiken

91. Joh. 16:13.

van het kookpunt is er al veel energie toegevoerd. Zo is het in ons hart ook, omdat de Geest dieper dan ons diepste bewustzijn werkt.

Tot slot functioneert ook de notie van zelfonderzoek. De positie van het huwelijk verplicht ons tot radicale toewijding aan de hemelse Bruidegom en een even radicale verloochening van alle andere minnaars, inclusief onze oude natuur. Het machtige geheim is dat de hemelse Bruidegom ons alles geeft wat ons ontbreekt, omdat Hij duizendmaal gewilliger is om te geven dan wij kunnen zijn om te ontvangen. Vanuit de huwelijksrelatie zien we ook dat ongelooft geestelijke echtbreuk is. Ongelovigheid betreft de ranken die in de Wijnstok Christus zijn, maar geen vrucht dragen.⁹² In deze zin is er afval van de heiligen die met de Heilige Doop zijn gedoopt. Met indringende liefde en ernst legt Jezus aan ons hart dat deze ranken worden uitgehouwen en in het vuur geworpen.

Het is aangrijpend dat velen (!) menen in te zullen gaan en niet in zullen gaan.⁹³ De oprechten trekken dit naar zichzelf toe omdat zij zich bewust zijn van hun onoprechtheid. De onoprechten gaan uit van hun oprechtheid en zijn snel klaar met het zelfonderzoek. Alle Bijbelse noties van zelfonderzoek geven ons levenslang afhankelijkheid van de Heilige Geest. Wij kunnen ons alleen maar bedriegen, maar Woord en Geest bedriegen ons niet. In de aanvechting getuigt de Geest met onze geest, zodat we zeker zijn van Gods heil, niet alleen voor een ander maar ook voor onszelf. Hoe kostbaar is genade!

1.10 Wat betekent dit voor het onderwijs?

In de inleiding verkenden we het dilemma van het object-subjectschemata in onze cultuur en we stelden vast dat ons onderwijs

92. Joh. 15:1-8. Ook Matth. 8:12, 11:20-24; Hebr. 2:3, 10:29 onderstrepen het privilege en de verantwoordelijkheid van onze positie.

93. Matth. 7:22.

aan beide kanten van dit schema kan vastlopen. We zagen vooral de zuigkracht van een geobjectiveerd wereldbeeld waarin zelfs de leerling tot een leerobject wordt.

Dit hoofdstuk overstijgt dit dilemma structureel door ons niet alleen bewust te maken van het object-subjectschemata, maar Christus als Subject centraal te stellen. Zo is het niet langer het subject dat de wereld interpreteert, maar het Subject interpreteert het subject en plaatst ons in de juiste verhouding tot onszelf, tot elkaar en tot de wereld.

Relatie treedt hier in plaats van wereldbeeld. Leraar en leerling staan naast elkaar in relatie tot het Subject. Echte zelfkennis ontvangen we alleen in relatie met Hem. Hij is de Ander, Die het licht laat schijnen over onszelf, Die ons gesloten subject openbreekt en Die onze autonomie doorbreekt. De zelfkennis in deze ontmoeting heeft psychologische dimensies en gaat tot de existentiële diepte van zonde en genade. De keerzijde hiervan is dat we van onszelf vervreemd zijn zonder relatie met de Ander. Het besef dat deze relatie pedagogisch niet maakbaar is, maakt ons des te meer afhankelijk van de Heilige Geest.

Vanuit Christus en Zijn lichaam ontstaat ook het zicht op elkaar, omdat lichaamsdelen nu eenmaal niet zelfstandig kunnen bestaan. Het besef van het geheel van Christus' wereldwijde lichaam en de katholieke volheid van het geloof is een krachtige remedie tegen individualisme, nationalisme en denominationalisme. In de interkerkelijke situatie van de school kunnen we oefenen dat het geheel meer is dan de som van de delen. De gevoeligheid voor lijden en vervolging in Christus' lichaam biedt een uitdaging om de deugden van barmhartigheid en rechtvaardigheid te oefenen. Misschien kunnen we in de rekenles een som bedenken die toegepast is op hulpverlening of het doen van gerechtigheid in de gebroken situatie elders in de wereld.

Deze geestelijke werkelijkheid is ook richtinggevend voor de verhoudingen in de klas. Zo licht vanuit de relatie met Christus op dat we alleen onszelf kunnen zijn in het geheel. Hier zijn tal van pedagogische en didactische toepassingen bij te bedenken. Het

gegeven dat het geloof katholiek is, laat ons zien dat de verschillende interpretatie van dingen door verschillende leerlingen voor ieder verrijkend is. Over interpretatie gesproken: de interpretatie vanuit Christus geeft niet alleen meerwaarde aan het geloof, maar ook aan de toe-eigening van het vak.

De relatie met Christus en Zijn gemeente is ook bepalend voor het beeld van de wereld. De wereld mag er zijn, maar deze heeft in het licht van de betere wereld niet de hoogste prioriteit. Dit geldt ook voor het gebruik van onze rede. Als de relatie beslissend is, kan de rede niet beslissend zijn. Er bestaat geen relatie zonder het gebruik van de rede, maar de rede is dienstbaar aan de relatie. Zo worden onze vakken dienstbaar aan Christus en krijgen onze leerlingen een medicijn tegen de rationalistische pretenties van de wetenschap.

Als we op deze geestelijke golflengte lesgeven, zullen er ongetwijfeld 'gouden momenten' zijn waarop we dit met onze leerlingen kunnen delen. Overigens is de effectuering door de Heilige Geest niet afhankelijk van deze bijzondere momenten, omdat Hij ook het geheel van het geestelijke klimaat in de klas toe-eigent en de leerlingen binnenleidt in een christelijk wereldbeeld.

Verwerkingsvragen

1. Wat betekent het denken vanuit de geestelijke eenheid met Christus voor u?
2. Hoe kan het besef van de levende Christus verschil maken voor het wereldbeeld in uw lessen?
3. Hoe ervaart u persoonlijk de vreemdelingschap en hoe deelt u dit met de leerlingen?
4. Wat vindt u moeilijk aan het beoefenen van katholiek christendom?
5. Welke uitdagingen ziet u voor uzelf in het overstijgen van het object-subjectdilemma?

Hoofdstuk 2

De identiteit van de leraar

Wereldwijd vindt er een diepgaande bezinning plaats op onderwijs, persoonlijkheidsvorming en identiteit, omdat onderwijs vanuit een modernistisch perspectief niet voldoet. Het blijkt ook veel effectiever te zijn als leerlingen existentieel en affectief bij de stof worden betrokken.⁹⁴ Ik herinner mij uit mijn eigen studietijd dat ik hoge cijfers kon halen als ik oude tentamens oefende en zo het ‘recept’ van de antwoorden ontdekte, maar de vraag naar de verwerking is een heel andere.

De studenten van fysicus Eric Mazur haalden hoge scores voor zijn onderwijs, maar toen hij op een tentamen vragen stelde waarbij men de leerstof moest toepassen, bleek dat een struikelblok te zijn.⁹⁵ Dit was voor hem een eyeopener. Blijkbaar kan een student zich studiestof eigen maken zonder deze te integreren in het totaal van zijn wereldverstaan. Men heeft dan wel feiten geleerd, maar men heeft niet geleerd te denken (Einstein).

In de christelijke wereld is de bezinning niet achtergebleven. De rooms-katholieke Bert Roebben schreef een *Kleine didactiek van de hoop in 7 stappen*.⁹⁶ Hij zet zijn boek in met de opmerking dat het leraarschap een roeping is. Ook voert hij een pleidooi voor een school als gemeenschap, wat in de huidige context opvallend is. Juist in de ontmoeting met elkaar schuren de inzichten waardoor

94. Bain, *What the Best College Teachers Do*, 46.

95. <https://www.youtube.com/watch?v=Z9orbxoRofI> (bezoekt 10 december 2018). Zie ook zijn website www.ericmazur.com.

96. Roebben, *Scholen voor het leven*.

we een diepgaande visie ontwikkelen.⁹⁷ Dat bereiken we niet als we digitaal studeren.

Later schreef Roebben een fijnzinnige pedagogiek waarin hij laat zien dat opvoeding een mystagogisch karakter heeft.⁹⁸ Hij bedoelt hiermee dat de docent de leerling binnenleidt in de realiteit. De leraar luistert naar de diepste verlangens en vragen van de leerling en maakt hem ontvankelijk voor het transcendente karakter van zijn bestaan. Het is niet de bedoeling om strikte dogmatische antwoorden te geven, maar voedsel aan te reiken om tot diepere inzichten te komen.

Deze bezinning op de integratie van identiteit en onderwijs is ook gaande in de vrijgemaakt gereformeerde traditie,⁹⁹ terwijl de reformatorische stroming niet is achtergebleven.¹⁰⁰ In de daaruit voortgevloeide studies vinden we een mooie integratie van leraar, leerling, curriculum, pedagogiek, didactiek en school. Ook het onderzoek van Gerdien Bertram-Troost kan hier worden genoemd.¹⁰¹ Inmiddels doen tal van metaforen opgeld die het geheimenis van het onderwijs tot uitdrukking brengen. Te denken valt aan de beelden van reis of pelgrimage, tuin en woestijn, gebouw en muur.¹⁰² Pedagoog Wim ter Horst spreekt van een ‘pedagogisch kwintet’, waarbij hij de leraar beschrijft als schatbewaarder, tuinman, herder, gids en bovenal als priester. Elk van deze beelden brengt een specifiek aspect van het leraarschap tot uitdrukking.¹⁰³ De leraar als schatbewaarder onderstreept de kwetsbaarheid en de kostbaarheid van de leerling, de tuinman heeft echte aandacht voor de leerling

97. Roebben, *Scholen voor het leven*, 47-58.

98. Roebben, *Inclusieve godsdienstpedagogiek*, 43.

99. Kuiper e.a., *Mensen kunnen bloeien*.

100. De Muynck, Vermeulen en Kunz publiceerden *Essenties van christelijk leraarschap*.

101. Zie bijvoorbeeld de Verus-publicatie Bertram-Troost e.a., ‘Om eigenheid en openheid’ en de publicatie van VU, Verus en VDLG, Bertram-Troost en Visser, ‘Godsdienst/levensbeschouwing, wat is dat voor een vak?’

102. D.I. Smith en S.M. Felch reiken tal van beelden aan voor het christelijk onderwijs, *Teaching and Christian Imagination*.

103. Vgl. Ter Horst, *Wijs me de weg*. De Muynck gebruikt het beeld van een gids, *Gids en pelgrim*.

en zijn ontwikkeling, de herder kent zijn schapen, de gids leidt op een onbekende weg en laat bijzondere momenten oplichten, terwijl de leraar als priester de leerling onderwijst in de geestelijke dimensie van het leven.

2.1 De leraar als ambtsdrager

De voortgaande bezinning voltrekt zich niet zonder de pedagogische wijsheid uit het verleden erbij te betrekken.¹⁰⁴ Ook dit boek maakt gebruik van historische inzichten. In de Vroege Kerk zag men al dat de grondlijnen van het Oude Testament in het drievoudige ambt van Christus samenkwamen.¹⁰⁵ De Heidelbergse Catechismus heeft daaruit voor het eerst de consequentie getrokken dat de christen in dit drievoudige ambt van Christus deelt. Wegens de mystieke eenheid met Christus deelt de christen in Christus' profetisch, priesterlijk en koninklijk ambt.¹⁰⁶ Het drievoudig ambt reikt ons een kader aan om na te denken over de christelijke leraar. Het eigene daarvan blijkt als we het contrasteren met het inzicht van Gert Biesta. Biesta verzet zich tegen de objectivering van de leerling en het leerproces. Tegelijk verzet hij zich ook tegen de leraar als coach die slechts faciliteert bij het constructivistische leerproces van de leerling. In zijn pleidooi voor kwalificatie valt te beluisteren dat hij recht wil doen aan het objectieve, terwijl zijn pleidooi voor subjectificatie recht wil doen aan de leerling als subject. Vanuit Christus als Subject overstijgen we het dilemma van object en subject. Als we de leraar vanuit de eenheid met

104. Men luistert naar Plato, Augustinus, Herbart, Newman, Van Koetsveld en Bavinck. Zie Murre, De Muynck en Vermeulen (red.), *Vitale idealen, voorbeeldige praktijken*. D. van Meeuwen redigeerde een boek met opstellen over de pedagogische inzichten uit de Reformatie en Nadere Reformatie, *Bronnen voor Nu*. Zie ook Groenendijk, *De pedagogiek van Jacobus Koelman*.

105. E.A. de Boer refereert aan Eusebius in de Vroege Kerk, 'Christology and Christianity'.

106. Vgl. HC vraag en antwoord 32-33. Zie ook Van Vlastuin, 'The Promise of *Unio Mystica* in the Heidelberg Catechism', 174-176.

Christus in het drievoudig ambt denken, overstijgen we ook de nieuwe aandacht voor het relationele als zodanig, omdat we vanuit het Subject denken. Het perspectief vanuit de levende Christus voegt een dimensie toe aan het object-subjectdenken en aan het relationele denken.

Het ambtelijke karakter van het leraarschap leidt tot een tiental overwegingen. In de eerste plaats kunnen we Christus niet vertegenwoordigen als we geen intieme relatie met Hem hebben. De sleutel tot het christelijk leraarschap is dat we in het klaslokaal wandelen met God.¹⁰⁷ Dit maakt duidelijk dat de christelijke leraar meer is dan een uitvoerder van didactische technieken, aangezien zijn werk geheel samenhangt met zijn persoonlijke integriteit en identiteit als christen.¹⁰⁸ De christelijke leraar put voortdurend uit de bron Jezus Christus. In deze zin is de leraar vergelijkbaar met elke opvoeder en elke dienaar van het Woord: de belangrijkste voorbereiding op elke les is de voorbereiding van het eigen hart. Het tweede punt, dat hiermee nauw samenhangt, is dat de christelijke leraar een intrinsieke motivatie¹⁰⁹ heeft om leerlingen in Gods werkelijkheid van schepping en herschepping binnen te leiden.¹¹⁰ Hier geldt dat de ‘vreze des Heeren’ het begin van de wijsheid is.¹¹¹ In de ‘leraarspsalm’ is dit trefzeker vertolkt: ‘Geslacht aan geslacht zal Uw werken roemen, en zij zullen Uw mogendheden verkondigen. Ik zal uitspreken de heerlijkheid van de eer van Uw majesteit, en Uw wonderlijke daden. En zij zullen vermelden de kracht van Uw vreselijke daden; en Uw grootheid, die zal ik vertellen. Zij zullen de gedachtenis van de grootheid van Uw goedheid overvloedig uitstorten; en zij zullen Uw gerechtigheid met gejuich verkondigen.’¹¹²

In de derde plaats mag de leraar zelfbewust zijn. Het is goed om

107. Naar Van Brummelen, *Walking with God in the Classroom*.

108. Vgl. Palmer, *The Courage to Teach*, 28.

109. Vgl. Raes, *Christelijk leraarschap*, 53.

110. Gangel, ‘Biblical Foundations of Education’, 65. Vgl. Palmer, *To Know As We Are Known*.

111. Spr. 9:10.

112. Ps. 145:4-7.

dit tegen elkaar te zeggen, aangezien we in een culturele context opereren waar gezag bewezen moet worden. Vanuit de diepe zekerheid van de werkelijkheid in de levende Christus mogen leerkrachten ervan verzekerd zijn dat zij hun gezag niet hoeven te verdienen, maar dat ze in deze positie zijn geplaatst.¹¹³ Hierin zijn we als orthodox-christelijke scholen tegendraads.

Gezag zonder liefde is geen gezag maar despotisme, en het uitoefenen van gezag zonder begrip van het kind is dwaasheid (J. Waterink). We zijn als leerkracht geen coach die het zelfstandig onderwijsproces van de leerling slechts faciliteert,¹¹⁴ maar we hebben vanuit onze positie en onze ervaring ook onze eigen inbreng. Vanuit de gezagspositie zijn we onderwijspedagogisch in staat om in te breken in het leven van de leerling en deze tot reflectie te brengen door de vraag: ‘Wat denk jij ervan?’¹¹⁵ Op deze manier ontkennen we de persoonlijkheid van de leerling niet, maar brengen we deze juist aan het licht. De uitoefening van gezag is dus relationeel, terwijl het uitoefenen van macht zou betekenen dat we de leerling tot een leerobject degraderen.¹¹⁶ De relatie is primair om onderwijspedagogisch te kunnen functioneren.

Wijsheid van Augustinus

Ten vierde, we kunnen een ambt alleen in nederigheid uitoefenen.¹¹⁷ Zo hebben wij onze positie van gezag niet gekregen om

113. John van Dyk besteedt in zijn boek twee hoofdstukken aan de roeping en het gezag van de docent, *The Craft of Christian Teaching*.

114. Vgl. Flikkema (red.), *Sense of Serving*. De titels van de hoofdstukken laten iets zien van de nieuwe richting in het onderwijs: ‘The Schools of Athens: Educating Students to Develop Knowledge for Life’, ‘Tragedy at the Modern University: An Advocacy for Bildung and Participatory Pedagogy’, ‘Meaningful Education to Nurture Servant-Leaders’, ‘The Teacher as Mentor’, ‘Shaping Better Professionals: The Case of Practice Based Learning.’

115. Vgl. Biesta, *Het leren voorbij*, 170-171; Biesta, *De terugkeer van het lesgeven*, 97. Biesta spreekt hier over de dissensus in het onderwijs, 133-153.

116. Biesta gebruikt in dit verband het sprekende voorbeeld van een robotstofzuiger. Deze kan wel leren, maar niet onderwezen worden. In onderwijs zitten het creatieve, het existentiële en het unieke van de menselijke persoonlijkheid, *De terugkeer van het lesgeven*, 96-98.

117. Matth. 11:29.

te heersen, maar in gemeenschap met Christus dienen we met barmhartigheid, zachtmoedigheid, vergevingsgezindheid en nederigheid. Augustinus heeft hier grote aandacht aan gegeven in zijn boek *De Catechizandis Rudibus*.¹¹⁸ De kerkvader weet van leerlingen die verveeld luisteren, die vervelend zijn, die kritisch zijn of die het christelijk geloof vaarwel zeggen. Het grootste geheim van ons onderwijs is dat wij bewogen zijn met onze leerlingen.¹¹⁹ Augustinus werpt de vraag op of we onze leerlingen niet zouden liefhebben, voor wie Jezus is gestorven.¹²⁰ Hij vervolgt dan met het perspectief wat er van onze leerlingen kan worden in Gods Koninkrijk en benoemt ook de huiveringwekkende keerzijde dat kinderen van het Koninkrijk worden buitengeworpen.

De tekst dat het God te doen is om barmhartigheid en niet om offerande, past Augustinus toe op de docent.¹²¹ Toegepast op onze situatie zou je kunnen zeggen dat niet onze meetbare prestaties centraal staan, maar de gezindheid van het hart. En als er vlammen van onheilige gevoelens in ons hart oplaaien, moeten we die blussen met het water van het Evangelie.

Augustinus had er ook al oog voor dat niet alle leerlingen gelijk zijn. We hebben dezelfde liefde voor alle leerlingen, maar we geven hun niet allemaal hetzelfde medicijn.¹²² De liefde maakt ons gevoelig voor de persoonlijkheid van elke leerling. Onze onderwijspedagogiek vraagt wel bepaalde kwalificaties, maar uiteindelijk draait het om de ontwikkeling van de persoonlijkheid van de leerling.¹²³ Daar zijn geen protocollen of standaardmodellen voor.

Dit vraagt om echte belangstelling voor leerlingen.¹²⁴ De leraar is gegrepen door de leerstof, maar hij moet evenzeer de klas aan-

118. Zie voor een recente vertaling: Augustinus, *Goed onderwijs. Christendom voor beginners (De Catechizandis Rudibus)*.

119. *De Catechizandis Rudibus* 12.17. Treffend genoeg eindigt Joe Ruhl zijn TED-toespraak over modern onderwijs met de oproep om onze leerlingen lief te hebben, <https://www.youtube.com/watch?v=UCFg9bcW7Bk> (bezoekt 10 december 2018).

120. *De Catechizandis Rudibus* 14.21.

121. Hos. 6:6; Matth. 9:13, 12:7 naar *De Catechizandis Rudibus* 14.22.

122. *De Catechizandis Rudibus* 15.23.

123. Dit is het grote punt dat Biesta maakt, vgl. *De terugkeer van het lesgeven*, 158.

124. Roebben, *Scholen voor het leven*, 81-142.

dachtig lezen en luisteren naar de dromen van pubers om werkelijk tot persoonlijkheidsvorming in de klas te komen. Daarom is het goed om het onderwijs te herdefiniëren als ‘zorg voor de ziel’.¹²⁵ De ziel van de kinderen komt in een geestelijk vacuüm terecht als we hun een toeristenhouding aanleren, zodat ze gulzig en snel het een en ander consumeren, zonder dat het tot een verdieping komt. De vraag komt op ons af of wij Christus in dit opzicht vertegenwoordigen. Wie we zijn, is nog belangrijker dan wat we denken en wat we doen.¹²⁶ Onze leerlingen onthouden vooral wie we als persoon zijn. Daarom is ons christelijke karakter van groot belang. Zijn we integer, tonen we compassie, laten we ons niet afleiden door de waan van de dag, is er mildheid, liefde en ootmoed in onze omgang met de leerlingen?

In de vijfde plaats betekent de Christuspositie dat we met wijsheid met de jongeren omgaan. We reduceren het leraarsambt als we het verstaan als de taak van een coach die de autonome leerling centraal stelt,¹²⁷ maar het goede van deze benadering is dat we de leerling opvoeden tot zelfstandigheid om God naar Zijn Woord te dienen, zijn gaven te besteden tot Gods eer en voor de zaligheid van schepselen, voor het welzijn van de kerk, het gezin en alle sociale relaties.¹²⁸ Wij hoeven niet alle problemen voor de leerlingen op te lossen en wij hoeven hen niet actief te beschermen tegen elke teleurstelling.¹²⁹ De christelijke leraar heeft iets van Christus, Die Zijn jongeren ruimte geeft om zelf ontdekkingen te doen en een visie te ontwikkelen, hun verantwoordelijkheid geeft en hen grenzen laat verkennen. Zo laat de Middelaar van de schepping het ook in de schepping zien: vogels stoten hun jongeren op een bepaald moment uit het nest, zodat ze zelf leren vliegen. Dat is geen liefdeloosheid, maar liefdevolle wijsheid van de opvoeder. We kunnen ten zesde de geestelijke boodschap alleen van binnen-

125. Filosofie begon als een training in zorg voor de ziel, Riessen, *De ziel opnieuw*, 28, 54.

126. Matth. 5:13.

127. Vgl. De Muynck, *Gids en pelgrim*, 34.

128. Naar Golverdingen, *Inspirerend onderwijs*, 46.

129. Dit is de boodschap van Hodgkinson, *Luie ouders hebben gelijk*.

uit uitdelen als we geestelijke mensen zijn. Als we persoonlijk de weg van de bekering niet bewandelen, sluiten we het Koninkrijk van God voor onze leerlingen,¹³⁰ vooral omdat we de indruk wekken dat ze het Woord niet zo serieus hoeven te nemen. Daarom hebben wij ook als leerkracht de zalving met de Geest nodig. Jezus ontving de volheid van de Geest, opdat wij elke dag opnieuw uit deze fontein zouden putten. Wat Lloyd-Jones over de predikant zegt, is ook voor de leraar van toepassing: ‘True preaching, after all, is God acting. It is not just a man uttering words; it is God using him. He is being used of God. He is under the influence of the Holy Spirit.’¹³¹

Ontspannen verantwoordelijkheid

We kunnen in de zevende plaats opmerken dat het ambtelijk karakter van de leraar ons bevrijdt van een pelagiaanse pedagogiek alsof het onderwijs maakbaar is. In de huidige bezinning op het leraarschap en in reactie op misstanden zien we een enorme bureaucratisering en uitbreiding van administratie om grip te houden op het onderwijs. Er worden veel competenties van een leraar gevraagd, met als gevolg een hoog percentage burn-outs in het onderwijs. Eigenlijk gaat het hier om de taal van de wet, waarin we weer heel veel moeten. We zien dat in de seculiere bezinning op de onderwijzer, en christenen hebben deze wettische neiging niet minder.

Ook hierin mag het christelijk onderwijs zich onderscheiden. Als we leraar zijn in gemeenschap met Christus betekent dit dat we niet aan de kant van de docent moeten beginnen om hem lasten op te leggen die te zwaar zijn om te dragen. We mogen beginnen bij de grote ambtsdrager Jezus Christus. In Hem is alles om een docentenhart te hebben. Het begrip toe-eigening is ook hier van cruciaal belang. De Geest eigent ons toe wat we al hebben. Dit stelt alle wettische maakbaarheid onder kritiek en plaatst ons in de vrijheid van het Evangelie.

130. Matth. 23:13.

131. Lloyd-Jones, *Preaching and Preachers*, 95.

We kunnen een achtste opmerking maken. Als ons leraarschap een ambt is, behoort het ook tot de zin en het doel van ons leven. Ons werk is geen noodzakelijk kwaad, zodat de dagelijkse arbeid een wachtkamer wordt die je het liefst zo snel mogelijk weer verlaat. Het ambtelijk denken over het leraarschap betekent dat we God niet dienen na of naast ons werk, maar door middel van ons werk. We werken niet om te verdienen, maar om te dienen. In ons werk, met alle beslommeringen daarvan, oefenen we ons dagelijks in het eeuwigheidsleven.

We geven daarom niet alleen onze tijd, maar we geven onszelf. Zoals de engelen voor Gods troon staan om Hem dag en nacht te dienen, zo dient de stratenmaker God met het leggen van een zo mooi mogelijk patroon en zo zijn ook wij ons ervan bewust dat we in de klas voor Gods aangezicht staan om Hem te dienen. Daar ligt ook vreugde en we ervaren dat het zaliger is om te geven dan te consumeren.

Onze dienst is een begin van het eeuwigheidsleven. Dat geeft er een eeuwigheidsgewicht aan. De dienst die opbloeit uit de gemeenschap met Christus en gericht is op Zijn Koninkrijk wordt niet in de prullenbak gegooid, maar gaat mee in Gods eeuwige Koninkrijk. In de Bijbel staat dat ieder mens naar zijn daden beloond zal worden.¹³² In de gereformeerde gezindte zijn we om allerlei redenen huiverig voor deze waarheid geworden. Een herwaardering van Gods Koninkrijk dat onze orde overstijgt, brengt ook deze notie weer onder de aandacht. Onze arbeid is niet zinloos, al vrezen we dat soms, maar we mogen ons ervan bewust zijn dat aan onze trouw enorme eeuwige consequenties zijn verbonden. God zal geen moment van ons christelijke geduld of onze christelijke zachtmoedigheid vergeten, maar die uit genade rijk belonen.

Het duizelt ons nog meer als we met dit besef naar onze leerlingen kijken. Het minste geestelijke effect van onze dagopening,

132. Dan. 12:3; Matth. 5:11-12, 6:1-4, 6:19-21, 10:41-42, 16:27, 19:29; Luk. 14:14, 19:17-19; 1 Kor. 3:8; 2 Kor. 5:10; Hebr. 6:10; 2 Joh.:8; Openb. 14:13. Vgl. Paul, 'Beloning van goede werken?'; Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 351-372.

ons gedrag, een gouden moment in het onderwijs hebben een eeuwige uitwerking. En wie weet welke zegen onze leerlingen op hun beurt weer verspreiden! Zo ligt er in onze arbeid een geweldig perspectief dat ons op alle manieren uitnodigt om elke dag weer met verwachting aan het werk te gaan.

In de negende plaats betekent het ambtelijk denken over het leraarschap dat we het klaslokaal mogen zien als een liturgische ruimte.¹³³ Dan hebben we het natuurlijk allereerst over het moment dat de Schriften opengaan in het diepe besef dat Gods Geest het geloof werkt door het Woord.¹³⁴ Daarna is het liturgische niet voorbij. In het onderwijs participeren we in een eredienst en oefenen we het Koninkrijk van God in een pril begin. Participatie in de liturgie heeft een transformerend effect op ons, en dit is ook het geval als we onze jongeren binnenleiden in Gods schepping en herschepping.¹³⁵

Ten slotte is het ook heel bevrijdend om ons leraarschap ambtelijk te duiden. Een ambt is niet van onszelf. Dat betekent enerzijds dat we buitengewoon zorgvuldig moeten zijn en een grote verantwoordelijkheid hebben, maar anderzijds dat het niet om onze eigen zaak gaat. Wat ik hier nu het laatste schrijf, moet eigenlijk als eerste worden gezegd. Toch schrijf ik het als laatste om met de ontspannenheid van het ambt te eindigen. Als het ambt niet van ons is maar van Christus, hoeven we ook niet krampachtig met onze roeping om te gaan. We zijn identificatiefiguren van onze leerlingen, maar tegelijk mogen we dat ook relativeren. Immers, wij zijn niet bijzonder, maar onze Meester is bijzonder. Dat is een heilzame relativering van alles wat ‘moet’ om een christelijke docent te zijn.

Nadat we meer in het algemeen over het leraarschap als een ambt

133. Zie voor dit inzicht Smith, *Desiring the Kingdom*. Smith biedt terecht een tegenwicht aan het eenzijdig cognitieve. Een beperking is dat Smith liturgie verstaat als een bevestiging van de goedheid van de schepping, 140-143. Ook is hij eenzijdig liturgisch.

134. Rom. 10:14. D. Janse merkt terecht op dat het geloof niet wordt gewerkt door de wiskundeles, maar door het Woord, *Lesgeven is lofzeggen*, 26.

135. Vgl. de recente titel van Smith, *On Christian Teaching*.

hebben nagedacht, gaan we nader in op de drie afzonderlijke ambten die een opvoeder vanuit de eenheid met Christus heeft.

2.2 De leraar als profeet

Vanuit de eenheid en gemeenschap met Christus delen we in Zijn profetisch ambt. Onze Heidelbergse Catechismus betreft het profetisch ambt op de belijdenis van Gods Naam. In de context van de school zouden we kunnen zeggen dat het hele leven van de leraar een belijdenis van Christus is. Over Hem zullen we het dan ook voortdurend hebben.¹³⁶ We kunnen het direct betrekken op de dagopeningen waarin de leraar met de klas in gesprek gaat over Gods Woord tot ons.

Luisteren naar het Woord

Het is hier van groot belang om de Schrift niet als een dood object, een dode letter, te behandelen, maar ons te realiseren dat we in de tegenwoordigheid van de levende God zijn. We zijn niet minder op heilige grond dan Mozes bij de brandende braambos. God Zelf spreekt ons aan. Hoe levend en krachtig is Zijn Woord!¹³⁷ Toen God sprak, werd de aarde tevoorschijn geroepen, toen Jezus sprak, kwam Lazarus uit zijn graf tevoorschijn. Als we hier een fractie van beseffen, beven we voor het Woord van God.¹³⁸

Hoe persoonlijk is dit Woord. Het komt niet minder persoonlijk tot ons dan tot Mozes, David en Abraham. Luther zegt ergens dat wij de Bijbel moeten lezen alsof deze alleen voor ons is geschreven. Dat betekent dat we de bedreigingen en de beloften op onszelf betrekken. Wat hebben wij dan een geweldige boodschap voor onze jongeren die ook weleens wakker liggen en bang zijn om te sterven.

136. D.A. Carson schrijft treffend: 'If God had perceived that our greatest need was economic, he would have sent an economist (...). But he perceived that our greatest need involved our sin, our alienation from him, our profound rebellion, our death, and he sent us a Savior', *Praying with Paul*, 88-89.

137. Hebr. 4:12.

138. Jes. 66:2.

We denken aan onze jongeren die worstelen met de vraag van de onverhoorde gebeden. De astronomische afstanden in het heelal versterken nog eens het gevoel dat God onbereikbaar ver weg is. Hoe geven we dit persoonlijke Woord van God door? Het is van het grootste belang dat we zelf luisteren naar het Woord van God. De woorden die we spreken, moeten eerst ons eigen hart hebben geraakt en steeds opnieuw raken.¹³⁹ Het lijkt postmodern als hier staat dat de woorden van God in ons hart moeten binnendringen. Maar de nadruk op de diepste affectie van de menselijke ziel is authentiek Bijbels. Het postmodernisme houdt ons hier ook de spiegel voor dat kennen niet rationeel is, maar relationeel.

Het probleem van het postmodernisme is niet dat er aandacht wordt gevraagd voor het menselijk hart, maar dat het individu helemaal centraal staat en het gezag van de levende God is verdampt. Bovendien wordt met hart vaak niet meer bedoeld dan de emoties. Als dat het geval is, zit het geloof een voet te laag.

Het is authentiek christelijk om een eenheid van hoofd en hart te benadrukken. Als we alleen aandacht hebben voor het hoofd ontstaat er intellectualisme en behandelen we de christelijke boodschap als een dood object. Als we alleen het affectieve benadrukken, gaan we zweven. Ook in de school mag er iets zijn van de klassiek-christelijke wijsheid *fides quaerens intellectum* (het geloof zoekt inzicht).

Om het hart te raken, zijn gebed en meditatie van belang. Luther benadrukt dat we de Schrift leren kennen door *oratio* (gebed), *meditatio* en *tentatio* (aanvechting). Bonhoeffer gaf zijn studenten de opdracht om elke dag een halfuur over de weektekst te mediteren. Zo komt er diepgang in ons leven en raken we steeds meer onder de indruk van de majesteit van Gods Woord.

In een jachtige tijd waarin we veel prikkels online ontvangen en altijd stand-by moeten zijn, vraagt dit een speciale discipline. Het belang van onze kinderen is een extra stimulans om deze discipline te beoefenen. We zijn van nature allemaal als Martha, zodat we

139. Deut. 6:6-7.

draven en slaven voor onze kinderen. Maria had echter een dieper inzicht in Gods Koninkrijk opgedaan. Wij dienen Jezus niet, maar Jezus dient ons. Hij dient ons in de weg van meditatie. Daarom kunnen we met het oog op onze kinderen niets beters doen dan heilig 'luieren' en blijven luisteren naar Jezus' stem in Zijn Woord. Al luisterend vragen we ons af wat het gelezen Schriftgedeelte ons zegt over God, over ons, over Christus en over Gods Koninkrijk. Als we ons concentreren op de vraag wat dit gedeelte over God zegt, luisteren we aandachtig hoe Gods heerlijkheid, majesteit, heiligheid, barmhartigheid, liefde, wijsheid en soevereiniteit hierin tot ons komen. We bedenken hoe we in de ontmoeting met de levende God geconfronteerd worden met onszelf. We hebben concentratie nodig om deze weerbarstige werkelijkheid eerlijk te concretiseren en tot op de diepste bodem van ons hart te laten doordringen. We blijven maar kloppen op de tekst om de rijkdom van Christus' Persoon en werk te ontdekken. Het kan gebeuren dat de rijkdom op blijft borrelen en we niet uitgedacht raken. En als het over Christus gaat, gaat het ook over Zijn lichaam, Zijn wereldwijde kerk, Zijn komende Koninkrijk.

Het kan een aanwijzing zijn dat de Psalmen in het centrum van de Bijbel staan. Volgens Luther betekende dit dat de Psalmen de sleutel zijn om de hele Bijbel te openen. Hij bedoelde hiermee dat we de Bijbel niet lezen als een verzameling waarheden. De zin: 'Welgelukzalig is hij die de God van Jakob tot zijn Hulp heeft'¹⁴⁰ kunnen we lezen alsof dit alleen een waarheid is, een propositie. Vervolgens kunnen we daar allerlei wijze en vrome dingen over zeggen. Maar vanuit het karakter van de Psalmen beseffen we dat het veelmeer een belijdenis en een ervaring is. We kunnen deze woorden dus alleen recht doen als we de verwondering en de aanbidding hierin horen. Dan krijgt dezelfde waarheid een extra dimensie. Zo mogen we heel de Bijbel lezen en ons er van binnenuit bij betrokken weten. Daarom heeft het ook zin om ons te verdiepen in liederen en gedichten. Deze spre-

140. Ps. 146:5a.

ken niet alleen het verstand aan, maar nemen ons hele gemoed mee.

Deze persoonlijke oefening in het luisteren naar de Schrift geeft ons woorden om te spreken. Het zal waar zijn dat onze levens een sprekende Bijbel zijn en dat we zonder woorden meer kunnen zeggen dan met onze woorden,¹⁴¹ maar in de opvoeding kunnen we niet zonder woorden om onze kinderen te onderwijzen in de ‘vreze des Heeren’. In het voorwoord van de Heidelbergse Catechismus in de kerkorde van de Palts lezen we daarover treffende woorden die ook in de schoolsituatie relevant zijn:

Onder het woord ‘Catechismus’ verstaat men in onze christelijke religie een eenvoudige, korte uiteenzetting van de voornaamste stukken van de christelijke leer. Alle godzaligen hebben van het begin der kerk af tot op heden toe zich erop toegelegd hun kinderen thuis, op de scholen en in de kerk, in de vreze des Heeren te onderwijzen. De redenen die zij daarvoor hadden waren de volgende. Ten eerste, zij hebben bedacht dat men de kinderen reeds tijdig een heilzame leer moest bijbrengen, omdat wanneer men dat niet doet de hun aangeboren boosheid spoedig de overhand krijgt, wat voor kerk en staat noodlottig is. Ten tweede, Gods uitdrukkelijk bevel heeft hen daartoe gedreven, met name de woorden: ‘En deze woorden, die Ik u heden gebied, zullen in uw hart zijn; en gij zult ze uw kinderen inscherpen, en daarvan spreken, als ge in uw huis zit en als gij op de weg gaat, en als gij neerligt en als gij opstaat’ (Deut. 6:6-7). Ten derde, gelijk de kinderen in Israël na hun besnijdenis, wanneer zij tot hun verstand gekomen waren, geleerd werd wat de betekenis was van dit teken des verbonds en ook aangaande het verbond Gods zelf onderwezen werden, zo moeten ook onze kinderen onderwezen worden ten aanzien van de doop die zij ontvangen hebben, ten aanzien van het christelijk geloof en de boete, opdat zij, eer zij tot de Tafel des Heeren worden toegelaten, voor heel de Christelijke Gemeente hun geloof belijden.¹⁴²

141. 1 Petr. 3:1 geeft een sprekend voorbeeld hoe de levenswandel zonder woorden effectief is.

142. Vertaald naar <http://www.kerkrecht.nl/sites/default/files/Kirchenordnung%2015%20november%201563.pdf>, pag. 341 (bezocht 21 december 2018).

Het is opvallend dat onze voorvaders het onderwijs zagen als onderwijs in de 'vreze des Heeren'. De 'vreze des Heeren' was de sfeer waarin het onderwijs werd gegeven en het was ook het doel van het christelijk onderwijs. Het klassieke doopformulier spreekt over de opvoeding 'tot Gods eer en hun zaligheid'. Men had dus grote verwachtingen van wat de Heere door het onderwijs zou doen. Dat blijkt ook als we de verwachting proeven dat door het onderwijs in de christelijke boodschap de 'aangeboren boosheid' wordt overwonnen. We merken het ook in de derde overweging. De Heidelbergse Catechismus staat in de kerkorde van de Palts tussen het doopformulier en het avondmaalsformulier. Dit laat zien dat het onderwijs in de Heidelbergse Catechismus gericht was op het wezen van het 'christelijk geloof en de boete' om zo tot het doen van geloofsbelijdenis en tot het Avondmaal te worden toegelaten.

Leer de jongeren de eerste beginselen

De verwachting waarvan de inleiding op de Heidelbergse Catechismus spreekt, komt niet uit de lucht vallen, maar deze verwachting is geboren uit de kracht van het Woord. Salomo vermaant ons om de jongeren de eerste beginselen naar de eis van zijn weg te leren, opdat zij daarvan niet afwijken als zij oud zijn.¹⁴³ Het effect hoeft niet eenvoudig meetbaar te zijn. Toch is het er, soms dieper dan ons diepste bewustzijn. Soms ook meer bewust. Velen zullen zich dit kunnen voorstellen. Indrukken die we tijdens de Bijbelvertellingen op de basisschool hebben ontvangen, gaan met ons mee en hebben ons gevormd. Het geldt in ieder geval voor de schrijver van dit boek.

In Spreuken 6:22 klinkt ook pedagogische en didactische wijsheid door. Het woord dat hier voor 'leren' wordt gebruikt, kan niet tot het cognitieve worden beperkt. Er klinkt iets in door van trainen en oefenen. Dat duidt erop dat het niet vanzelf gaat om onze kinderen en jongeren te vormen. We zullen geduld nodig hebben. Uit het geheel van de Schrift blijkt dat het leren vaak op een narra-

143. Spr. 22:6.

tieve manier gebeurde. Zo maakt Gods eigen Woord ons duidelijk dat een ervaringsverhaal meer kracht doet dan argumenten. Gods methode is blijkbaar ook niet om ons alleen maar aan te spreken op onze ratio. Ouders in het oude Israël moesten hun kinderen vertellen over Gods daden in de geschiedenis van het volk.¹⁴⁴ Nathan vertelt David een verhaal om hem een nieuw zicht op zijn zonde met Bathseba te geven. Later maakt de vrouw uit Tekóa ook gebruik van een verhaal om David tot andere gedachten te brengen over Absalom.¹⁴⁵ Beide keren blijkt de narratieve methode een enorme invloed op de geest van David te hebben, zowel ten goede als ten kwade. Dit is een uitnodiging om gebruik te maken van deze wijsheid en verhalen te vertellen uit de Bijbel, de kerkgeschiedenis, de zendingsgeschiedenis, de vaderlandse geschiedenis, over ontdekkingsreizen en wetenschappelijke ontdekkingen. Wie was Newton en in welke sfeer opereerde Galilei? Het is treffend dat Pascal zo'n beroemde natuurkundige was en tegelijk een diep inzicht had in Gods genade. Ongetwijfeld krijgen de wetten van Pascal door deze (voorgelezen) vertellingen een dieper reliëf.

Een verhaal geeft ons niet alleen informatie, maar doet ook een beroep onze verbeelding en onze gevoelens. Daarom raakt onze hele persoonlijkheid erin betrokken. Ik heb gemerkt dat er basisscholen zijn waar de kunst van het vertellen wordt beoefend en dat er scholen zijn waar leerkrachten op een opsommerige manier bijvoorbeeld het kerstverhaal weergeven. Als het eerste het geval is, komt de vertelling van binnenuit en zorgt ze voor stilte in de klas, terwijl de andere manier meer een vertelling 'over' de geschiedenis is dan 'vanuit' de geschiedenis.

We kunnen ook onze eigen verhalen vertellen. Als we als docent in staat zijn om de leerstof te verbinden met een persoonlijk verhaal, kunnen we er zeker van zijn dat de effectiviteit van ons onderwijs buitengewoon groot is. Het zal niet altijd, of misschien heel zelden, lukken om ons eigen levensverhaal met de stof te verbinden, maar als we het doen, zal het een leven lang meegaan. We kun-

144. Joz. 4:6-7; Ps. 78.

145. 2 Sam. 14.

nen ook overwogen om een verhaal samen te stellen. Als we onze lesinformatie in een verhaalvorm gieten, komt deze dichter bij onze leerlingen en krijgt sneller een plaats in hun eigen werkelijkheidsverstaan.

In het begrip voor ‘leren’ klinkt door dat het om ‘inwijden’ gaat. Dit begrip onderstreept dat de vorming en opvoeding van onze jongeren een heilige zaak is. Dat betekent dat we als docenten ook schroom en eerbied hebben, omdat we op heilige grond staan. We zijn met heilige dingen bezig, we zijn als het ware Gods hart en hand, mond en gezicht. Daarom luistert het nauwkeurig hoe we zijn. We kunnen veel betekenen en we kunnen ook veel bederven. Salomo legt er ook de vinger bij dat wij bij deze inwijding rekenen met de ‘weg’ van de jongere. De kanttekeningen op de Statenvertaling spreken daarbij van ‘zijns ouderdoms begrips en zijner teederheid’. Dit is relevant in de pedagogische discussie of het intelligentieniveau van onze kinderen maakbaar is. Moeten onze kinderen rijp zijn om te lezen of kunnen wij deze rijpheid ontwikkelen?¹⁴⁶ Omdat we in het boek Spreuken de neerslag vinden van eeuwenoude praktische wijsheden, die door de Heilige Geest geautoriseerd zijn, is er alle reden om daarbij aan te sluiten.

Als er geen profetie is

Een ander woord uit het Spreukenboek is ook van belang in de profetische uitoefening van ons leraarschap, namelijk: ‘Als er geen profetie is, wordt het volk ontbloot.’¹⁴⁷ We hebben in prediking en opvoeding een profetische doorlichting nodig.¹⁴⁸ Voor ons onderwijs betekent dit in positieve zin dat we laten zien dat alle vakken, van wiskunde tot en met bewegingsonderwijs en van economie tot en met muziek, een venster zijn op de werkelijkheid van onze Schepper.¹⁴⁹ Denken vanuit de Schepper betekent dat het volle licht over de

146. Vgl. hierover Vervaet, *Basisonderwijs zonder basis*. Wie het boek omdraait, kan in dezelfde bundel het veel kortere *Basisonderwijs met basis* lezen.

147. Spr. 29:18a.

148. Vgl. Van Ekris, *Making See*.

149. Vgl. Mackay, *Het Grote Huis*, 35-36.

schepping valt. Elk facet dat wij bestuderen, verwijst naar het grote geheel en de eenheid van de schepping, omdat de Schepper één is. Dan duizelt het ons. De wonderlijke wijsheid in micro- en macrokosmos is onuitputtelijk. Als we de blik op de mens richten, wordt het mysterie nog groter: ‘De mens is voor zichzelf het wonderlijkste ding in de natuur, want hij kan niet begrijpen wat een lichaam is en nog minder wat een geest is en allerminst hoe een lichaam met een geest verenigd kan zijn.’¹⁵⁰

Door het zoeken van inzicht lopen we tegen onze menselijke beperkingen op. Waar dit voelbaar is, is sprake van christelijke bildung. Deze bildung krijgt nog meer reliëf als we onze lesstof plaatsen in het kader van onze cultuur, relateren aan de persoonlijkheid van de jongeren en de perspectieven van Gods Koninkrijk laten oplichten. Dat is immers profetisch: getuigen vanuit een andere realiteit om de zichtbare werkelijkheid te interpreteren.¹⁵¹ Hier wordt wijsheid relevant. Aardse wijsheid is niet tegen het Woord van God. In de boeken Spreuken en Prediker staat ook veel levenswijsheid. Het is opvallend dat Jezus primair gegeven is tot wijsheid: in Jezus Christus is Gods wijsheid vlees en bloed geworden.¹⁵² We kunnen Hem niet meer eren dan door uit Zijn onuitputtelijke wijsheid te putten.

Het is een van de grootste verzoeken in onze tijd dat de leraar zich voegt in het dualisme en in twee werelden leeft. Dat is veel gemakkelijker dan een profetische gids te zijn. Zonder profetische bewogenheid en bevlogenheid opent hij dan de dag met een overdenking vanuit het Woord van God in algemene woorden die overal en altijd waar zijn. Daarna gaat hij op een seculiere wijze aan de slag met de lesstof. Als hij rekenen of biologie geeft, is het helemaal niet meer merkbaar dat hij een christelijke leraar is. God is tegenwoordig in de dagopening, maar in de lessen is Hij de grote Afwezige. We geven dan ten diepste seculier onderwijs ‘plus’ een christelijke dagopening. In feite is onze identiteit terug-

150. Pascal, *Gedachten*, spreuk 199.

151. Vgl. De Muynck, *Gids en pelgrim*, 40.

152. 1 Kor. 1:30.

gebracht tot een paar sociologische groepskenmerken. Maar er is geen profetisch perspectief dat alles doortrekt. Dat kan echter geen christelijk onderwijs worden genoemd. Het wekt ook onbewust de indruk dat het Woord alleen maar gezag heeft over een klein deel van ons leven, namelijk onze ziel. De schade die van dit onbewuste signaal uitgaat, is niet te onderschatten.

Omdat de reformatorische traditie in ons land piëtistische trekken heeft, is het zaak om hier alert op te zijn. Het piëtisme doet ons hart sneller kloppen wegens de warmte van het geloofsleven dat daarin naar boven komt. De keerzijde is dat piëtisten de neiging hebben tot een boedelscheiding tussen hoofd en hart, tussen zondag en maandag, tussen zakelijk en godsdienstig. Piëtistische christenen kunnen als moderne zakenmensen of relevante wetenschappers up-to-date zijn, terwijl ze geestelijk in een heel andere wereld leven. Deze piëtistische boedelscheiding tussen hart en hoofd is nu juist niet geschikt voor het onderwijs.

Immers, als wij niet nadenken, staan we open voor allerlei trends in de cultuur. Als het hoofd wordt losgemaakt van het hart leidt dit tot een kritiekloze houding ten opzichte van alle ontwikkelingen. In feite zeggen we daarmee dat het ons ook niet interesseert welke denktrends zich in de samenleving ontwikkelen en bieden wij onze leerlingen geen enkel perspectief op de samenhang van het hele leven. In dit verband geldt: Wee het land dat geen profetie heeft. Datzelfde wee geldt leerlingen die op een school zitten waar alle nadruk ligt op het voldoen aan de overheidseisen van het curriculum en waar daarna nog eens gekeken wordt of er ruimte in het programma is om na te denken over de identiteit. Op deze manier verstaan we ons onderwijs niet als vorming, trekken we ons uit onze cultuur terug in een isolement en laten we de toekomstige generatie met lege handen staan om een plaats in de maatschappij in te nemen. We reiken hun zelfs geen instrumentarium aan om zelfstandig de geesten te beproeven en daarmee verzaken we onze roeping.

In het christelijk onderwijs staan alle vakken niet alleen in het licht van de schepping, maar vooral in het licht van Gods Ko-

ninkrijk. Er kan over worden gediscussieerd of we het vak rekenen geven als christen of dat we moeten spreken over ‘christelijke rekenkunde’. We kunnen in ieder geval wel zeggen dat elk vak wordt gegeven in het kader van vooronderstellingen en er geen neutrale wetenschap bestaat.¹⁵³ Vanuit deze vooronderstellingen kunnen we niet zeggen dat het geven van rekenen neutraal is, omdat uiteindelijk al ons denken religieus is bepaald.

Dit betekent dat ons onderwijs ook religieus is. Dit maakt ons onderwijs tot een zaak van getuigen. We getuigen van onze Schep- per en Verlosser, ook als we wiskunde, geschiedenis, biologie, taal of lessen burgerschap geven. Hoe moeten we ons dat voor- stellen? Het is in ieder geval iets anders dan op een gekunstelde wijze Bijbelse getallen hanteren in onze rekenmethode, omdat God juist in het ‘gewone’ aanwezig is. Onderwijs heeft iets profetisch in het ontmaskeren van misstanden, in het gebruik van inzichten of het blootleggen van ideologische vooronderstellin- gen. We geven ons vak in de context van de huidige cultuur. We zien hoe daarin de inzichten van een vak functioneren of hoe vanuit een christelijke benadering dit vak de materialistische en relativistische tijdgeest onder kritiek stelt en de vinger legt bij de zondige structuren in onze samenleving. Aangezien het we- reldbeeld meer invloed op ons denken en gedrag heeft dan de geloofsleer, hebben we onze handen vol aan deze profetische taak.

Bij het voorbereiden van de dagopening kunnen we ons afvragen hoe het betreffende Schriftgedeelte licht laat schijnen over de mu- ziekles of de aardrijkskundeles die we vandaag gaan geven.¹⁵⁴ Als we ons in deze vraag oefenen, gaan we ons steeds meer verbazen over de verbanden die er te leggen zijn tussen ons hart, de leerstof en de actualiteit. Dit maakt het voor onszelf en voor de leerlingen ook heel concreet dat de dagopening niet dualistisch gescheiden is van het onderwijs, maar dat er een heilzame eenheid bestaat.

153. Vgl. Ouweneel, *Adam, waar ben je?*, 92-98.

154. Vgl. Janse, *Lesgeven is lofzeggen*, 31.

Janse constateert dat christelijke identiteit vaak present is in ethische kwesties of in het vraagstuk van evolutie, maar dat de christelijke wereldvisie als zodanig buiten beeld blijft.¹⁵⁵ Hij pleit er daarom voor dat we in sectievergaderingen de christelijke wereldbeschouwing tot een expliciet thema maken, dat we reflecteren op de identiteit in de lessen van een collega, dat we in de beschrijving van het curriculum een extra kolom voor identiteit inruimen en dat we als secties van verschillende scholen bezinningsdagen beleggen, terwijl hij onderstreept dat christelijke identiteit uiteindelijk niet te organiseren valt of in plannen valt vast te leggen. We moeten inderdaad expliciet nadenken over christelijke identiteit in het geheel van de lessen, maar het voornaamste is dat deze zetelt in het hart van de leerkracht. Ik herinner mij de weduwe die sprak over haar huwelijksleven. Er was geen expliciet woord over haar bekering bij, maar ze sprak met zo'n eerbied over haar huwelijk dat de godsvrucht erdoorheen tintelde.

Een beeld: De vrouw die zwanger is wordt helemaal gestempeld door haar zwangerschap, ook als ze bezig is met haar dagelijks werk, als ze in gesprek is met een vriendin, of zelfs als ze slaapt. Haar zwangerschap is geen plus bij haar leven, zodat ze eraan herinnerd moet worden dat ze ook nog zwanger is. Op tal van momenten zal merkbaar zijn dat ze zwanger is en verwondert ze zich erover dat er zo veel andere vrouwen zwanger zijn. Dit is een beeld van de christelijke onderwijzer. Terwijl we de rekenles geven, is ons hart in verwachting van Jezus. Dan hoeven we geen gekunstelde vrome opmerkingen te maken, maar de christelijke vroomheid komt uit in onze lessen, meestal impliciet en soms expliciet. Terwijl we in de les spreken over de elektrische ontlading in het onweer, verwonderen we ons met ons hart over het spreken van God. Door het geloof zien we een dimensie meer dan de ongelovige.

155. Janse, *Lesgeven is lofzeggen*, 76-78.

2.3 De leraar als priester

Hoe oefenen wij het priesterlijk ambt van Christus uit als docent? Karakteristiek voor de priester in het Oude Testament was het offeren, bidden en zegenen. De Heidelbergse Catechismus duidt het priesterlijk ambt van Christus als het opofferen van onszelf als een levend dankoffer.

Het offeren van onszelf kan wel heel concreet gestalte hebben gekregen toen we een carrière in de academische wereld of het bedrijfsleven hebben opgegeven om de komende generatie binnenvan te leiden in Gods wereld. We kunnen deze overgave weleens heel krachtig voelen, maar vervolgens kan er een intense worsteling zijn met aardse perspectieven buiten het onderwijs. Vooral omdat het onderwijs maatschappelijk nauwelijks in tel is, vraagt het veel zelfverloochening om te volharden in een roeping die ons geen publiek krediet oplevert. Als we dan van onze leerlingen ondankbaarheid terug ontvangen en eigenlijk niets zien van een christelijke vorming vragen we ons in onze slechtste momenten vertwijfeld af waar we toch mee bezig zijn. Daarin ervaren we dat we de voortdurende voeding van het Woord nodig hebben om versterkt te worden in het geloof dat leeft uit de onzichtbare realiteit van Gods Koninkrijk. Vanuit dit perspectief kunnen we volharden.

De biddende priester

In het vervolg van deze paragraaf wil ik vooral de taak van het gebed van de docent als priester uitwerken. In onze gebeden blijkt wie we echt zijn. We zijn gewend aan organiseren en publiceren, confereren en discussiëren, maar als priesters zijn we in de eerste plaats bidders. De waarde van onze gebeden is niet gemakkelijk te meten en wordt daarom snel onderschat. Onze verplichtingen kunnen ons zo onder druk zetten dat we het gevoel hebben dat we geen tijd hebben om te bidden. Juist daarom is het nodig onze gebeden te plannen.

Bidden is meer dan een verlanglijstje van wensen indienen. Het is in de eerste plaats omgang met God Zelf. De echte ontmoeting

met God in het gebed leidt tot zelfkennis die op geen enkele andere manier te verkrijgen valt.¹⁵⁶ Als leerkracht doen we aan zelf-onderzoek en reflecteren we dagelijks op onze onderwijspraktijk om gevoelig te zijn voor onze praktische zonden en geestelijke nalatigheid in het klaslokaal. Hoe meer we onze zonde als ontrouw typeren, hoe meer we ons kunnen voorstellen dat het klassieke avondmaalsformulier spreekt over ‘bezwaarde en verslagen harten’ van gelovigen. Het bidden om vergeving wordt niet steeds gemakkelijker, maar vergeving van ontrouw wordt steeds ongelooflijker. In deze verlegenheid bepleiten we de oneindige kracht van Christus’ bloed. Dit bloed weegt God zwaarder dan onze ontrouw en geeft een pleitgrond: ‘Wil mij Uwe Naam ter eer, al mijn euveldaân vergeven.’¹⁵⁷ In de weg van deze onderhandelingen wordt de vrijmoedigheid geboren om tot Gods genadetroon te naderen. Wat een blijdschap ervaren we als we Gods vriendelijke gezicht zien, waardoor al onze verlangens verzadigd worden. In de weg van het gebed delen we in het geluk van God.¹⁵⁸

We bidden om alles wat nodig is om een leerkracht in Gods hand te zijn. Juist omdat we in Gods Koninkrijk zo’n spilfunctie hebben, moeten we rekenen op de subtiele aanvallen van de boze om het doel van ons werk uit het oog te verliezen. Wat kan de duivel een schade berokkenen aan Gods Koninkrijk als hij een leerkracht aanzet tot iets wat over de grenzen van Gods orde heen gaat. Overigens kunnen we keurig binnen Gods orde handelen, maar intussen egotrippers zijn. Dat is niet minder ondermijnend voor Gods Koninkrijk.

Bovenal bidden we om de liefde, aangezien de liefde de grondtoon van ons werk is. Liefde is niet slechts een emotie, maar liefde betekent vooral dat wij dienen.¹⁵⁹ We dienen nog meer dan een slaaf (Augustinus) en we zijn erop gericht om dienstbaar te zijn. Wij hoeven niet gediend te worden, als we maar dienstbaar zijn aan de

156. Keller, *Bidden*, 20.

157. Ps. 25:5 (berijmd)

158. Een puriteinse notie die we ook tegenkomen in Keller, *Bidden*, 82.

159. Matth. 20:28.

komende generatie. Dat is echter een weerbarstige werkelijkheid. Immers, leerlingen in de klas kunnen het bloed onder onze nagels vandaan halen. We kunnen de bezieling voor ons werk verliezen, zodat we het alleen vakmatig uitoefenen. We kunnen ook bezieling hebben voor ons vak, maar geen bezieling voor de leerlingen. Alleen de oefening in de gezindheid van Christus houdt de liefde brandend in ons hart. We denken aan de Heiland, Die tot tranen toe bewogen was over het godsdienstige Jeruzalem en Zijn volk intens bad om hun eigenlijke belangen te wegen.¹⁶⁰ Deze attitude hebben we in de eerste plaats als vertegenwoordigers van Christus in de klas nodig.

Een andere deugd die we als opvoeder nodig hebben, is zachtmoedigheid. Mozes was de meest zachtmoedige van alle mensen.¹⁶¹ Hij was dit niet vanuit zichzelf, maar Gods veertigjarige pedagogiek in de woestijn had hem zachtmoedigheid geleerd. Zachtmoedigheid betekent niet dat we slap zijn. Immers, Mozes was een krachtige leider. Zachtmoedigheid sluit dan ook niet uit dat we in onze lessen verontwaardiging laten blijken over misstanden. De zachtmoedigheid betekent dat we als een lam zijn wanneer onze eigen belangen in het geding zijn, maar als een leeuw wanneer het bovenpersoonlijke belang in het geding is. Het is de moed om onszelf weg te cijferen en het belang van de zaak van de opvoeding van de kinderen in het oog te houden.

Zachtmoedigheid is dan ook een andere kant van de nederigheid. Het paradoxale is dat niemand zo nederig is als Jezus. Hij deed niet nederig toen Hij Zijn jongeren de voeten waste, maar Hij liet zien hoe nederig Hij was.¹⁶² We kunnen ook zeggen dat nederigheid het effect van de liefde is. Liefde zoekt zichzelf niet, maar geeft zichzelf.¹⁶³ Het is het diepe besef dat de leerlingen er niet voor ons zijn om ons aan een baan te helpen, maar dat wij er voor hen zijn. Misschien moeten we wel concrete eigen-

160. Luk. 19:41-42.

161. Num. 12:3.

162. Joh. 13:1-17.

163. 1 Kor. 13:5.

belangen verloochenen om onze roeping niet te verloochenen. Deze zelfverloochening kunnen we niet maken. Zelfs het gebed erom ligt buiten ons bereik. Er zijn tijden dat we bidden om te bidden. Soms bidden we totdat we bidden. Onze gebeden kunnen formeel beginnen en in aanbidding eindigen. Hier ervaren we heel concreet de realiteit van de Heilige Geest, Die ook de Geest van de gebeden is.

Wat zijn we dan dankbaar dat we leraar mogen zijn. Wellicht leren we in deze omgang met God aangaande onze leerlingen nog meer dan onze leerlingen. Het blijkt dat we vooral persoonlijk gevormd moeten worden om anderen te kunnen vormen. Het is als met een oud-ouderling die ik ontmoette in de eerste gemeente waar ik predikant was. Toen mensen tegen hem zeiden dat de Heere nog wel werk voor hem had, repliceerde hij met het diepe ervaringsinzicht: 'De Heere heeft veel werk aan mij.' Zo zijn we verwonderd over elke dag dat God ons bij de hand neemt in onze roeping. En we ervaren dat de zegenende ziel zelf ook wordt gezegend.¹⁶⁴ Zo ervaren we iets van de wonderlijke grondwet in Gods Koninkrijk dat we meer ontvangen naarmate we meer uitdelen.

Gezegend als voorbidder

Ons bidden is in de tweede plaats ook voorbede doen. De voorbede begint met de erkenning wat we in de kinderen van God ontvangen en wat de kinderen van God ontvangen.¹⁶⁵ Om te danken hebben we opmerkzaamheid nodig. Een dankend leven zal ons oefenen in deze fijngevoeligheid. Als we als leerkracht natuurlijke mensen zijn, letten we alleen op de natuurlijke dingen, maar een geestelijke gezindheid brengt een geestelijke fijngevoeligheid met zich mee. Deze fijngevoeligheid geeft ons verwachting om geestelijke ontvankelijkheid bij onze kinderen op te merken en daarover verwonderd te zijn.

Deze receptieve houding impliceert ook een kritische houding. Er zijn nogal wat mensen voor wie alleen slecht nieuws interessant

164. Spr. 11:25.

165. Vgl. 2 Thess. 1:3, waar Paulus dankt voor het groeiende geloof in Thessalonica.

is. Blijkbaar zit er in ons hart iets wat zich verheugt in het leed en het slechte van de ander. In kantines van scholen klinken dan ook nogal eens interessante verhalen over slecht nieuws. De ontvankelijke dankbaarheid is een totaal andere gezindheid.

Deze gezindheid leidt ook tot gebed voor de kinderen. Paulus bad om de verheerlijking van Christus in de gemeenteleden van Thessalonica en andersom.¹⁶⁶ Zo heeft ons gebed als diepste focus de vervulling van Gods heerlijkheid in de enkele leerling die voor ons zit. Hoe goed is het om elke leerling concreet een plaats te geven in onze gebeden. Het kan behulpzaam zijn om een foto van onze leerlingen te bestuderen om elke leerling tot ons te laten komen, rustiger dan we het in klaslokaal kunnen doen. Zoals Paulus heel planmatig voor de gemeenten bad, zo mogen wij elke leerling een plaats geven in ons gebedsplan,¹⁶⁷ ook al kan het lastig zijn als we wekelijks 250 pubers voor ons hebben. Het is een beoefening van de liefde voor onze naaste. Augustinus merkt op dat de catecheet meer met God over de catechisanten spreekt dan met zijn catechisanten over God.¹⁶⁸

Juist in het concrete bidden voor elke leerling afzonderlijk worden we ons bewust van ons gevoelen voor deze concrete leerling. Misschien houden we eigenlijk niet zo van zijn karakter en zijn we meer onder de indruk van de leerling met dat spontane karakter die ook zo soepel is in het verwerken van de leerstof. Onze ergernissen zeggen vaak ook veel over onszelf. Deze constatering geeft ons reden tot verootmoediging en extra aanleiding om te bidden dat onze verlegenheid Gods gelegenheid blijkt te zijn om ons karakter te overwinnen. We bidden om de leerling echt lief te hebben en intussen is het ook onze bede dat dit karakter doordrenkt zal zijn van de kracht van de Heilige Geest.

Zo bidden we voor het karakter van elke leerling afzonderlijk en dat elke leerling in deze seculiere tijd zal volharden in het ware geloof. Immers, ons onderwijs staat in het licht van de dag van

166. 2 Thess. 1:12.

167. Paulus bad nacht en dag, 1 Thess. 3:10. Hij bad onophoudelijk, Kol. 1:9.

168. Augustinus, *De Catechizandis Rudibus* 13.18.

Christus. In dat licht gaan we met onze leerlingen om en in dat licht zijn ze aan onze zorgen toevertrouwd. We bidden dat ook zij de hoop van hun roeping zullen verstaan.¹⁶⁹

Als kinderen van onze moderne tijd denken we ook heel individualistisch over onze zaligheid, zodat we helemaal vergeten dat we ook het geloof namens de leerlingen in onze klas beoefenen. Gods Woord leert ons echter te denken vanuit de eenheid van het huwelijk, het gezin, de kerk en de klas. Dit betekent dat we ons één met de klas voelen.

We bidden ook voor de lessen die we geven. Hoe zullen we onze jongeren binnenleiden in de realiteit van Gods Woord als het Woord geen levende realiteit voor ons is? We leven in een cultuur waarin Gods Woord als een dode letter wordt gezien en ons eigen hart gaat daar ongemerkt in mee. Dit maakt ons afhankelijk van de Heilige Geest om te ervaren dat het Woord levend is en om God Zelf in Zijn Woord te ontmoeten. Als onze harten zo brandend zijn, hebben we ook iets te vertellen aan onze jongeren. Dan spreken we niet over de Bijbel, maar we spreken uit de ontmoeting met de levende Christus.

Dit gebed is niet minder relevant bij het voorbereiden van onze lessen. Het geldt in algemene zin dat we bezieling nodig hebben om over een onderwerp te spreken, en voor een christelijke leraar geldt dat in bijzondere mate. Als de eeuwige kracht en goddelijkheid in de schepping en de schepselen blijken,¹⁷⁰ kunnen we ons bij elke les opnieuw afvragen hoe dat concreet gestalte krijgt in het thema dat aan de orde is. Daarom is het onze bede dat de Heilige Geest ook de realiteit van de Schepper toe-eigent.

Als onze dagopeningen en lessen niet gedrenkt zijn in de gebeden, kunnen we geen zegen van God op ons werk verwachten. En andersom, wat een zegen geeft God op onze gebeden. Het is veelzeggend dat de situatie van Job veranderde nadat hij voor zijn vrienden voorbede had gedaan.¹⁷¹ Als God onze gevangen-

169. Ef. 1:17-18.

170. Rom. 1:20.

171. Job 42:10.

schap in een gesloten wereldbeeld eens wendt nadat wij voorbede hebben gedaan voor onze leerlingen! Wat een zegen ontvangen leerkrachten en leerlingen dan op school.

De geschiedenis kan ons hierin extra bemoediging geven. Griffith Jones stichtte een verbond van scholen om in de Bijbel, de catechismus en het gebedenboek te onderwijzen. Bij zijn dood in 1761 waren er in heel Wales 3325 scholen die een sleutel vormden voor de latere opwekkingen, onder andere onder de prediking van Howell Harris.¹⁷² Waarom zou onze school geen centrum van opwekking kunnen worden? Gods werk in het verleden is een bemoediging voor het heden.

De liturgie in het klaslokaal

Van onze persoonlijke gebeden voor onze leerlingen loopt een directe lijn naar de gebeden met de klas. Het vormend belang van het gemeenschappelijk gebed is groot. Het gebed is een kostbaar liturgisch moment in de klas. Het 'Onze Vader' reikt een structuur voor dit gebed aan. We hoeven dit gebed natuurlijk niet letterlijk te gebruiken, aangezien de evangeliën ook verschillende varianten laten zien. De letterlijke herhaling kan een inhoudsloos ritueel worden. Jezus leert ons dit gebed om ons daarmee te laten zien wat belangrijk is in ons leven. Zo vormt dit gebed onze verlangens en ons hele leven.

Het kan zijn dat we geen enkele schroom hebben om God onze Vader te noemen. Als we ons echter realiseren dat wij geen kinderhart hebben, ontvangt ons alle vrijmoedigheid en vrezen we voor vrijpostigheid. Wat is het dan een geweldige troost dat ons wordt bevolen om God als Vader aan te roepen.¹⁷³ Het aanroepen van God als Vader rust niet op onze vrijmoedigheid, maar op Zijn Evangelie. Boven ons eigen gevoel uit en tegen onze eigen aanvechting in roept de Heere Jezus ons op deze Naam te gebruiken, opdat het gebruik van deze Naam alleen al effect zal hebben in ons hart. We zeggen erbij dat Hij 'in de hemel' is. Dat stelt al onze men-

172. Schwanda, *The Emergence of Evangelical Spirituality*, 3-4.

173. HC vraag 120.

selijke gedachten over God onder kritiek en bepaalt ons erbij dat God Zich oneindig ver buiten onze orde bevindt. Als we dit alleen zouden zeggen, zou het een gevoel van afstandelijkheid oproepen, maar nu het een bepaling bij 'Vader' is, verdiept het ons vertrouwen in de hemelse Vader. Hij is geen Vader met aardse beperkingen en begrenzingsen, maar Zijn hart, macht, trouw en hulp kennen geen grenzen. Een klein geloof hierin geeft grote rust en zekerheid.

Het diepste van de aanspraak in het gebed is dat God onze Vader is om Christus' wil. Hier duizelt het ons. Jezus is de Zoon van God Die God liefheeft met Zijn hele hart. Nu krijgen wij het geweldige privilege om in eenheid met de Zoon in dezelfde positie ten opzichte van de Vader te staan. Om Christus' wil zijn wij kinderen van God. En God heeft dezelfde liefde tot Zijn geadopteerde kinderen als tot Zijn natuurlijke Zoon, want Hij houdt er geen tweederangskinderen op na. We mogen deze verwondering in onze gebeden benoemen en zo de kinderen erin laten delen.

We bidden om de heiliging van Gods Naam, omdat wij geneigd zijn Gods Naam te ontheiligen. Misschien is er wel een aanleiding om dat concreet te benoemen in onze gebeden. Het mag ons verlangen zijn dat we als school Gods Naam niet ontheiligen, maar dat we een heilzame uitstraling in de omgeving hebben. Dat maakt ons betrokken bij bijvoorbeeld het fietsgedrag van onze leerlingen. Dit gebed strekt zich ook verder uit. Het is ons intense verlangen dat heel ons Nederlandse volk Gods Naam zal heiligen.

We bidden ook om de komst van Gods Koninkrijk. Ook dat begint weer bij onszelf. We bidden dat wij ons persoonlijk hoe langer hoe meer onderwerpen aan God als Koning. Het is een gebed tegen onszelf in, omdat wij zo graag onszelf willen handhaven en zelf willen uitmaken wat goed is en wat niet goed is. We zouden zo graag willen dat God onze adviezen, die wij in het gebed aan Hem geven, zou opvolgen. Zou de wereld er dan niet beter uitzien?

Toch regeert God deze geschiedenis door de gebeden van Zijn kinderen.¹⁷⁴ Bij Zijn kinderen mogen we ook aan de kinderen in de

174. Matth. 10:38 is een voorbeeld dat Jezus de gebeden van Zijn kerk impliceert in de uitbreiding van Zijn Koninkrijk.

klas denken! Wat een kracht gaat er uit van de gebeden van onze jongsten.¹⁷⁵ De gebeden van zuigelingen zijn burchten waarin we veilig zijn. Wat een krachtige bevestiging dat onze geschiedenis uiteindelijk niet wordt bepaald door politieke leiders, economische omstandigheden, wetenschappelijke inzichten, technische uitvindingen, medische stappen vooruit of culturele ontwikkelingen, maar door God, Die alles onder controle heeft. We bidden met de klas dat alle politieke ontwikkelingen en wetenschappelijke uitvindingen dienstbaar zijn aan de wereldwijde komst van Zijn Koninkrijk. Dan is het ons hartelijke verlangen dat al de kinderen in de groep daar een plaats in hebben en daar dienstbaar aan zullen zijn. Wie weet wat een eenvoudig meisje in de klas als moeder mag betekenen? Wat zullen de gebeden van een wat eenzame jongen in de toekomst betekenen? Hoe zal dat andere kind zich ontwikkelen zodat het in het publieke leven opkomt voor Gods Naam? Als we vanuit Gods mogelijkheden naar onze jongeren kijken, biedt dat weidse perspectieven.

Als we ons realiseren dat God kerk en wereld regeert door de gebeden van Zijn kinderen, is de regering van Gods wereldwijde gemeente hiermee gemoeid en moet de wereldgeschiedenis hieraan dienstbaar zijn. Deze gebeden zijn een oefening in opmerkzaamheid: om oplettend te zijn hoe het in Gods wereldwijde kerk gaat en hoe het wereldgebeuren daarmee samenhangt. Wat een stof ligt hier om met onze leerlingen te delen en in de gebeden voor Gods troon te brengen.

Een bijzonder aandachtspunt is de lijdende kerk.¹⁷⁶ In Christus kan de ene christen niet worden geïsoleerd van de andere en is het lijden van de een het lijden van de ander. Christenen zijn wereldwijd met elkaar verbonden via de allergevoeligste zenuwen van geloof en liefde. Christus lijdt in het lijden van Zijn lichaam,¹⁷⁷ zodat wij ook delen in Christus' lijden in Zijn lichaam. Hoeveel effect zullen onze publieke gebeden in de klas hebben op de stand van

175. Ps. 8:3.

176. Hebr. 13:3.

177. Hand. 9:4-5; Kol. 1:24.

zaken vandaag in Gods Koninkrijk, én op de vorming van de ziel van onze jongeren in de verre toekomst!

We bidden ook om de realisatie van Gods wil, waarbij we verwijzen naar de engelen in de hemel, die altijd op hun qui-vive zijn om bij de minste aanwijzing Gods wil te doen. Het is nogal wat om ons zo uit te leveren aan God. Dat kan alleen als we een kinderlijk vertrouwen in deze hemelse Vader hebben. Het kan ook alleen in gemeenschap met Gods eigen Zoon, Die in de grote nood van Zijn leven nochtans heeft gezegd: 'Niet Mijn wil, maar Uw wil geschiede.' Het is dan ook een grote genade om ons zonder reserves aan onze Vader over te geven. Doorgaans maken wij zelf onze plannen, die we daarna aan Hem voorleggen en zo vragen we achteraf Zijn zegen. In dit gebed draaien we het om. We leggen een blanco blad papier aan onze goede en wijze Vader voor, we ondertekenen dat met onze handtekening en vragen vervolgens of Hij Zijn plan invult.

Pas in de vierde bede bidden we om onze eigen behoeften. We vragen om brood en niet om taart. Toegepast op onze leerlingen vragen we niet of zij de beste prestaties zullen leveren bij de eindexamens of dat onze school als beste uit de bus zal komen. We vragen niet om rijker en belangrijker te zijn dan anderen, maar we vragen om het brood voor elke dag. We bidden niet om rijkdom en armoede, die ons beide in verleiding kunnen brengen. Daarom is ons gebed gericht op wat wij nodig hebben.¹⁷⁸ Ongetwijfeld zit er aan dit gebed ook een sociale kant. Als we bidden om 'ons' brood, zijn anderen in onze gedachten ingesloten. Dan zijn de belangen van anderen ook onze belangen geworden en hebben we onze verre naaste net zo lief als onszelf. Het bidden van de vierde bede van het volmaakte gebed prikkelt ons om bewogen te zijn met onze naasten in nood. Het kan niet zo zijn dat we bidden om ons dagelijks brood en intussen meer dan de helft

178. Spr. 30:7-9.

voor onszelf afsnijden en slechts een klein deel naar de overkant van de tafel schuiven voor de medemens van de derde wereld.¹⁷⁹

Het kan niet anders dan dat hier ons hart opengaat voor zo veel nood in deze wereld. De hele schepping zucht immers en de gelovigen zuchten mee.¹⁸⁰ Hoeveel leeftijdgenoten van de jongeren in de klas staan onder de druk van oorlogsgeweld of zuchten onder een dictatuur. We kunnen ons met elkaar afvragen wat het betekent dat wij lijden met Christus, opdat wij ook met Hem verheerlijkt worden.¹⁸¹

Toegepast naar de leerlingen in de klas, bloeit hier de echte belangstelling voor hen op. We hebben belangstelling voor de enkele mens en niet zozeer voor zijn of haar gaven. We hebben echte interesse, ook als het karakter of de psychische structuur van een leerling niet aantrekkelijk is. Hierin komt de gezindheid van Christus openbaar, Die innerlijk met barmhartigheid is bewogen. Hij is een meelijdende Hogepriester, Die in alle dingen is verzocht evenals wij.¹⁸² Deze belangstelling uit zich naar de hele persoonlijkheid van onze leerlingen: Waar zijn ze mee bezig en wat houdt hen bezig? Waarom is die ene leerling zo lastig en wat zit er achter zijn uitdagende gedrag?

We delen hierin de gezindheid van Christus. Heel concreet zien we dat voor ons als Petrus tegen de kreupele man bij de Schone Poort zegt dat hij hem moet aankijken.¹⁸³ Petrus geeft geen aalmoes in het voorbijgaan, maar hij heeft echte belangstelling voor deze stumper. Het geheim daarvan is de inwoning van de Heilige Geest. Dat betekent dat de Geest zo is. En zo is Jezus ook. Hij zoekt het enkele verloren schaap. Zo is drie-enige God en daarom is de ware godsdienst het bezoeken van weduwen en wezen, omdat het van ons onbaatzuchtige liefde vraagt en ze ons niets terug kunnen geven.¹⁸⁴

179. Vgl. mijn 'Van ecclesiologie naar ethiek'.

180. Rom. 8:22-23.

181. Rom. 8:17.

182. Hebr. 2:18, 4:15. Wellicht wordt deze gezindheid door christenen ondergewaardeerd.

183. Hand. 3:1-10.

184. Jak. 1:27.

Ook in het oefenen van de vijfde bede worden de jongeren gevormd. We kunnen er met de jongeren over spreken wat onze schuld bij God is. We kunnen er wel een rekenom mee verbinden, aangezien Jezus sprak over een schuld van tienduizend talenten.¹⁸⁵ Hoeveel penningen als dagloon gaan er in een schuld van tienduizend talenten? Dan blijkt het om een miljardenschuld te gaan. We kunnen het verbinden met de economie als we ons afvragen hoeveel jaar een gemiddelde Nederlander daarvoor moet werken. Dan blijkt dat onze schuld bij God onbetaalbaar is. Dan gaat het ook om de dingen die wij als menselijke vergissingen beoordelen ...

En dan het vergeven van de misdaden van onze naaste. Jezus duidt dat in de gelijkenis van de onbarmhartige dienstknecht als een schuld van honderd penningen. Dat is ook niet niets, maar in vergelijking met onze schuld bij God is dat gering. Hoeveel moeite hebben wij om honderd penningen te vergeven! Dan ligt het erg voor de hand om dit gebrek aan vergevingsgezindheid op God te projecteren. Hoe wonderlijk is het dan dat God 'mild in het schuld vergeven' is.¹⁸⁶ Het is onvoorstelbaar, God is zo geheel anders dan mensen zijn. Terwijl wij vergeven uit beleefdheid of uit christelijke plicht zonder te vergeten, vergeeft God niet met een lang gezicht. Hij vergeeft en vergeet van harte.

We bidden ook dat de boze ons niet in verzoeken leidt. Hier bidden we geheel tegen onze cultuur in, waarin de onzichtbare wereld onwerkelijk is geworden en er alleen nog een vaag religieus besef is van lieflijke engelen waarvan we geen kwaad te duchten hebben. Hoe machtig is de duivel. Zijn kracht is te vergelijken met de kracht van de engel die 185.000 Assyriërs in één nacht ombracht. Hij wist de heilige Adam te verleiden en hij is in staat om volkeren te verblinden. Zijn intelligentie overtreft de intelligentie van alle christelijke leerkrachten bij elkaar. Hij is onze 'doodsvijand', die maar één passie heeft, namelijk om ons voor eeuwig in de hel te verderven! Kunnen we één moment staande blijven

185. Matth. 18:21-35.

186. Ps. 86:3 (berijmd).

tegenover deze ‘briesende leeuw’, die tot ons komt als een ‘engel des lichts’? Paulus zegt dat zijn listen hem niet onbekend zijn.¹⁸⁷

De duivel prikkelt ons fantasielevens en onze verlangens, hij maakt ons overmoedig of juist mismoedig, hij bevordert ongeestelijkheid of juist overgeestelijkheid. Bovendien gaat hij zo subtiel te werk. Er lijkt helemaal geen geestelijke kracht werkzaam als we eerst nog even onze mailbox checken voordat we luisteren naar het grote nieuws van het Evangelie, maar het zou heel goed kunnen zijn dat satan er alle belang bij heeft om onze geestelijke concentratie aan het begin van de dag een slag toe te brengen. Onze jongeren kennen de kracht van jaloezie, hoogmoed en wrok. We zouden met enige regelmaat ons gebed in de klas kunnen concentreren op de laatste bede en met de leerlingen bespreken welke aspecten we moeten benoemen.

We mogen eindigen met het uitspreken dat het Koninkrijk, de kracht en de heerlijkheid van God is. Dat is onze machtige pleitgrond. We bidden niet in het wilde weg, met de gedachte dat het geen kwaad kan om te bidden of vanuit de idee dat het een psychologische praatpaal is, maar ons ‘amen’ is een beamen van Gods beloften en de levende realiteit van Christus’ overwinning. Er zijn tal van aspecten meer te benoemen die het priesterschap van de docent raken. Deze concentratie op het gebed is slechts één aspect, hoewel niet het minste. Het gewicht dat wij hechten aan het gebed voor onszelf als leerkracht en het gebed voor de leerling hangt samen met ons geloof in God. Als we leven bij de werkelijkheid van de levende God, Die onze jongeren vormt door het onderwijs, is het gebed de dragende grond van ons hele onderwijs. Hier kunnen we niet genoeg aandacht aan geven, juist als we veel werkdruk ervaren door alle eisen die vanuit de instituten van overheid en onderwijs worden gesteld en die de geestelijke gezindheid dreigen af te knippen. Luthers adagium mag ons hier behulpzaam zijn. Hoe meer druk hij voelde, hoe meer hij Gods hulp nodig had en hoe intenser hij bad.

187. 2 Kor. 2:11. Vgl. voor literatuur over de listen van de duivel, Lewis, *Brieven uit de hel* en Brooks, *Kostbare middelen tegen satans listen*.

2.4 De leraar als koning

Onze participatie in Christus' koninklijk ambt betekent dat wij 'in dit leven met een vrij en goed geweten tegen de zonde en de duivel strijden en hierna in eeuwigheid met Hem over alle schepselen regeren'. We werken deze notie in de Heidelberger uit naar de geestelijke strijd, naar onze persoonlijke loutering, naar de door God gegeven orde en het perspectief van de voltooiing van Gods Koninkrijk.

Conflict

De eerste veronderstelling bij deze toelichting is dat we in deze wereld vreemdelingen zijn. Aangezien onze primaire loyaliteit in het hemelse Koninkrijk ligt, dienen we ons ook te realiseren dat het er in dit hemelse Koninkrijk nogal anders aan toe gaat dan in aardse koninkrijken.¹⁸⁸ Dat ondervonden Johannes en Jakobus. Zij streden om de hoogste posities in dat Koninkrijk.¹⁸⁹ Maar Jezus maakte hun duidelijk dat dit in het hemelse Koninkrijk niet aan de orde is. In aardse koninkrijken bestaat hiërarchie en moet de grootste worden gediend. In Gods Koninkrijk is het precies andersom. De meeste is daar degene die het meeste dient.

In de brief aan Diognetus komt dit helder aan het licht. In het vijfde hoofdstuk van deze bekende brief uit de oudheid licht de stijl van Gods Koninkrijk op een indrukwekkende wijze op. Bovendien mag het onze aandacht niet ontgaan dat christenen participeren in de structuren van de aanwezige cultuur en daarin de koninkrijksstijl beoefenen:

Zij bewonen landen en steden als hun vaderland, maar als bijwoners. Bij alles tonen zij zich als burgers betrokken en verdragen alles als vreemdelingen. Ieder vreemd land is een vaderland voor hen en ieder vaderland een vreemd land. Ze trouwen als ieder en brengen kinderen voort, maar gooien wat zij voortbrengen niet

188. Joh. 18:36.

189. Matth. 20:21-28.

weg. Zij delen hun tafel maar niet hun bed. Zij huizen in vlees maar laten zich er niet door leiden. Zij leven op aarde maar in de hemel ligt hun burgerschap. Zij houden zich aan de wetten die zijn vastgesteld, maar in hun private leven overtreffen zij deze wetten. Zij hebben iedereen lief en worden vervolgd door ieder. Men kent ze niet, en toch worden ze veroordeeld. Zij worden ter dood gebracht en tot leven gewekt, bedelen en maken velen rijk. Zij hebben aan alles gebrek, toch hebben ze overvloed in alles. Zij worden veracht en in hun verachting verheerlijkt. Zij worden gelasterd en in het gelijk gesteld. Zij worden beschimpt en zegenen. Als zij belaagd worden tonen zij respect. Als zij goeddoen, worden ze gestraft als kwaaddoeners. Als zij gestraft worden, verblijden zij zich als mensen die tot leven worden gewekt. Joden bestrijden hen als mensen die niet tot hun volk behoren, Grieken vervolgen hen, maar zegenen die hen haten kunnen geen reden voor hun vijandschap aangeven.¹⁹⁰

Een tweede veronderstelling in de uitleg van de Heidelbergse Catechismus spitst het voorgaande nog meer toe. We zijn niet alleen een vreemdeling in een vreemd land, maar we leven bovendien in bezet gebied, omdat we in een hevige strijd zijn gewikkeld met de zonde en de duivel. In de paragraaf over de priester kwam de duivel ook al aan de orde. Dat hij hier nogmaals aan de orde komt, is een extra aanwijzing dat wij de geestelijke dimensie van ons leven en van onze geschiedenis niet over het hoofd moeten zien.

Hier komen de profetische en de koninklijke functie van de leerkracht samen. De profeet stelt de materialistische en relativistische cultuur aan de kaak, de koning bindt de strijd aan. De profeet vertolkt de kritische toon, terwijl de koning zich mengt in het geding. Terwijl de profeet de autonomie van mens en wetenschap aan de orde stelt, komt de koning op voor de autonomie van de Schepper. Hier blijkt een onverzoenlijke tegenstelling te bestaan. In de klas laten we profetisch licht schijnen over tegenwoordige machten van technologie en big data en vanuit Christus' koningschap breekt er een gevechtsmoment aan.

190. <http://www.earlychristianwritings.com/text/diognetus-roberts.html> (bezocht 17 juni 2017).

Zo licht de relevantie van het Oude Testament op. Als we alle verhalen lezen over de oorlogen van Israël, kunnen we ons afvragen wat we daar in onze eenentwintigste eeuw mee moeten. Is de God van de oorlogen de Vader van onze Heere Jezus Christus?¹⁹¹ Marcion in de Vroege Kerk kon die relatie niet leggen en verwijderde het Oude Testament grotendeels uit de Bijbel, omdat zijn God een God van liefde en vrede was. We kunnen ons daar alles bij voorstellen. Wij hebben ook wel te burgerlijke beelden van Gods lieflijkheid. Maar als we het geestelijk karakter van de strijd ontdekken, zijn we dankbaar dat men in de Vroege Kerk heeft beleden dat de God van het Oude Testament de Vader van Jezus Christus was. Zo kunnen we ons vandaag identificeren met de strijd in het Oude Testament.

Er zijn echter belangrijke verschillen. In het Oude Testament had men de strijd wel tegen vlees en bloed, maar onze strijd is veel gevaarlijker en veel intenser. Een tweede verschil met het Oude Testament is dat we niet alleen gericht zijn op tegenstanders buiten onszelf en buiten het klaslokaal, maar dat we nieuwtestamentisch veel nadrukkelijker worden opgeroepen om onze oude natuur te doden.¹⁹² Het bedenken van ons vlees is vijandschap tegen God.¹⁹³ Er huist een geweldige macht van zonde in de christen.¹⁹⁴ Augustinus heeft in *De strijd van een christen* trefzeker onderscheiden tussen het grote kwaad en het kleine kwaad. Het grote kwaad was niet het kwaad in de structuren van de samenleving, maar het kwaad in ons hart. Het politieke kwaad duidde hij als het kleine kwaad.¹⁹⁵ Er zijn momenten dat we met de klas stil zijn voor God en dat het beslag van Gods Woord voelbaar is. Er zijn ook tijden dat we ervaren dat de geestelijke strijd zich in het klaslokaal voltrekt. We worstelen met de zielen van onze kinderen, opdat hun hele denken wordt bevrijd van de overste van de macht van de lucht

191. Vgl. Versluis, *The Command to Exterminate the Canaanites*.

192. Kol. 3:5.

193. Rom. 8:7.

194. Rom. 7:14-25; Gal. 5:17.

195. Vgl. De Graaf, *Heilige strijd*, 132.

en alle culturele hinderpalen om het Woord te aanvaarden, worden weggenomen. De wetenschap is niet neutraal, maar de god van deze eeuw dringt door in onze diepste mentale haarvaten.¹⁹⁶ Daarom komen we koninklijk onafhankelijk op voor de waarheid. We weten dat er honderden leugens zijn en dat de waarheid altijd eenzaam is. We zijn ons er ook van bewust dat leugen erger is dan moord, omdat moord 'slechts' het lichaam doodt, maar de leugen de ziel doodt (Augustinus).

Om koninklijk te spreken, moeten we weten waar de scharnierpunten in onze cultuur liggen en wat het geestelijk karakter van het tegenwoordige geding is. We hebben de strijd niet tegen opinies omtrent economie, politiek, wetenschap of cultuur, maar achter deze fronten schuilt de eigenlijke vijand, omdat we een geestelijke strijd hebben met geestelijke machten.¹⁹⁷ Hier is het van belang dat we ook het geestelijke karakter van deze strijd onderkennen, opdat we met des te meer bewustheid in deze worsteling staan.

Elke toegeeflijkheid is dodelijk. De oudtestamentische geschiedenissen maken ons duidelijk dat elke vijand die wij niet doden, ons zal doden. Dit geeft een ontzaglijk diepe ernst aan de geestelijke worsteling in het klaslokaal. Tegelijk zijn we dankbaar dat we nieuwtestamentische christenen zijn, die mogen weten dat de strijd definitief is gestreden. Hoe geweldig bemoedigend is de geschiedenis van de redding van de bezetene van Gadara. Hij was de woonplaats van een legioen duivelen, maar op het machtswoord van Jezus moesten alle duivelen de wijk nemen.

Vanuit de strijd met het grote kwaad in ons eigen hart is er ook zicht op het kleine kwaad in het wereldgebeuren. Er is in de vorige eeuw genoeg gebeurd wat ons laat zien dat we het kwaad niet onder controle hebben of dat we het kwaad ergens in deze wereld kunnen lokaliseren. Ondanks alle technische en wetenschappelijke ontdekkingen hadden we te maken met de industriële afslachting van Joden. Kernrampen onderstrepen ook de grenzen van onze technische mogelijkheden.¹⁹⁸

196. 2 Kor. 4:4; Ef. 2:2.

197. Ef. 6:12.

198. E.P. Schaafsma beargumenteerde dat we religie nodig hebben om over het

Juist hier is de liturgie in de klas van belang, omdat vanuit de heilsgeschiedenis oplicht dat alleen God in staat is om het kwaad te overwinnen. Hij heeft de beslissende strijd met het kwaad gestreden op Golgotha en de nieuwe schepping is in Christus gegeven. Dat geeft hoop voor de geschiedenis. Zo kunnen onze leerlingen ontspannen in deze geschiedenis staan en ontvangen zij een interpretatiekader voor het nieuws van elke dag. Bovendien geeft dit hun een perspectief om hun bijdrage te leveren aan het indammen van het kwaad in deze wereld. Gaat dit te ver? Wilberforce streed tegen slavernij, misschien kunnen onze leerlingen iets doen tegen uitbuiting van kinderen in kledingfabrieken.

Gelouterd

Abraham heeft al driemaal de belofte van God gehad dat hij tot een groot volk zal worden. Maar de omstandigheden lijken het tegendeel te bevestigen. Dit brengt Abraham tot de moedeloze opmerking dat hij zonder kinderen zal heengaan en dat Eliëzer zijn erfgenaam zal zijn.

Dan spreekt de Heere dat zijn knecht niet zijn erfgenaam zal zijn, maar de zoon die uit zijn eigen lichaam geboren zal worden.¹⁹⁹ Zo krijgt de aartsvader nieuwe hoop uit de belofte van God. Vervolgens zien we dat het nog jaren duurt voordat Abraham zijn zoon Izak ontvangt. Dit heeft te maken met Gods manier van handelen, namelijk dat Hij Zijn beloften door het tegendeel heen vervult. Alleen als Abraham en Sara onvruchtbaar zijn, is het absoluut zeker dat Izak uit de belofte is geboren en krijgt de Belover alle eer. Het is bovendien een heenwijzing naar de Heere Jezus Christus, Die niet van beneden af te verklaren is, maar van bovenaf geboren.

Er is echter een andere invalshoek in deze geschiedenis die onze aandacht mag hebben. Het valt ons op hoeveel zorg God besteedt aan de geboorte van Abrahams kind. Hij belooft het diverse malen en er zijn tal van menselijke werkzaamheden en verwachtingen

kwaad in de wereld te reflecteren, *Reconsidering Evil*.

199. Gen. 15:1-6. De gedachten uit deze paragraaf zijn ook te vinden bij Murray, *Voor u en uw kinderen*, 16-18.

rondom de geboorte van dit kind. Het onderstreept voor ons dat het vaderschap voor God een belangrijke zaak is.

Abraham wordt in langdurige voorbereidingen en beproevingen voorbereid op het ontvangen van een kind. Hij moet er blijkbaar op voorbereid worden. Hij moet zelf worden gevormd, voordat hij zijn zoon kan vormen. Dit komt dicht bij elke opvoeder. Wij hebben onze eigen strijd, aanvechtingen, beproevingen en teleurstellingen. We kunnen ons afvragen wat de zin daarvan is. Een van Gods bedoelingen met de gebrokenheid in ons leven is dat we op deze wijze worden gelouterd en geoefend voor de grootse roeping van het vormen van de kinderen die God aan onze zorgen toevertrouwt.

Kostbaar goud wordt in de smeltkroes geworpen om steeds zuiverder te worden. Waardeloos roestig oud ijzer krijgt deze behandeling niet. De vraag is niet waarom we beproevingen hebben in ons leven, maar de vraag is waarom we ze niet zouden krijgen. Als we ze wel hebben, mogen we ons verwonderen dat God zo veel zorg aan ons besteedt, omdat we anders zorgeloos zouden zijn. Onze hemelse Vader kastijdt ons tot ons nut, opdat we niet alleen in Zijn heiligheid zouden delen²⁰⁰ maar ook dienstbaar zouden zijn voor anderen. Zo kunnen we onze jongeren vanuit onze eigen ervaring vertellen hoe God onze troost is.²⁰¹

Bewaar de orde

Een bijzonder aspect van ons koninklijk ambt is ook het bewaren van orde. We zagen reeds Augustinus' spreuk over het bewaren van de orde, die ons bewaart. Vanuit dit beginsel kon Augustinus de rechtvaardige oorlog verdedigen. Voor christenen in de politiek is het een klemmende vraag of het Koninkrijk van Christus niet van ons vraagt dat we alle wapens afleggen en pacifist worden. Augustinus verdedigde de rechtvaardige oorlog vanuit het motief van het bewaren van de orde. Dat stelt elke oorlog uit onheilige motieven onder kritiek, maar als er oorlog gevoerd moet worden

200. Hebr. 12:10.

201. 2 Kor. 1:4-7.

om de orde van het land te verdedigen, is dat een rechtvaardige strijd.

Vanuit het geloof in God als Schepper en het geschenk van de scheppingsorde staan christenen positief tegenover het begrip dat God ons een orde heeft gegeven. We gaan uit van de scheppingsorde van het huwelijk. Het is helemaal geen discussie of het huwelijk een alternatieve invulling kan krijgen, omdat de Heere ons in het paradijs het huwelijk van één man en één vrouw heeft gegeven waarbinnen de seksualiteit een plaats heeft.

Dat geeft een vaststaand kader in een cultuur waarin alternatieve samenlevingsvormen aan de orde zijn. Ook in de omgang met een homofiele leerling is dit een onwrikbaar kader. Wij hebben de medemens die in de homoseksuele praxis leeft zonder enige reserve lief, zoals Jezus een hartelijk woord had voor hoeren en tollenaars. We merken uit de historische getuigenissen dat deze overtreders van Gods geboden de onvoorwaardelijke genade bij Gods Zoon hebben ervaren, terwijl Hij de bekering van de zonde preekte.²⁰² De erkenning van onze medemens zonder enig voorbehoud betekent dus geen enkele relativisering van Gods huwelijksorde.

Op een heel andere manier geldt het bewaren van de orde ook in de klas. Als we elke dag zouden discussiëren over de plaatsen waar de leerlingen gaan zitten, zouden we eindeloze discussies hebben, die veel energie kosten en geen toegevoegde waarde hebben. Levend vanuit de gegeven orde, hoeven we niet meer te doen dan deze te bewaren. En dan ervaren we dat daar een bewarende functie van uitgaat, omdat het ons rust geeft in het leraarschap en orde in het klaslokaal.

Een speciaal aandachtspunt is het bewaren van de orde waar het moeilijk is, omdat de leerlingen de orde doorbreken. Als pedagogen weten we dat we eerst contact moeten maken voordat we maatregelen nemen. We zijn er ook van doordrongen dat we straffen zoals de hemelse Vader dat doet, namelijk zonder drift, maar met het oog op het belang van het kind. Bovendien zijn onze negatieve

202. Luk. 15:1 is een treffend voorbeeld.

maatregelen altijd ingekaderd in positieve complimenten die opkomen vanuit de oprechte relatie met onze leerlingen en die hun ook richting geven.

Gegeven deze randvoorwaarden kan het toch nodig zijn dat we straffend ingrijpen. De slapheid van David als vader is voor ons een aansprekende vermaning die aanspoort tot beslistheid.²⁰³ Nergens blijkt dat David zijn zoon Amnon heeft aangesproken nadat deze Thamar had verkracht. Het recht struikelde in het gezin van David en als keerzijde daarvan groeide de bitterheid in het hart van Thamars halfbroer Absalom. Toen David het recht niet handhaafde, heeft Absalom het in zijn eigen hand genomen en Amnon gedood. Toen Absalom vijf jaar later zijn vader ontmoette, bleek David nog niets van zijn nalatigheid te hebben geleerd, want hij sprak ook Absalom niet aan op zijn misdaden.

David was een goede generaal, een strategisch denker, een vrome dichter, een hartstochtelijk man, maar een slechte vader. Omdat hij slap was in het bestraffen van de zonde, kon de zonde voortwoekeren. Zo is David zelfs een schakel geweest in de dood van zijn zonen Amnon en Absalom. Als wij als opvoeders geen heilige toorn over de zonde tonen, wekken we de indruk dat God een slappe God is, Die altijd zegent en nooit straft. Zo bevorderen wij de zonde en maken we van de genade een goedkope geruststelling. Als we deze achtergrond in ogenschouw nemen, kunnen we ons des te meer voorstellen hoeveel levenservaring er in Salomo's indringende oproep ligt om niet slap te zijn in de tucht: 'Grijp de tucht aan, laat niet af; bewaar haar, want zij is uw leven.'²⁰⁴ Een hoofdstuk verder vinden we opnieuw een klemmende oproep: 'Hij zal sterven, omdat hij zonder tucht geweest is, en in de grootheid van zijn dwaasheid zal hij verdwalen.'²⁰⁵

De noodzaak van strengheid begint bij onszelf. We zijn streng voor onszelf en mild voor de ander in plaats van andersom. We

203. 2 Sam. 13-14; 2 Kon. 1:6. Vgl. Stortebeker, *Als David je vader is*.

204. Spr. 4:13.

205. Spr. 5:23.

vergeven ook zeventig maal zevenmaal.²⁰⁶ En we knopen ook in onze oren dat we onze kinderen niet tot toorn verwekken.²⁰⁷ Het is blijkbaar mogelijk dat we zo rechtlijnig zijn dat we onze kinderen tergen en de nodige mildheid missen. Ook als opvoeders moeten we oprecht zijn als de duiven en voorzichtig als de slangen.²⁰⁸

Perspectief

De Heidelbergse Catechismus noemt bij het koningschap van de christen ook het geweldige perspectief dat we straks met Christus over alle schepselen regeren. Voortdurend lezen we dit perspectief in het boek Openbaring.²⁰⁹ Onze trouw is klein, maar Zijn beloning is groot.²¹⁰ De Heere beloont niet onze successen of bekeerlingen, maar Hij beloont wel onze trouw. Dit onderstreept dat ons werk in eeuwigheidslicht staat. Elke geestelijke reactie op een ongehoorzame leerling, elke gezindheid van Christus in een normale les, elke voorbede voor een onaantrekkelijk karakter, elke opening van Gods Woord, elke vrucht van de Heilige Geest in ons persoonlijk leven als getuigenis naar onze jongeren, elk getuigenis van Gods hand in de geografie van deze wereld en elke les die we gaven uit liefde voor het aardse welzijn van onze leerlingen wordt uit genade beloond.²¹¹ De beloning van onze overheid is relatief misschien niet overvloedig, de beloning van de hemelse overheid zal elke verwachting overtreffen.

Het is nog rijker. We leven niet alleen naar de overwinning toe, maar we leven eruit. In Christus zijn we meer dan overwinnaars.²¹² Deze overwinning blijft staan, ook als wij onszelf verliezers voelen. De Heilige Geest neemt ons door dit Evangelie gevangen, zodat we in de ware vrijheid staan. Zo kunnen we uitzien naar de toekomst.

206. Matth. 18:21-35.

207. Ef. 6:4.

208. Matth. 10:16.

209. Openb. 2:7, 11, 17, 26, 3:5, 12, 21. Zie ook 2 Tim. 2:12 en Matth. 25:34.

210. Matth. 25:21, 23.

211. Openb. 14:13.

212. Rom. 8:37.

2.5 Wat betekent dit voor het onderwijs?

In het vorige hoofdstuk zagen we dat leraar en leerling in relatie tot Christus naast elkaar staan. Vanuit Christus' ambten gedacht, staan we in een bijzondere positie. Dit helpt ons om te beseffen dat we als mens naast de leerling staan en tegelijk een tegenover namens Christus zijn. Het ambtelijk besef houdt ons ook scherp ten aanzien van de geestelijke dimensie van ons werk. Dat hebben we nodig, omdat we vanuit onszelf niet geestelijk zijn en onze cultuur ons ook opsluit in het hier en het nu. Terwijl er in onderwijsland een blijvende druk is om over leeropbrengsten te spreken, leerprestaties te meten en het kind onbewust als leerobject te zien, biedt het ambtelijk besef van de leraar een fundamenteel tegenwicht tegen deze objectivering. In de onderwijsbezinning vanuit de overheid zien we de slingers heen en weer bewegen, maar het perspectief vanuit Christus biedt ons stabiliteit. We kunnen tal van onderwijsvisies bestuderen en ze relateren aan ons christelijk perspectief. Sommige inzichten kunnen we gebruiken en andere stellen we onder kritiek. Vanuit het perspectief van de levende Christus vallen alle verhoudingen op hun plaats. We zien hoe kostbaar onze jongens en meisjes vanuit Hem zijn.

Als profeet luisteren we met de leerlingen naar Gods stem in Zijn Woord en van daaruit zien we hoe Zijn wijsheid in de leerstof wordt onthuld en met schroom onderzoeken we waar Zijn handen actief zijn. Als leerkrachten zijn we de handen en de mond van Gods Zoon om jongeren binnen te leiden in Zijn werkelijkheid. Onze priesterlijke toewijding geeft ons een drive om ons te identificeren met de zwaksten in de klas, om te luisteren naar wie de meest weerbarstige karakters in de klas werkelijk zijn en om altijd dienstbaar te zijn aan alle jongeren die ten diepste Gods jongeren zijn. De levenseenheid met Christus is daarvoor een rijkere bron dan onze professionaliteit ons ooit kan aanreiken.

De koninklijke kant van ons ambt geeft ons een autoriteit die niets met de negatieve kant van macht heeft te maken, maar die ons de bevoegdheid geeft om de werkelijkheid van schepping en her-

schepping met gezag aan de orde te stellen bij jongens en meisjes. Vanuit deze geestelijke gezindheid zien we dat onderwijs meer is dan het inzetten van onze pedagogische en didactische competenties. Anderzijds mogen deze competenties een plaats hebben in Gods Koninkrijk. We mogen alles ten dienste te stellen aan de komst van Zijn rijk in het hart, het hoofd en de handen van onze jongeren. Zo krijgt het concrete leven van vandaag eeuwigheids-waarde, omdat dit geheiligde leven meegaat in de doorbraak van de volkomenheid van Gods Koninkrijk. Kortom, we geven dezelfde vakken als onze seculiere collega's, maar in het perspectief van Christus zien we een dimensie meer en zijn we ons bewust van verrijkende en verreikende perspectieven.

Verwerkingsvragen

1. Met welk inzicht uit dit hoofdstuk bent u het meest geholpen, en waarom?
2. Welk inzicht in dit hoofdstuk roept bij u weerstand op, en waarom?
3. Hoe gaat u met uw persoonlijke tekortkomingen als leerkracht om?
4. Wat is de belangrijkste levensles die u in uw 'ambt' hebt opgedaan en waarmee u graag een ander zou dienen?
5. Welke kansen en bedreigingen ziet u vanuit een postmoderne cultuur voor het leraarschap?

Hoofdstuk 3

De identiteit van de leerling

Voor het onderwijs is het cruciaal hoe we naar onze leerlingen kijken. We mogen dankbaar zijn dat in de gereformeerde traditie rijke schatten aan kindbeelden liggen opgestapeld. Het klassieke doopformulier heeft een bijzondere plaats in deze traditie, omdat de jawoorden die wij in het kader van de Doop van onze kinderen afleggen, een belangrijk motief vormen om onze kinderen christelijk onderwijs te geven. Het zal in dit hoofdstuk blijken dat het begrip ‘toe-eigening’ in dit formulier een sleutel is voor het zicht op de opvoeding van onze jongeren. Dit begrip functioneert niet alleen ten aanzien van het heil, maar ook ten aanzien van de persoonlijkheid en van een christelijk wereldbeeld.

3.1 De toe-eigening van het Evangelie

In het eerste hoofdstuk zijn we ingegaan op de moeizame interpretatie van de betekenis van de Doop als dit plaatsheeft in het object-subjectkader. We zagen dat deze benadering ons niet verder helpt en dat we opnieuw moeten denken vanuit het Subject Christus. Het besef dat de levende Christus tot ons komt door Zijn Woord en Geest, geeft gewicht aan elk moment dat we de Schriften openen in de klas. Het biedt onze jongeren de zekerheid dat ze geen woorden over God lezen, maar Hem persoonlijk horen spreken.

Bevindelijke realiteit

Denkend vanuit het object-subjectschemata moeten we pedagogisch steeds het voorbehoud van de subjectieve wedergeboorte maken. Als we de denkrichting omdraaien, vragen we niet naar de mogelijkheden van de al dan niet wedergeboren leerling, maar naar de mogelijkheden van de levende Christus. De vraag is dan niet meer wat een dode zondaar met de levende Christus kan, maar wat de levende Christus met de dode zondaar kan. Hoe kan Hij het christelijk onderwijs gebruiken om het hart, hoofd en handen van onze jongeren te vormen?

Levend in de heilswerkelijkheid van Christus, spreken we niet meer objectief beschouwend over bekering, maar spreken we in de klas vanuit de werkelijkheid van Christus. Dit maakt ons onderwijs bevindelijker en existentiëler. God is geen object waarover we orthodoxe dingen zeggen, maar Hij is de grote 'Ik' tegenover Wie we staan. Zo komt confronterend aan de orde wie wij zijn tegenover Hem en zo licht verrassend op Wie Hij is tegenover ons. Wet en Evangelie blijven niet op een afstand, maar komen dichtbij. Als onze jongeren het gevoel hebben dat de boodschap niet over hen gaat, gaan ze er ook gemakkelijk aan voorbij. Als ze het beseft hebben dat het toch niet voor hen is, menen ze dat het legitiem is om zo veel mogelijk van de wereld mee te nemen. Als het heil ver weg is, komen drugs, drank, seks en games wel dichtbij.

We zagen al dat het begrip 'toe-eigening' in onze traditie een fijnzinnig begrip is om het onderscheid tussen Christus en de Geest te benoemen. De Heilige Geest voegt niets toe aan Christus, maar Hij eigent de Christus van het Woord en de gemeente toe. De toe-eigening kunnen we niet aanleren, we kunnen het geloof niet veronderstellen en het komt evenmin automatisch tot functioneren. Integendeel, juist rondom de toe-eigening ervaren we dat we zonder de Heilige Geest niets kunnen, niets willen, niets beseffen, niets ervaren, niets geloven en niets zien. Dit maakt ons afhankelijk van de Heilige Geest en deze afhankelijkheid van de Heilige Geest wordt in de voortgang van het geestelijke leven steeds dieper.

De toe-eigening van het Evangelie impliceert de toe-eigening van Gods wet. Niemand zal zichzelf de aanklacht van Gods wet toe-eigenen, maar door de Geest gebeurt het op zo'n manier dat we het gewillig doen. Ook hier is het van belang dat de Geest iets kan toe-eigenen. Dat betekent dat wij ernstig en indringend met onze leerlingen over de zonde spreken. Wat is zonde? Laten we alle geboden zo concreet mogelijk overwegen in de geestelijke spits ervan. We kunnen hoogmoed, egoïsme, individualisme, onbarmhartigheid, aardsghezindheid, materialisme, jaloezie, wrok, oppervlakkigheid, huichelarij en gierigheid concreet maken. En dan te bedenken dat onze zonde tegen het Evangelie honderdmaal zwaarder weegt. Bovendien doen we ook de Geest verdriet. Hoezeer verwekken wij God zelfs tot toorn!

We kunnen woorden geven aan Gods toorn. Gods toorn is een goede toorn, omdat Hij geen goede God zou zijn als Hij het kwaad kon accepteren. God toornt met Zijn hele persoonlijkheid tegen het kleinste kwaad van de zonde in ons leven. Gods toorn laat ons bovendien zien hoe serieus God ons neemt. Blijkbaar staan wij niet op grote afstand van God, maar wij zijn zo dicht bij Hem dat onze ontrouw Hem diep raakt.

Wie geen beschuldiging van de wet tegen zich ervaart, kan zich het Evangelie gemakkelijk toe-eigenen, maar als we ons de veroordeling van Gods wet toe-eigenen, is de toe-eigening van het Evangelie ongelooflijk. We kunnen wel geloven dat het Evangelie voor oprechte mensen is, maar de Heilige Geest onthult voor onze jongeren hoe onoprecht ze zijn. Onze jongeren geloven wel dat het Evangelie voor nederige mensen is, maar hoe moet het als ze zo veel trots in hun binnenste ontwaren? Kan de Heilige Geest wonen in een hart waar onreinheid spontaan uit opwelt? Hoe kunnen we geloven dat God geen zonde in ons ziet, als we er zelf zo veel van zien? Onze jongeren zitten ook nogal eens met de vragen naar Gods verkiezing: houdt God er geen dubbele agenda op na, zodat Zijn geopenbaarde Woord iets anders zegt dan Zijn verborgen plan?

Hoe geheimenisvol werkt Gods Geest de toe-eigening van het

Evangelie in ons hart. We gaan zien dat het Evangelie van Jezus Christus echte zondaren op het oog heeft. Het is te groot om dat voor onszelf te geloven. Gods Geest laat ons echter zien dat dat wel te groot is voor ons, maar niet voor God. De oneindige gerechtigheid van Christus geeft ons verwachting dat niet alleen onze leraar en onze vader, maar ook mij vergeving van zonden en eeuwige gerechtigheid in het Evangelie is gegeven. Ondanks de tegenstemmen van de wet, de duivel en ons eigen geweten, klinkt Jezus' stem in het Evangelie door in ons hart. Zo schijnt het licht in de duisternis. Het geloof kan heel klein zijn en van alle kanten onder vuur liggen, maar in het diepste wezen is het er zeker van dat God ook voor mij een God van heil is.

De veelzijdigheid van de Geest

Ons doopformulier spreekt niet alleen over de toe-eigening van de afwassing van de zonde, maar ook over de toe-eigening van de dagelijkse vernieuwing van ons leven. Het zou goed kunnen dat het christelijk leven een actuele ingangspoort is voor de Heilige Geest om in het leven van onze jongeren binnen te komen. Vaak is voor hen niet de eerste vraag hoe ze vrede krijgen met God, maar hoe ze een authentiek christelijk leven kunnen leiden.

Daarnaast heeft de Heilige Geest nog tal van andere ingangen om binnen te komen in het hart van jongens en meisjes. Ze kunnen net als Augustinus op zoek zijn naar rust voor hun hart, omdat ze de onrust van de cultuur inademen.²¹³ Ze ontdekken dat het materialisme hun ziel leeg laat en dat verre reizen ook niet de ultieme vrede geven. Ze zijn op zoek naar de ultieme waarheid als ze zo veel hypocrisie in de wereld van media, politiek en kerkelijk leven ontdekken. De kerkelijke gebrokenheid kan de vraag naar de echte waarheid tot een existentiële worsteling maken. Bij het merken van theologische verschillen dringt de vraag zich aan hen op wat het wezen van geloof en bekering is.

Op zoek naar de ultieme schoonheid luisteren ze misschien wel

213. A. Bodar schreef *Vervulling in bekering* als antwoord op alle platheid in een bezeten wereld waaruit de geest is geweken.

naar mooie muziek. Ze ervaren dat aardse pleziertjes uiteindelijk vervelen en daarom hunkeren ze naar de blijdschap die niet verveelt en ze vragen zich af of er echte vrede bestaat. Ze hebben vragen over de zin van hun leven en het echte geluk. Wellicht raken de levensvragen van onze jongeren aan de nieuwe bezinning in onze cultuur op de vragen van schuld en een nieuw begin vanuit de vergeving.²¹⁴ Anders kunnen ook de grote vragen over de zin van het lijden in deze wereld hen bij de vraag naar Gods goedheid en almacht brengen. Zonder dat zij het zich misschien bewust zijn, is de Geest bezig om dieper dan dit bewustzijn Zijn invloed uit te oefenen in jonge zielen en hen onweerstaanbaar tot Zich te trekken.

De verlossing in Christus kent tal van gestalten.²¹⁵ Christus is wijsheid in onze dwaasheid, gerechtigheid in onze schuld, reinheid in onze onreinheid, kracht in onze zwakheid, leven in onze sterfelijkheid en dood, triomf in onze verliezen. Als onze cultuur meer de trekken van een schaamtecultuur krijgt, is het voorstelbaar dat onze jongeren de verlossende kracht van de Heere Jezus in deze termen ervaren. Zo krijgt de geschiedenis van Jozef die zich aan zijn broers bekendmaakt nieuwe dimensies. De broers hebben hun hele leven op een leugen gebouwd en krokodillentranen gehuild als hun vader rouwde over Jozef. Toen Jozef zich bekendmaakte, ontmaskerde hij deze grote leugen. Terwijl Jozef alles wist, maakte hij hen niet te schande, maar schonk hij hun het beste deel van Egypte. Deze geschiedenis wijst heen naar Jezus. Terwijl Hij weet welke sites we op internet hebben bezocht en ons te schande kan maken door alle onreinheid op onze voorhoofden te schrijven, schaamt Jezus Zich niet voor ons en geeft Hij ons het beste van Zichzelf. Terwijl Facebook ons leert dat wij niet goed genoeg zijn, leert het Evangelie ons dat de Vader jongeren wil hebben die naar hun eigen beleving niet goed genoeg zijn. Ook trekken uit de Afrikaanse krachtcultuur zijn voorstelbaar. Ik herinner mij een preek

214. Bijvoorbeeld in de moderne literatuur. Vgl. Gerritsen, *De trooster*; Claudel, *Archipel van de bond*; Marias, *Jouw gezicht morgen*.

215. Vgl. Calvijn, *Institutie* 3.15.5.

over de eerste zondag van de Heidelbergse Catechismus waarin ik de zinsnede onderstreepte dat Christus ook de bevrijder is uit de macht van de duivel. De kerkenraad reageerde dat dit aspect van Christus' werk hun eigenlijk vreemd was.²¹⁶

Zouden wij de Geest de weg voorschrijven? Wilhelmus à Brakel schrijft in de *Redelijke Godsdienst* over vijf manieren waarop mensen tot de zaligheid komen.²¹⁷ Hij schrijft over de dramatische en de krachtige bekering, de trekking door de liefde, de geleidelijke overtuiging van Gods waarheid en de gewone weg van vallen en opstaan. Andere vertegenwoordigers uit onze traditie noemen soms nog meer manieren waarop de Heilige Geest in mensenlevens binnenkomt.²¹⁸ Zoals wij geen controle hebben over de wind, zo hebben wij geen controle over de Geest.²¹⁹

Hoewel er aan een volwassen eikenboom met zo'n 250.000 bladeren geen twee bladeren hetzelfde zijn, zijn ze allemaal herkenbaar als eikenbladeren. Dat is een beeld van de eenheid in de verscheidenheid van het christenleven. De manier waarop onze jongeren de Heere Jezus Christus leren kennen, verschilt van jongere tot jongere, terwijl er ook gemeenschappelijke trekken zijn. In onze Heidelbergse Catechismus is dat trefzeker onder woorden gebracht door de geestelijke kennis van onze ellende, het geheim van de verlossing en het nieuwe leven van de dankbaarheid. Welke verschillen we ook onder onze jongeren aantreffen, deze grondtonen komen we steeds opnieuw tegen. Overigens niet alleen bij jongeren in Nederland, omdat het katholieke kenmerken blijken te zijn.

In de toe-eigening van het heil functioneert ook de oproep tot geloof en bekering op het scherp van de snede. Juist voor Gods verbondsvolk is ongelooft geen vergeeflijk gebrek, maar het verwerpen van het heil. Het verwerpen van het heil is het verwerpen

216. Vgl. Rom. 16:20; Hebr. 2:14; 1 Joh. 3:8. Vgl. Kroneman, 'Safe and sound in the LORD's protection'.

217. À Brakel, *Redelijke Godsdienst* deel 1b, 82-84.

218. W. Guthrie geeft 32 schetsen van geloofswegen, *Des Christens groot interest*, 135-214.

219. Joh. 3:8.

van de Heiland en het vertreden van de Zaligmaker.²²⁰ We kunnen daarom het onbekeerde leven niet als een volwaardig alternatief voor het geloof zien. We zien de realiteit onder ogen dat er ongelovigheid in de school is, maar dat kan wegens de geestelijke huwelijksrelatie van het verbondsvolk nooit gewoon zijn.

Het is voor een evenwichtig christelijk leven van belang dat de reformatorische ontdekking van de rechtvaardiging van de goddeloze blijvend functioneert in het leven van onze jongeren. Immers, in dit geheim ligt de echte vrijheid voor een christen. Als het zicht daarop ontbreekt, blijft er een sluier van moralisme en onzekerheid over ons leven liggen. Zonder het sterven aan de wet blijven we onder de kramp van de wet en missen we de radicale vrijheid van het Evangelie. Zonder het sterven aan de wet blijven we proberen van beneden naar boven te klimmen en verwerpen we Gods Zoon, Die van boven naar beneden is gekomen. Sterven aan de wet betekent dat we alle hoop op onze eigen mogelijkheden laten varen om Jezus alleen over te houden. Dan hoeven wij niet meer geschikt te zijn, omdat Christus zo'n geschikte Zaligmaker is. Dan denken we niet meer vanuit onszelf naar Christus, maar vanuit Christus naar onszelf. Dat geeft een totaal ander perspectief. Luther zei daarbij: 'Hier voelde ik mij geheel en al nieuwgeboren en was het alsof ik door de geopende poorten het paradijs zelf was binnengegaan.'²²¹ Zo gaan we ook het wonder van de verkiezing verstaan. Gods verkiezing is geen wiskundig systeem dat zoekende zondaren uitsluit, maar het gaat over God Die een behagen heeft om genadig te zijn. God redt ons niet met een lang gezicht, maar Zijn hart klopt sneller als Hij ons te hulp komt. Hier komen we bij de eeuwige bronnen van zaligheid. Stel dat mijn zaligheid mijn keuze zou moeten zijn. En dat de allerlaatste beslissing over mijn eeuwige toekomst voor één gram van mijn keuze, mijn oprechtheid of mijn liefde afhing. Dan was er geen heil. De leer van Gods verkiezing sluit elke bijdrage van mij radicaal uit. Dat is vernederend en tegelijk geweldig bevrijdend. Hoeveel zekerder is mijn heil in onze God,

220. Hebr. 2:3-4; 10:29.

221. Naar Van 't Spijker, *Luther, belofte en ervaring*, 11.

Die Zijn eigen Zoon niet heeft gespaard, al is dat voor mij een paradox! Zo klagen we niet over een gesloten verkiezingssysteem, maar roemen we in de verkiezende God.

Overigens zijn deze ontdekkingen levenslange processen.²²² Het beeld van de kurkentrekker is hier veelzeggend. Zoals de kurkentrekker steeds dezelfde ronddraaiende beweging maakt om dieper in de kurk te gaan, zo blijven zonde en genade in ons hart functioneren om de relatie met God te verdiepen. Als de confronterende functie van de wet verbleekt, verbleekt het wonder van het Evangelie.

In dit kader schittert de kracht van de godzaligheid in een christelijk leven. Het christelijk geloof is niet slechts een visie of mening, maar het is de realiteit van de Heilige Geest in ons hart. Hier licht op dat het nieuwe leven een klein begin is van het eeuwige leven. Tegenover onze oude natuur schittert des te meer de liefde voor onze vijanden, de zachtmoedigheid bij tegenstand, de lijdzaamheid in het lijden en de matigheid in een consumptiemaatschappij. In dit verband is ook de vraag relevant hoe we geestelijk naar de klas kijken. Moeten we onze jongeren zien als een verzameling onbekeerde bokken of gemene Judassen? Jezus is niet optimistisch over Gods volk in Zijn situatie. Hij heeft het over velen die op de brede weg wandelen.²²³ De huiver van deze aangrijpende realiteit raakt ons diep en maakt ons ook realistisch in onze benadering van de jongens en de meisjes in de klas.

Toch leren we van het Schriftverstaan uit de Reformatie om het zicht op het wezen van Christus' gemeente in de klas niet te verliezen. Men hanteerde in de Reformatie het oordeel der liefde (*judicium charitatis*). Martin Bucer had een diepe vrees om een van de lammeren van de goede Herder te beschadigen: 'Het zal veel beter zijn om honderd bokken voor schapen te houden en moeite te verspillen met hen te waarschuwen, dan een enkel lammetje, voor hetwelk Christus gestorven is, wegens bezoedeling met de zonde, terwijl het verdwaalt, te veronachtzamen, laat staan het aan

222. Vraag 115 HC staat in het hoofdstuk over de dankbaarheid.

223. Matth. 7:13-14.

satan toe te wijzen.²²⁴ In onze Dordtse Leerregels is dat trefzeker vertolkt: ‘Van degenen die hun geloof uiterlijk belijden en hun leven beteren, moet men naar het voorbeeld van de apostelen het beste oordelen en spreken; want het binnenste van het hart is ons onbekend.’²²⁵ Ons oordeel is voorlopig en we kunnen ons best vergissen, maar vanuit de liefde geloven we het beste van de ander, in dit geval onze leerling.²²⁶

Intussen verwonderen we ons over het privilege dat we als docenten bij deze geestelijke werkelijkheid worden betrokken. We oefenen waarschijnlijk meer invloed uit op de ziel van onze jongeren dan de predikant die wekelijks tweemaal op afstand een rede houdt, terwijl wij de hele dag bezig zijn om de realiteit van Christus’ koningschap te verinnerlijken in hun persoonlijkheden. De engelen in de hemel rekken hun hals om Gods werk in de harten en de levens van onze jongeren te zien. Ze zien de blijdschap bij de Vader, de Zoon en de Heilige Geest over iedere jongen en ieder meisje dat niet meer buiten de Zaligmaker leven kan.²²⁷

Ons privilege heeft ook een keerzijde. Onze invloed kan een stap ten hemel zijn of een stap ten hel. Eenmaal moeten we onze handen laten zien en dan zal de grote ambtsdrager zeggen of er bloed aan kleeft.²²⁸ Dit besef maakt ons verlegen om de leiding van Gods Geest en geeft ons nog meer liefdedrang om onze jongeren tot het geloof te bewegen.²²⁹

3.2 De toe-eigening van de persoonlijkheid

Het denken vanuit de toe-eigening biedt ook een kader om zicht te hebben op de ontwikkeling van de persoonlijkheid. We kunnen

224. Naar Van ’t Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, 71.

225. DL III/IV, 15.

226. 1 Kor. 13:7. De kanttekening tekent hierbij aan: ‘altijd en beste duidende, zolang het tegendeel niet blijkt’.

227. Luk. 15:7, 10.

228. Ez. 3:18.

229. 2 Kor. 5:14.

het geheimenis van de Geest niet exclusief en dualistisch betrekken op het eeuwig heil, maar de Geest doortrekt het hele leven. Gods Geest eigent ook het onderwijs en de vorming toe aan onze jongeren, zodat het christelijke wereldbeeld wordt verinnerlijkt in hun denken en hun verlangen. Zonder Gods Geest is er kennis zonder liefde, begrip zonder nederigheid, observatie zonder aanbidding, onderzoek zonder verwondering, kortom, studie zonder hart. In een schepping die vol is van de levenwekkende activiteiten van de Heilige Geest kunnen mensen geheel leeg van God zijn. Aangrijpend. Dit geeft ons een besef van onze afhankelijkheid van de Heilige Geest, opdat onze opvoeding en vorming de hele persoonlijkheid van onze jongeren doortrekken.

In de huidige bezinning op het onderwijs voegt het besef van de eenheid van het leven onder de invloed van de Heilige Geest een extra dimensie toe. Onderwijsbreed is er een kritische bezinning op de kwantificering van schoolprestaties. Harari stelt dat op deze manier het cijfer een abstract doel in zichzelf wordt en belangrijker wordt dan een grondige verinnerlijking van de stof.²³⁰ Psychologisch en pedagogisch kan deze abstrahering geen recht doen aan de leerling. Vanuit een christelijk perspectief is er nog meer reden om de kwantificering van de schoolprestaties onder kritiek te stellen, omdat de vorming van onze jongeren centraal staat.

Het is hierbij behulpzaam om te denken vanuit de drieslag van hoofd, hart en handen. We kunnen deze drieslag afbeelden door de verhoudingen van een menselijk lichaam, waarbij de romp staat voor de innerlijke affecties.²³¹ Als we een groot hoofd hebben en kleine handen zijn we niet gezond. Een groot hoofd op een kleine romp verstoort ook het evenwicht, evenals een klein hoofd met grote ledematen. Leerlingen hebben verschillende gaven, maar er is geen reden om een bepaalde kwaliteit uit te vergroten. Bovendien is er alle reden om het evenwicht te zoeken. Kortom, vorming en onderwijs hebben sociale, emotionele, intellectuele en affectieve

230. Harari, *Homo Deus*, 179-180.

231. Packer, *A Passion for Holiness*, 167-170.

aspecten, waarbij er ook aandacht is voor vaardigheden en ethiek.²³² Dit opent het perspectief op een brede kenleer waarin het kritisch vermogen, de waarneming, de herinnering, het horen, ruiken, proeven, tasten, de intuïtie, de *sensus divinitatis* (besef van het goddelijke), ziel en hart een plaats krijgen.²³³ Deze brede kenleer plaatst een enge nadruk op het cognitieve onder kritiek, evenals een rationeel-empirische benadering.

In dit kader is er alle ruimte voor het verstand.²³⁴ In de theologiegieschiedenis waren het intellectualisme en het voluntarisme belangrijke stromingen. Het intellectualisme duidde de uiteindelijke zaligheid als *visio beatifica*, aanschouwen van God. We vinden deze noties bij tal van theologen in de Vroege Kerk, de tijd van de Reformatie en de tijd na de Reformatie. Overigens bedoelde men niet dat het hart er niet bij betrokken zou zijn, maar men bedoelde een relationeel kennen met het hart. Zoals het Hebreeuwse kennen de intiemste eenheid van man en vrouw tot uitdrukking brengt en vertaald kan worden als bekennen.

Bij Augustinus zien we een andere invalshoek. Hij zag de mens niet primair als een denkend wezen, maar als een verlangend schepsel, omdat het hart voorafgaat aan de rede.²³⁵ We komen deze invalshoek ook op tal van momenten in de latere geschiedenis tegen. Hierbij ligt de nadruk op het gegeven dat we naar blijdschap, zekerheid, vrijheid en schoonheid verlangen. Alle schepselen verwijzen naar de Schepper, in Wie al deze verlangens vervuld worden.²³⁶ We kennen ook het voluntarisme, waarin de wil centraal staat.²³⁷ Zo komt er nadruk te liggen op het affectieve en het actieve leven. Deze benadering brengt veel nadruk op verantwoordelijkheid met zich mee. In het verstaan van het eeuwige leven zal de

232. Wolterstorff, *Educating for Life*, 229.

233. Mackay, *De gedenkboek*, 415.

234. Vgl. Ef. 1:19.

235. Dit is uitgewerkt door Smith, *Desiring the Kingdom*.

236. Vgl. De Muynck, *Tijd voor verlangen*.

237. W. Amesius is hiervan een bekende representant. Voor een bespreking van verstand, wil en genegenheden in de klas, zie Kunz en Vermeulen, *Dordt dichtbij*, 49-59.

voluntarist nadruk leggen op het volmaakte dienen van God. Jonathan Edwards wilde het intellectualisme en het voluntarisme integreren door de nadruk te leggen op het menselijk hart, waarin verstand en wil parallel naast elkaar staan. De inwoning van de Geest in ons hart betekent dan dat verstand en wil in een gelijke mate worden beïnvloed. Zo levert hij kritiek op geestelijk leven waarin de verlichting van het verstand ontbreekt en waarin het alleen maar gaat om hartstocht. Anderzijds heeft hij zo een instrument in handen om tot uitdrukking te brengen dat geestelijk leven niet alleen tot heldere inzichten leidt, maar ook het hart in vuur en vlam zet. Bij hem is de wil ook de zetel van de affecties, de genegenheden en de liefde. In een van zijn grootste werken, *Religious Affections*, heeft hij uitgewerkt dat het christelijk leven naar zijn diepste kern affectief van aard is.

Het lijken subtiele verschillen, maar ze kunnen in de praktijk belangrijke consequenties hebben. In het intellectualisme ligt de nadruk op het geven van inzicht, het openen van de Schrift en een christelijk wereldbeeld, terwijl het voluntarisme een veel grotere nadruk legt op de menselijke verantwoordelijkheid en het doen van goede werken. Vanuit het voluntarisme is er ook een duidelijk kader om te verstaan dat we het goede (door Gods genade) en het verkeerde vrijwillig doen.

We kunnen de simpele scheiding tussen verstand en wil vandaag niet zomaar overnemen en we zullen tegenwoordig meer oog hebben voor het onderbewustzijn, maar deze historische theologie kan ons helpen om zicht te krijgen op verschillende typen leerkrachten en leerlingen.²³⁸ In extreme gevallen kan het hart ver van het hoofd verwijderd zijn. Sommigen reageren vanuit hun emoties, terwijl anderen daar juist veel moeite mee hebben, wat zelfs tot misverstanden kan leiden. De moderniteit was aangelegd op het intellect en in de postmoderne trekken van onze cultuur zien we dat het affectieve (in emotionele zin) de boventoon voert.

238. In DL III/IV, 11 vinden we een integrale benadering waarin verstand, hart en wil een plaats krijgen, hoewel de primaire plaats van het verstand ook veelzeggend is.

De integratie van hoofd, hart en handen betekent enerzijds dat ons onderwijs niet eenzijdig intellectualistisch gericht kan zijn. Het bereiken van de affectieve dimensie is minstens zo belangrijk als kennis.²³⁹ Pascal merkt op dat we de waarheid eerst op een intuïtieve manier leren kennen.²⁴⁰ Hij denkt hierbij aan het begrip van ruimte, tijd, getallen en beweging. Deze werkelijkheden gaan aan de wetenschappelijke rede vooraf.

Het betekent anderzijds dat het gebruik van het verstand in de realiteit van het geloof niet buitengesloten wordt, waarbij de door-denking van de diepe mysteries van het christelijk geloof uitloopt op het besef van de onbegrijpelijkheid ervan en tot aanbidding van God.²⁴¹ Zo is het christelijk geloof een paradoxale eenheid van onderwerping en gebruik van het verstand.²⁴² We kunnen het verstand dus niet reserveren voor het onderwijs in de aardse dingen en het verstand uitschakelen in de dingen van het geestelijk leven. Het voorgaande heeft ook betekenis voor onze leerlingen die intellectueel minder hoog vliegen op de basisschool of in het vervolgonderwijs. Leerlingen van het vmbo hebben soms ten onrechte het gevoel dat ze niet goed genoeg zijn en dat zij eigenlijk door zouden moeten leren. De relativering van het intellect logenstraft deze indruk. Mbo'ers zijn de gouden vakmensen die zorgen voor een dak boven ons hoofd, droge voeten in de polder en het onderhoud van software. Zonder beroepsmensen zou onze economie vastlopen. Bovendien kunnen zij een hogere emotionele intelligentie hebben dan de intellectueel begaafden. Als we bedenken dat de persoonlijke ontwikkeling een samenhang is van intuïtie, communicatie, karakter, creativiteit, kritisch denken, enzovoort, is het duidelijk dat intelligentie geen meerwaarde heeft boven andere potenties. Een zzp'er die een badkamer renoveert, is evenals een astronaut of een medisch specialist heel ambachtelijk bezig. Misschien heeft

239. Smith, *Desiring the Kingdom*. D.I. Smith en J.K.A. Smith leggen in dit verband nadruk op het gebruik van beelden, *Teaching and Christian practices*.

240. Pascal, *Gedachten*, spreuk 110.

241. Pascal, *Gedachten*, spreuk 284.

242. Pascal, *Gedachten*, spreuk 167.

de zzp'er wel meer verantwoordelijkheid dan de advocaat. Hoever zou een accountant het brengen als hij in primitieve tijden een mammoet voor zijn levensonderhoud zou moeten schieten? Heeft een herder die dagelijks met zijn schapen in de natuur rondtrekt minder kennis van de schepping dan de hoogleraar die een onderzoeksteam voor nanotechnologie aanstuurt? De herder heeft minder abstracte kennis, maar zijn concrete kennis kon weleens veel dieper zijn. We kunnen ook de omgekeerde beweging maken. In een gefysicaliseerde cultuur met veel bureaucratie zijn er verschillende dimensies van ons mens-zijn die niet worden gebruikt in ons dagelijks bestaan.²⁴³ De tendens is om dit buiten ons werk in een *Erlebniskultur* te compenseren.

Als we onze bezigheden in eeuwigheidslicht zien, kan het getuigenis van iemand met het syndroom van Down wel meer gewicht hebben dan de orthodox-bevindelijke preek van een gerespecteerd voorganger. De vrouw van wie de handen ruw geworden zijn door het vele huishoudelijke werk kunnen wel meer genadige beloning ontvangen dan de bankier die in zijn leven miljoenen aan bonus ontving. De Heere vraagt niet van ons dat we dingen doen die we niet kunnen, maar dat we trouw zijn in het gebruik van de gaven die Hij ons gaf. Hij belooft onze trouw overvloedig.

Reciprociteit

Deze inzichten zijn fundamenteel voor het mensbeeld in een christelijke pedagogiek, omdat ze laten zien dat er in het christelijk geloof een reciprociteit (wederkerigheid) bestaat. In de gereformeerde pedagogiek ligt hier meermalen een dilemma. Enerzijds vormt de veronderstelling dat de leerling nog bekeerd moet worden een blokkade om over de actieve toewijding van de leerling te spreken. En anderzijds wordt hard gewerkt aan de ontwikkeling van zijn competenties.²⁴⁴

243. Vgl. Wolterstorff, *Educating for Life*, 234.

244. R. Rottier merkte in een interview op: 'Een belangrijk dilemma in ons onderwijs is enerzijds de onbekwaamheid van mensen om iets goed te doen in Gods ogen en anderzijds de les waarin je een beroep doet op de opvoedbaarheid

Dit roept de vraag op hoe Gods daden zich verhouden tot de verantwoordelijkheid van de leerling. Vanuit de gereformeerde beleving zijn we er diep van doordrongen dat de mens na de val onbekwaam is tot enig goed en geneigd tot alle kwaad.²⁴⁵ Redding is dan ook alleen het onweerstaanbare werk van de Heilige Geest. Zodoende is er geen enkele ruimte voor een menselijke inbreng. Elke tendens in deze richting ontmaskeren we terecht als de geest van Pelagius, omdat hier het genadekarakter van het heil in het geding is.

We vervallen echter in ketterij als we uit reactie hierop het schep-sel-zijn van de gevallen mens ontkennen. Blijkbaar waren de vertegenwoordigers op de synode van Dordrecht hier ook al gevoelig voor, omdat zij in de Dordtse Leerregels onderstrepen dat we in de bekering geen stok en blok zijn: ‘Doch gelijk de mens door de val niet heeft opgehouden een mens te zijn, begiftigd met verstand en wil, en gelijk de zonde, die het ganse menselijk geslacht heeft doordrongen, de natuur des mensen niet heeft weggenomen, maar verdorven en geestelijk gedood; alzo werkt ook deze Goddelijke genade der wedergeboorte in de mensen niet als in stokken en blokken, en vernietigt de wil en zijn eigenschappen niet, en dwingt die niet met geweld zijns ondanks, maar maakt hem geestelijk levend, heelt hem, verbetert hem, en buigt hem tegelijk lieflijk en krachtig.’²⁴⁶

De Dordtse Leerregels maken hiermee duidelijk dat wij helemaal worden ingeschakeld in het proces van de vernieuwing. De Heilige Geest bekeert Zich niet, maar wij bekeren ons. De Heilige Geest heeft geen berouw, maar wij beoefenen berouw. De Heilige Geest stort liefde uit in ons hart en wij gaan zeggen: ‘God heb ik lief.’

van kinderen’, in: Vonk, ‘De rol van de schoolleider bij onderwijsvernieuwingen’. 245. HC vraag 8.

246. Dordtse Leerregels III/IV, 16. Vgl. ook art. 12.; Wisse, ‘Het tegoed van de antropologie van Augustinus voor de hedendaagse gereformeerde pedagogiek’, <https://www.driestar-educatief.nl/medialibrary/Driestar/Kennisontwikkeling/Netwerk%20PTO/Lezing-Maarten-Wisse-mensbeeld-Augustinus.pdf> (bezocht 20 juli 2018).

De Heilige Geest werkt het willen, zodat wij zeer gewillig zijn.²⁴⁷
We kunnen het ook theologisch zeggen: Gods Geest eigent ons het heil toe, zodat wij het onszelf ook toe-eigenen.²⁴⁸

Er is dus geen remonstrantse kavelverdeling tussen God en mens alsof God het grootste deel doet en wij dat een heel klein beetje aanvullen. Denkend in dat kader zijn we geneigd om elke activiteit van de mens te ontkennen om de genade voluit recht te doen. De verhouding tussen Gods Geest en de menselijke geest is echter complexer. We zouden kunnen zeggen dat Gods Geest alles doet en dat wij ook alles doen.

Hierbij is het ten eerste van belang om te bedenken dat God alles op Zijn niveau doet en de mens alles op het menselijke level. Als we deze niveaus niet onderscheiden, vervallen we óf in de dwaling van het remonstrantisme óf van het hypercalvinisme. Als we echter onderscheiden tussen Gods orde en de menselijke orde, kunnen we op een evenwichtige manier spreken over het inschakelen van de mens in de geestelijke werkzaamheden. Van belang is daarbij wel dat we in deze volgorde denken: God is de Eerste en wij mogen daarin helemaal meedoen.

Deze invalshoek laat zien dat er in onze traditie geen tegenstelling is gemaakt tussen natuur en genade, maar tussen zonde en genade. Dit wil zeggen dat niet ons zijn als zodanig zonde is. Als schepsel zijn we nog steeds goed, al is de geestelijke gerichtheid van ons hart verkeerd. We zijn na de zondeval geen duivel geworden, maar we zijn mens gebleven met de scheppingsgaven van hoofd en hart. Met een hedendaags beeld zouden we kunnen zeggen dat de hardware in stand is gebleven, maar dat de software grondig ontregeld is. In de herschepping wordt de oriëntatie van onze ziel veranderd, maar niet het vermogen van onze ziel als zodanig. De Heilige Geest maakt in de herschepping gebruik van ons bestaande verstand, onze bestaande wil, onze bestaande affecties, ons bestaande vermogen tot verbeelding, onze communicatieve eigenschappen en ons verlangen naar het goede en het schone. Deze heroriëntatie

247. Ps. 110:3.

248. Vgl. voor dit gebruik HC antwoord 61 en NGB art. 35.

van ons hart is radicaal, daarom spreken we over het ‘doden van onze oude natuur’. Dit begrip moet echter niet worden betrokken op ons mens-zijn als zodanig. Ons creatuurlijke kennen, willen, verlangen, fantaseren en begeren krijgen een nieuwe richting.

Deze reciprociteit geldt niet alleen in de geestelijke dingen, maar ook in de vorming van onze persoonlijkheid. Dit werkt naar twee kanten. Zoals er geen geloof kan zijn zonder het werk van de Heilige Geest, zo kan er ook geen kennis of inzicht in de leerinhoud zijn zonder de Heilige Geest. Zoals we het heel gewoon vinden dat onze jongens en meisjes zich moeten inzetten voor de aardse dingen, zo moeten zij zich ook inzetten voor de hemelse dingen. We trekken het aardse en het hemelse te ver uit elkaar als we net doen alsof we de aardse dingen op eigen kracht kunnen en voor de hemelse dingen afhankelijk zijn van de Heilige Geest. De werkelijkheid is complexer. We zijn voor de werking van ons verstand, onze wil en onze verlangens geheel afhankelijk van de Heilige Geest, terwijl het tegelijkertijd ons verstand, onze wil en onze verlangens zijn.

We worden hier herinnerd aan de notie van het verbond. Als we in Gods verbond een plaats hebben, zijn we ook (asymmetrische) verbondspartners. God gaat dan ook verbondsgewijs met ons om. Dit vraagt van ons verbondsgehoorzaamheid, verbondstrouw en inwilliging van het verbond. Het geheel van pedagogiek en ethiek komt hier samen.

Als we de eenheid van het totale leven vanuit de levende Christus hierbij bedenken, kunnen we geen boedelscheiding maken tussen het aardse en het hemelse. Vanuit de relatie met de levende Christus staat ons hele leven in een verbondskader, waardoor het aardse leven een geheiligd leven is. We dienen God in het leven van elke dag op een geestelijke manier. In Christus komen schepping en herschepping samen, omdat de zichtbare schepping wordt getransformeerd in de herschepping van de hemel en de aarde.

Deze benadering laat ons ook zien dat onze ziel betrekking heeft op ons hele mens-zijn. We zouden kunnen zeggen dat we wiskunde en aardrijkskunde met onze ziel leren. In wiskunde en aardrijks-

kunde zijn we met het verstand en de verlangens van ons hart betrokken. Omdat we er met ons hele hart bij betrokken zijn, zijn onderwijs en vorming een eenheid.

Op deze manier doorbreken wij een pedagogisch dualisme. Het kan zijn dat we in de Bijbelles de onmogelijkheden van onze kinderen benadrukken, terwijl we hen in de daaropvolgende rekenles prijzen om hun mogelijkheden. Dit is een dualistische scheiding. Als ons wereldbeeld echter wordt beheerst door het besef van de eenheid van het leven in Christus, vormen het tegenwoordige en het toekomstige leven een allesomvattende eenheid.

3.3 De toe-eigening van het profetische

Vanuit de levensgemeenschap met Christus wil ik ook voor de leerling het drievoudige christelijke ambt uitwerken. Er zijn andere mogelijkheden om de persoonlijkheid van de jonge christen te concretiseren. Het zou een benadering kunnen zijn om in te zetten op de deugden. Vaak wordt dan gekozen voor de christelijke en de klassieke deugden geloof, hoop, liefde, wijsheid, rechtvaardigheid, matigheid en moed. Op de Pieter Zandt scholengemeenschap is bijvoorbeeld gekozen voor het zestal waarden van respect, toewijding, verantwoordelijkheid, moed, betrouwbaarheid en meeleven. Voor elk van deze benaderingen zijn argumenten te geven. Als we echter dicht bij het wezen van het christelijk geloof blijven en leven en denken vanuit Jezus Christus is er alles voor te zeggen om ook voor de leerling te denken vanuit de drieslag van het profetische, het priesterlijke en het koninklijke. Een bijkomend voordeel is dat het ook voor onze jongeren onderstreept dat zij niet voor zichzelf leven, maar in een 'ambt' staan. Bovendien is de drieslag eenvoudiger te onthouden en sluit deze aan bij het onderwijs vanuit de Heidelbergse Catechismus. Daarbij komt ook de overweging dat onze waarden net als een bos bloemen zijn: zonder het levende water vanuit de bron Christus zullen ze opdrogen en verdorren.

De insteek vanuit Christus is wel een radicale, omdat die geen speelruimte laat voor de oude mens. In de gereformeerde gezindte vinden we het soms wat veiliger om over gewetensvorming te spreken dan over bekering. De vraag is niet alleen of we principieel deze speelruimte wel moeten willen, maar ook of we in onze cultuur nog toekunnen met een cultuurchristendom. Naar mijn besef vraagt onze tijd meer dan ooit om de radicale overtuiging dat we met onze inzet niet staande blijven, maar dat alleen Christus onze zondevernieler is.

De Schepper leren kennen

De toe-eigening van het profetisch ambt van Christus betekent heel basaal dat onze jongeren kennis opdoen van Gods schepping. Als de Nederlandse Geloofsbelijdenis zegt dat de schepping een 'schoon boek' is,²⁴⁹ is dat een uitbreiding van de toen al bestaande Franse geloofsbelijdenis. Dit laat zien hoe bewust Guido de Brès deze uitdrukking heeft toegevoegd.

In de schepping zien wij Gods goedheid, rechtvaardigheid, wijsheid en almacht. Als onze Heidelbergse Catechismus schrijft over Gods 'almachtige en alomtegenwoordige kracht' zouden we misschien verwachten dat dit betrokken wordt op het pad door de Rode Zee of de val van de muren van Jericho.²⁵⁰ Treffend is echter dat de catechismus als eerste verwijst naar 'loof en gras.' We zien de almachtige en alomtegenwoordige kracht van God in het kleinste grassprietje dat tussen de tegels op de stoep groeit. Calvijn was diep onder de indruk van de schepping. Hij zag de schepping als *theatrum gloriae dei* (het theater van Gods heerlijkheid)²⁵¹ en hij noemde de schepping een schoon kunstwerk en zelfs 'de kleding van God'.²⁵² Kan Gods kleding er zijn zonder God Zelf? Neen immers. Omdat onze cultuur leeg van God is,

249. NGB art. 2. Vgl. Kunz, *Als een prachtig boek*.

250. HC antwoord 27.

251. Zie Schreiner, *The Theater of His Glory*.

252. Comm. Ps. 104:1-2, <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom11.xiii.i.html> (bezocht 27 mei 2017). Voor Calvijns waardering van de schoonheid van de schepping, vergelijk Osterhaven, *The Spirit of the Reformed Tradition*, 128-129.

hebben we extra oefening nodig om ons te concentreren op Gods aanwezigheid in de natuur. Hij vervult de hemel en de aarde en wij bewegen ons in de allesvervullende God.²⁵³ God lijkt zo ver weg, maar Hij is zo dichtbij. Door dit besef worden de kleinste dingen voor ons groot, want ze verwijzen naar Gods grootheid. De reformator van Genève roept ons dan ook op meditatief naar de schepping te kijken:

Ongetwijfeld wil de Heere ook dat wij voortdurend bezig zijn met deze heilige overdenking, zodat wij aan de onmetelijke schatten van wijsheid, gerechtigheid, goedheid en macht, die wij in alle schepselen als in een spiegel kunnen waarnemen, niet maar in het voorbijgaan een vluchtig oog en om zo te zeggen een nauwelijks bewuste blik wijden, maar in onze gedachten juist lang daarbij stil zullen staan, ze telkens met aandacht en in geloof overwegen en ze steeds weer in herinnering roepen (...). De lezers moeten weten, dat zij eerst dan in een waar geloof verstaan wat het wil zeggen dat God de Schepper van hemel en aarde is, als zij zich houden aan de belangrijke en algemene regel: zij mogen niet in ondankbare onnadenkendheid of achteloosheid voorbijgaan aan Gods deugden, die Hij zo duidelijk in Zijn schepselen ten toon spreidt, en in de tweede plaats moeten zij die zo op zichzelf toepassen, dat zij daardoor diep in hun hart geraakt worden.²⁵⁴

Calvijn bevordert op deze manier het onderzoek van de schepping. We moeten aandachtig kijken naar de lucht, de sterrenhemel, de bergen, de bloemen, het lichaam, de grondstoffen, de vogels, de zee, de dieren, de menselijke ambachten en uitvindingen om te ontdekken wat het Schepper-zijn van God inhoudt. Dit is een prachtige manier om het christelijk geloof te verbinden met de vakken op school. De vakken op school oefenen invloed uit op onze ziel en bepalen dus mede hoe we God kennen en dienen. Treffend is ook dat Calvijn ons oproept om zo intens studie te maken van de geschapen werkelijkheid dat we erdoor geraakt worden. Een ander citaat van de reformator is ook sprekend:

253. Jer. 23:24b en Hand. 17:28.

254. Calvijn, *Institutie* 1.14.21.

Daaruit volgt, wat Paulus ons zegt, dat men alleen door het geloof kan verstaan, dat de hemelen door het Woord Gods zijn toebereid Hebr. 11:3 (...). Want hij verzekert hiermede, dat men tevergeefs God zoekt met behulp van de zienlijke dingen, en dat ons niets anders overblijft, dan rechtstreeks tot Christus te gaan. Hieruit volgt, dat men niet moet beginnen met de grondstoffen der wereld, maar met het Evangelie, dat ons alleen Christus en zijn kruis voorstelt en ons daarbij doet blijven. Ik antwoord hierop, dat men wel tevergeefs redeneert over de Schepping der wereld, als men niet eerst door de prediking des Evangelies is vernederd, en geleerd heeft alle scherpzinnigheid van het verstand te onderwerpen aan de dwaasheid van het kruis (...). Christus' onzichtbaar koninkrijk neemt daar alles in beslag, en zijn geestelijke genade is over alles verspreid. Maar dit verhindert onze zintuigen niet, zich te richten op de beschouwing van hemel en aarde, en ook daaruit iets te zoeken, dat ons versterkt in de ware kennis van God. Want Christus is het Beeld, waarin God niet alleen Zijn hart ons laat zien, maar ook Zijn handen en voeten. Met Zijn hart bedoel ik die verborgen liefde, waarmee Hij ons in Christus heeft liefgehad. Met Zijn handen en voeten bedoel ik de werken, die voor onze ogen zijn tentoongespreid.²⁵⁵

Het opvallende in dit citaat is opnieuw de eenheid van schepping en herschepping. Vanuit de relatie met Christus bloeit de ware kennis van de schepping op. Het is een prachtige benadering dat Calvijn stelt dat we Christus' hart in het Evangelie leren kennen, terwijl we Zijn hoofd en handen in de schepping ontdekken. We kunnen eraan toevoegen dat een hartelijke relatie met Christus ons ook des te meer ontvankelijk maakt voor Zijn scheppingswerk. Dit is te vergelijken met een jongen die jarenlang bij een meisje in de klas zit, maar later verkering met haar krijgt. Hij weet dezelfde feiten als vroeger, maar nu ligt er een glans over. Zo weet de ongelovige feitelijk dezelfde dingen als de ongelovige, maar de wijsheid van de gelovige ziet de eigenschappen van zijn God erin. Hiermee is ook een samenhang tussen al de vakken gegeven.

255. Inleiding Genesis xxi-xxii.

Vanuit het modernisme is er vaak sprake van een vergaand specialisme, maar vanuit het perspectief van Christus licht de eenheid in het curriculum op. Wellicht moeten wij in ons onderwijs ook expliciet aandacht geven aan deze eenheid.

Om zich deze wijsheid eigen te maken, kunnen onze leerlingen zich identificeren met verschillende personen in de Bijbel. Mozes kreeg een goede opleiding in Egypte en werd ingewijd in de wijsheid van Egypte. Daniël behoorde bij de wijzen van Babel en werd onderwezen in al de mentale schatten van dit machtige wereldrijk. Salomo gaat ons in het boek Prediker voor in het stellen van vragen naar de zin van het leven. Ligt de zin van het leven in aards genot, in rijkdom, in een lang leven of in arbeid? Het antwoord is steeds ontkennend, om ons zo in relatie met God te doen leven.

De Spreuken van Salomo zijn een boodschap op zichzelf. Elk van deze spreuken bevat een schat aan levenswijsheid die ook buiten Gods openbaring wordt ervaren. Blijkbaar zijn er heel veel schatten van Gods universele openbaring waarin Hij alle volkeren en mensen laat delen. We kunnen hier spreken van cumulatieve levenservaringen die we niet dan tot onze schade kunnen verwaarlozen. Deze levenservaringen zijn gericht op een goed aards leven, wat onze Schepper blijkbaar ook met ons voorheeft.

Bij al deze schatten van wijsheid is het goed om te bedenken dat Christus meer is dan Salomo, die in zijn tijd veruit de wijste van alle mensen was. Als we ons dan ook nog eens realiseren dat Salomo een dwerg is geweest in vergelijking met Adam, die in staat was om alle dieren een naam naar hun aard te geven, licht de onvergelykbare wijsheid van Christus op, omdat in Hem alle schatten van wijsheid en kennis zijn.²⁵⁶

De gerichtheid op deze bronnen van wijsheid is niet ten nadele van de beheersing van het verplichte curriculum. Ik denk hier aan het begrip ‘dissensus’ van Biesta.²⁵⁷ Hij bedoelt ermee dat de leraar vanuit een voor de leerling vreemd en verrassend perspectief vragen stelt om de leerling op de stof te laten reflecteren, zodat er

256. Kol. 2:3.

257. Biesta, *De terugkeer van het lesgeven*, 133-153.

een verdieping in het begrip van de stof ontstaat. Wat sluit meer bij deze pedagogische wijsheid aan dan dat we de stof plaatsen in het licht van Gods Koninkrijk? Als de affectieve dimensie extra rendement geeft in het studeren en als de situering van de leerstof een plaats kan krijgen in de grotere kaders van het christelijke wereldbeeld, zal de spirituele vorming zeker ten goede komen aan de intellectuele ontwikkeling. Overigens hebben we hiervan een treffend voorbeeld in de vier vrienden in Babel. Zij blonken uit in wijsheid en gezondheid in vergelijking met de prinsen uit andere naties, omdat zij zich hielden aan Gods orde.

Gevormd tot getuige

Onze jongeren groeien op in een cultuur die niet meer gestempeld wordt door het *corpus christianum*, maar zij vormen een minderheid in een ontkerkelijkte cultuur. Christelijke begrippen als barmhartigheid en rechtvaardigheid zullen nog wel enige tijd in de lucht blijven hangen, maar de invulling daarvan kan weleens erger zijn dan het heidendom. Als een christelijke cultuur zich van haar geestelijke dimensie losscheurt, keert ze niet terug naar het heidendom, maar kenmerkt ze zich door een antihouding (Lewis). Dit is te vergelijken met een vrouw die door scheiding ook niet terugkeert naar haar maagdelijke positie.

Dit betekent dat de komende generatie zich niet moet instellen op een comfortabele positie, hoewel er altijd onverwachte gelegenheden zullen zijn om van het christelijk geloof te getuigen en de zin van het christelijke wereldbeeld te presenteren. Of ze nu een plaats krijgen in het zakenleven of als bouwvakker door het leven gaan, zij komen op plaatsen waar kerkelijke representanten niet komen. Vanuit de gebrokenheid in deze wereld zijn er vaak tal van momenten om het ongebroken Koninkrijk van God te laten oplichten. En zelfs succesvolle yuppen kunnen benaderd worden over de vervulling van de diepste verlangens van de mensenziel.

De Heilige Geest heeft voor deze situaties Zijn bijzondere belofte gegeven. We hoeven niet te vrezen wat we in deze situaties moe-

ten zeggen, want de Geest van onze Vader spreekt in ons.²⁵⁸ Tal van christenen kunnen getuigen hoe ze in de meest onverwachte situaties woorden kregen die boven hun parate kennis en inzichten uitstegen, zodat ze zelf bijzonder verrijkt werden op deze kruispunten in hun leven.

Wellicht is het nog belangrijker wie we zijn dan wat we zeggen. Het is opvallend dat de christinnen die door hun heidense man niet worden begrepen, de belofte meekrijgen dat zij hun man zullen winnen door hun gedrag.²⁵⁹ De levenswandel is in deze context een sprekende Bijbel.

Sommige van onze leerlingen zullen geroepen zijn om aan de frontlinies te staan om getuigenis af te leggen van het christelijk geloof. Dat kan in de kerk, in de wetenschap, in de politiek, in de bankenwereld of in de rechterlijke macht. Luther, Calvijn, Groen van Prinsterer en Bonhoeffer mogen hun bijzondere identificatiefiguren zijn, omdat deze mannen in hun context de situatie doorlichtten vanuit het profetisch Woord, om zo ook richting te geven in de verwarring van de tijd.

Voor al onze jongeren is het van belang dat ze daarop zijn voorbereid en daarvoor zijn toegerust. Daarvoor hebben zij in de eerste plaats een christelijk wereldbeeld nodig. Vervolgens is het van belang dat ze apologetisch zijn toegerust. Apologetiek is er niet voor bedoeld om de waarheid van het christelijk geloof te bewijzen, maar zij reikt gereedschap aan om op een fatsoenlijke manier verantwoording van het christelijk geloof af te leggen. Bovendien geeft zij ook gereedschap om het wereldbeeld van de ongelovige aan de orde te stellen, om duidelijk te maken dat iedereen vanuit onbewezen vooronderstellingen leeft en handelt. Dus het ongeloof is ook een vorm van geloof. We hoeven ons daarom niet te laten aanpraten dat de gelovige zijn verstand op nul zet en dat de ongelovige zijn verstand op de goede manier gebruikt. Zo zijn er allerlei differentiaties voorstelbaar. Onze jongeren zullen in

258. Matth. 10:20.

259. 1 Petr. 3:1.

de toekomst ook steeds meer hun ethische beslissingen moeten uitleggen.

Als de schoolperiode een periode is van oefening voor het profetisch ambt, kunnen we onze jongeren leren reflecteren op de vraag hoe de leerstof een bijdrage kan leveren aan deze profetische roeping. We kunnen hen ook laten reflecteren op hun eigen gedrag met de vraag in hoeverre daar een profetische werking van uitgaat.

3.4 De toe-eigening van het priesterlijke

Woekeren met talenten

De priesterlijke dimensie van het christelijke leven maakt duidelijk dat we er niet zijn voor onszelf, maar voor anderen. Dit is een belangrijke sleutel voor de uitleg van de gelijkenis van de talenten.²⁶⁰ Deze gelijkenis wordt nogal eens op de klank af uitgelegd en dan zou het gaan om een zo goed mogelijke opleiding, een zo geschikt mogelijk diploma, een zo groot mogelijke carrière en een zo hoog mogelijk salaris.

Hier zou de christelijke school een contrastgemeenschap moeten zijn waar geen eenzijdige focus op de prestaties ligt. Als we ons leven bezien vanuit de drie ambten van Christus blijkt het immers anders te liggen. Het woekeren met onze talenten doen we dan niet met het oog op onze eigen belangen, maar met het oog op het belang van Christus' Koninkrijk. Dan moeten we wellicht een carrière verloochenen om onze talenten voor Gods Koninkrijk niet te verloochenen. Zo concreet kan het zijn dat we onszelf als een levend dankoffer aan de Heere Christus opofferen.²⁶¹

Dit is helemaal in lijn met het geheel van het Nieuwe Testament. Petrus heeft het voor alle tijden gezegd dat hij geen zilver en goud had.²⁶² Terwijl 'zilver en goud' in deze wereld een woord is

260. Matth. 25:14-30.

261. Rom. 12:1. De studie *Geboeid door geld en goed* van A.P. de Jong, J. Koppelaar en H. de Vries is nog steeds actueel.

262. Hand. 3:6.

dat aandacht verzekert, is het niet gangbaar in Gods Koninkrijk. Stel dat dit wel het geval was. Dan zouden de rijkere dichterbij God zijn, of dan zouden velen Jezus alleen om den brode volgen. In Gods Koninkrijk kan geld dienstbaar worden gemaakt, maar de eigenlijke schat van het Evangelie is niet in goud uit te drukken.²⁶³ Misschien moeten wij daarom wel heel persoonlijk de vermaning op onszelf betrekken dat de geldgierigheid een wortel van alle kwaad is.²⁶⁴ Of die andere vermaning: 'Uw geld zij met u ten verderve.'²⁶⁵ Het is ook concreet waar dat in Gods gemeente niet veel rijken zijn, maar dat de mensen aan de rand van de samenleving Gods uitverkorenen zijn.²⁶⁶ Zou het niet goed zijn om niet alleen excursies naar Berlijn en Rome te maken, maar onze jongeren ook te confronteren met daklozen of vluchtelingen?

De verloochening van eigen voordeel heeft ook alles te maken met de gemeenschap van de heiligen. De uitleg in de Heidelbergse Catechismus geeft daarbij aan dat we onze gaven gewillig en met vreugde besteden voor het heil van onze medemens.²⁶⁷ Ook deze notie leidt tot zelfreflectie: wat is het nut en het doel van mijn leven? Zij stelt ook een criterium voor onze beroepskeuze. Kies ik dit beroep vanuit het motief om het christelijk priesterschap inhoud te kunnen geven? Of: hoe zou ik in deze functie inhoud kunnen geven aan de priesterlijke roeping?

De opdracht van dienstbaarheid betekent ook in het onderwijs een radicale benadering vanuit de relatie met Christus in plaats van vanuit prestaties. Het zit diep in de samenleving, in de gereformeerde gezindte en in onze harten ingebakken om respect te hebben voor rijke mensen en mensen met belangrijke posities, mensen die eventueel iets voor ons kunnen betekenen. Het christelijke wereldbeeld draait dit radicaal om. We vragen ons niet af

263. 1 Petr. 1:18; Ps. 19:5 (berijmd).

264. 1 Tim. 6:10.

265. Hand. 8:20.

266. Matth. 19:23; 1 Kor. 1:26-28.

267. HC antwoord 55.

of wij beter kunnen worden van de ander, maar of de ander beter kan worden van ons.

In elk vak en bij de inhoud van elke les gaat het uiteindelijk om de vraag hoe we hierin dienstbaar kunnen zijn. We kunnen deze vraag expliciet met onze jongeren bespreken, opdat zij geoefend worden in deze attitude. Immers, wij beogen niet alleen cognitieve kennis, maar een dieperliggende attitude die onze jongeren nu en in de toekomst zelf kunnen toepassen.

De liefde zoekt zichzelf niet

Hier scharniert het om het geheim van de liefde die zichzelf niet zoekt maar de ander. De liefde zoekt zichzelf niet maar geeft zichzelf. Daarmee voegen we ons in het kader van Jezus Christus. Hij was niet uit op posities van macht en eer, maar had een innerlijke betrokkenheid op de behoeftigen. Zo is het van Hem geprofeteerd: 'Hij zal de nooddriftige redden, die daar roept [om hulp]; en de ellendige, en wie geen helper heeft. Hij zal de arme en nooddriftige verschonen [ontzien], en de zielen van de nooddriftigen verlossen.'²⁶⁸ Ook Psalm 146 spreekt ervan dat de HEERE de hongerigen brood geeft, de gebogenen opricht en de weduwe en de wees staande houdt.²⁶⁹

Gods Woord laat er geen misverstand over bestaan dat dit de smalle weg van de zaligheid is. Uit angst voor verdienstelijkheid van goede werken blijven we soms al te ver weg van de weg van de werken. We kunnen er echter niet omheen dat over degenen die geen barmhartigheid hebben gedaan een onbarmhartig oordeel zal komen.²⁷⁰ En andersom zijn het de barmhartigen die zalig worden gesproken.²⁷¹ In de aangrijpende beelden die Jezus schetst van degenen die Zijn Koninkrijk binnengaan, blijkt het niet te gaan om mensen met een goed bekeringsverhaal, maar om degenen die Hem in de gevangenis hebben bezocht, Hem kleding en voedsel

268. Ps. 72:12-13.

269. Ps. 146:7-9.

270. Jak. 2:13.

271. Matth. 5:7.

hebben aangereikt in de gestalte van Zijn minste broeders.²⁷² Waar deze houding heeft ontbroken, is geen zaligheid.

Dit was het kardinale probleem van de rijke man in de gelijkenis.²⁷³ Hij was een zoon van Abraham, had een gerespecteerde plaats in de Joodse religie en stond niet onder de tucht in de religieuze gemeenschap van zijn dagen, maar hij had de kern van de Thora verzuimd, namelijk de barmhartigheid.²⁷⁴ Hij dacht dat hij barmhartig was, omdat hij de resten uit zijn keuken aan Lazarus deed toekomen, maar de Heere oordeelde anders. Hoe oordeelt God over ons als de armen zich aandienen aan de poort van het Westen? Wellicht kunnen we hier eens over spreken met onze jongeren in de klas?

De concretisering van de liefde

De liefde strekt zich niet alleen uit tot degenen die met wie we aardig overweg kunnen, maar Jezus spreekt radicaal over de liefde tot vijanden.²⁷⁵ Hij kan het zeggen, omdat Hij Zelf voor Zijn beulen gebeden heeft.²⁷⁶ Gesprekken met catechisanten maken altijd duidelijk dat zij er diep van overtuigd zijn hiertoe niet in staat te zijn. De orde van Gods Koninkrijk ligt dan ook niet in het verlengde van onze morele mogelijkheden. Alleen in gemeenschap met Christus delen we in deze vrucht van de Geest.

De dienende gezindheid heeft bijvoorbeeld betrekking op onze meisjes als toekomstige moeders. De algemene maatschappelijke gedachte is dat het moederschap geen zoden aan de dijk zet en dat blijkt ook uit de politieke inzet om de arbeidsparticipatie van vrouwen te bevorderen. Bewust of onbewust krijgen we allen een tik mee van deze culturele trend. Zonder de dienende verantwoordelijkheid van de vaders af te zwakken of de waardevolle aspecten van de emancipatie van de vrouw te miskennen, kunnen we wel belijden dat de vrouw zalig wordt door het krijgen van kinderen (af-

272. Matth. 25:31-46.

273. Luk. 16:19-31.

274. Matth. 9:13, 12:7.

275. Matth. 5:44.

276. Luk. 23:34.

gezien van een alleenstaande vrouw of een kinderloos echtpaar).²⁷⁷ Dit is niet verdienstelijk bedoeld, want er staat achter dat deze moeder blijft in geloof en liefde, heiligmaking en matigheid. Het is een goddelijke bemoediging in een in dit opzicht ontmoedigende cultuur. Ook hier mogen we spreken over Gods genadige beloning van een dienend leven.

Een andere concrete gestalte van dit leven vanuit het brandende hart is het meelijden met anderen. We kennen dat in de concrete noden van bekenden om ons heen. Het is al een heel geheim om daarin volhardend te zijn. We kennen allemaal de emotie die ons overweldigt als we nood en ellende bij onze naaste zien. Maar het echte medelijden gaat een spade dieper, omdat het geen emotionele opwelling is, maar een blijvende betrokkenheid op de zorg voor de ander, waarin het lijden van de ander mijn eigen lijden is. De Schrift past dit toe op het meelijden met gelovigen die moeten lijden omwille van het geloof.²⁷⁸ Door de allergevoeligste zenuwen van geloof en liefde in het wereldwijde lichaam van Christus gedenken wij de gevangenen om Jezus' wil alsof wij zelf in die gevangenis zaten. Zo bidden we in het geloof dat de Kurios van deze geschiedenis de wereld regeert door de gebeden van Zijn kinderen heen.

Vanuit Gods Woord strekt de kring van meelijden zich nog verder uit. Het gaat om het geheel van de schepping, die als in barensoed is.²⁷⁹ De dieren lijden omwille van de zonden van de mens. Tal van volkeren en groepen worden uitgebuit of leven onder een dictatoriaal regime. Overal zijn de grenzen van onze levensstijl tastbaar door de prijs die er elders in de wereld voor betaald moet worden, bijvoorbeeld door kinderarbeid. Wie de eerstelingen van de Geest heeft, is daar niet boven verheven, maar zucht mee met het zuchten van de gehele schepping en ziet uit naar verlossing van de zuchtende schepping.

In dit alles is de hoop een wezenlijke dimensie van het christelijk

277. 1 Tim. 2:15.

278. Hebr. 13:3.

279. Rom. 8:22-23.

geloof. Door de hoop leven we bij de toekomst van de wederkomst van Christus Die door de barensweeën van de geschiedenis heen de schepping herboren laat worden. Alleen als we leven bij de belofte van deze toekomst, kunnen we het christelijke leven volhouden.

Daarom kan het heel zwaar zijn voor vrouwen en mannen, jongens en meisjes om te leven bij Gods onzichtbare Koninkrijk. We moeten het heel ons leven volhouden en heel ons leven kunnen we een gevoel van eenzaamheid en onbegrip ervaren. Hoe nodig hebben we dan de wekelijkse verkondiging waarin Gods Koninkrijk present gesteld wordt en onze ziel wordt gevoed met nieuwe zekerheid over de dingen die we niet zien, opdat ook de hoop op die toekomst een levende hoop is die ons kracht geeft om te volharden en 'nee' te zeggen tegen de verleidingen in onze eigen cultuur.

Het kan ook bemoedigen om ons te verdiepen in biografieën van christenen in andere tijden of andere situaties. Ik denk aan de negentiende-eeuwse Britse zendeling Hudson Taylor. Hij werd gedreven door de liefde van Christus om aan Chinezen het Evangelie te verkondigen. Wat een beproevingen en ontberingen maakte hij mee, hoe moedeloos kon hij zijn. Hij stelde ondanks de schijn van het tegendeel zijn hoop op de levende Christus en is niet beschaamd uitgekomen. Wij hoeven geen bijzondere zendingen te worden om toch de inspiratie en de bemoediging vanuit deze levensgeschiedenis te ontvangen. Zo zien we op onze voorgangers, volgen hun geloof en letten op de uitkomst van hun levenswandel.²⁸⁰

Een roman als *Thuiskomst* van Randy Alcorn laat heel indringend zien dat het leven van een Chinese christen in een werkkamp uiteindelijk meer gewicht in Gods schaal legt dan het leven van een Amerikaanse manager die veel maatschappelijke status heeft. Het boek *Kameraad Zhang* door Jan Vermeer is ook zo'n actueel getuigenis vanuit de lijdende kerk, waardoor we leren nadenken over de dingen die er in eeuwigheidslicht werkelijk toe doen. Juist in het licht van de eeuwigheid mogen we Gods genadige

280. Hebr. 13:7.

beloning bedenken. De Heere heeft het ons geopenbaard en dan is het brutaliteit om dat naast ons neer te leggen. Onze Schepper en Verlosser weet dat wij zwak zijn en dat we deze bemoediging nodig hebben. We eren Hem als we Zijn troostrijke woorden ook als troost horen en ontvangen. Jezus troost ons door te zeggen dat we geen schatten op aarde moeten verzamelen, maar schatten in de hemel.²⁸¹

Vaak horen we in deze woorden alleen maar de vermaning om niet geldgierig te zijn zonder de belofte erin te horen. De belofte is dat we een schat in de hemel vergaderen. Hoe doen we dat? Hier scharniert het om de werken van barmhartigheid. Zelfs een beker koud water die we in Jezus' Naam een behoeftige aanreiken, levert eeuwig en hemels loon op.²⁸² Al onze moeitevolle arbeid is niet tevergeefs. Dit geldt voor het verschonen van luiers, voor het bezoeken van een medegemeentelid die de ziekte van Alzheimer heeft en ons dertig seconden later alweer vergeten is, en voor onze gebeden om te volharden, ook als we ze nauwelijks gebeden kunnen noemen.²⁸³ Jezus spoort ons aan om te bidden, omdat de gebeden in het openbaar vergolden zullen worden.

3.5 De toe-eigening van het koninklijke

Koninklijk dienend

Het lijkt heel postmodern om over de leerling als een koning te spreken, omdat de leerling als koning wel heel centraal lijkt te staan. Daarom moet er iets duidelijk worden gemaakt over de aard van Christus' koningschap. We komen dat op het spoor als we het boek Openbaring lezen. In hoofdstuk vijf gaat het om de spannende vraag wie het waard is om de verzegelde rol van de geschiedenis te openen en de zegels te verbreken. Er blijkt niemand te zijn in de hemel of op de aarde. Johannes weent dan. Totdat

281. Matth. 6:19-20.

282. Matth. 10:42.

283. Matth. 6:1-18.

hij een van de oudsten hoort zeggen dat hij niet hoeft te wenen, omdat de Leeuw uit de stam van Juda heeft overwonnen om het boek te openen en de zegels te verbreken.

Het beeld van de leeuw is passend voor een koning. De leeuw is immers de koning van de dierenwereld. Johannes heeft de indrukwekkende heerlijkheid van zijn hemelse Koning gezien.²⁸⁴

Deze Koning was bekleed met een lang kleed en omgord met een gouden gordel. Zijn ogen waren een vlam vuur. Zijn voeten waren als blinkend koper en gloeiden als een oven. Zijn stem was als de stem van bruisende rivieren. Hij had zeven sterren in Zijn rechterhand en uit Zijn mond ging een tweesnijdend scherp zwaard. Zijn gezicht was als de kracht van de zon. Toen Johannes Hem zag, viel hij als dood aan Zijn voeten. Na de vertroosting door de ouderling kijkt Johannes op en dan ziet hij ... een Lam. Groter kan het contrast nauwelijks zijn. De Leeuw openbaart Zich in de gestalte van het Lam. Zo staat Hij in het midden van de troon, zo opent Hij de verzegelde boekrol van de geschiedenis en zo regeert Hij. We herkennen dat in de regering van de wereld. We vragen ons weleens af of Christus werkelijk alle regeringsbevoegdheid heeft in de hemel en op de aarde. Soms lijkt het wel alsof de duivel alle macht heeft en alsof hij kan doen en laten wat hij wil. We herinneren ons Luthers theologie van het kruis dat de dingen niet zijn zoals ze lijken, maar dat Gods Zoon regeert onder de schijn van het tegendeel.

Hier licht iets op van Gods karakter: 'God is al nederig en de mens is nog trots.'²⁸⁵ God heeft blijkbaar geen behoefte om Zich nadrukkelijk te manifesteren, maar Hij gaat zowel in de heilsgeschiedenis als in de wereldgeschiedenis op een verborgen manier Zijn weg. Deze God is mens geworden.

De leerling die in het koningschap van Christus mag delen, krijgt deel aan deze gezindheid van Christus. Het geeft de ervaring dat het er in Gods Koninkrijk paradoxaal aan toegaat. In aardse koninkrijken is de meeste degene die de hoogste positie heeft, maar

284. Openb. 1:9-20.

285. *Twintig preken van Augustinus*, Sermo 142,6.

in het Koninkrijk van Christus is de meeste degene die het meeste dient. Deze Koning kwam niet om gediend te worden, maar om te dienen.²⁸⁶

In deze dienende gezindheid blijkt dat het koninklijke en het priesterlijke elkaar raken en samengaan. Dat betekent dat de vraag indringend op onze jongeren afkomt of zij een leven willen leiden waarin zij veel verdienen of een leven waarin zij dienen. In het eerste staat ons ego centraal, in het tweede is de ander minstens zo belangrijk als wijzelf. In het eerste gaat het om prestaties, in het laatste om de grote waarde van de dienstbaarheid.

Hier liggen tal van aanknopingspunten voor een economieles. We kunnen uitgaan van verdienmodellen, maar we kunnen ook uitgaan van het model van het dienen. Terwijl het in aardse verhoudingen gaat om de vraag hoeveel we hebben, vraagt Jezus aandacht voor de vraag hoeveel we geven. Daarin blijkt wat ware rijkdom is. De echte rijke is immers niet degene die veel heeft, maar degene die veel geeft en daarin ervaart dat het zaliger is om te geven dan te ontvangen.²⁸⁷ Dit is een mooi kader om met onze jongeren te spreken over het geven van de tienden in Gods Koninkrijk.

Er ligt hier ook een aanknopingspunt voor een gesprek over sport. We zijn onder de indruk van voetballers die goed scoren, van boxers die een ander knock-out slaan, van turners die verrassende prestaties neerzetten, van zwemmers die in fabelachtige tijden hun banen zwemmen, of van autocoueurs die anderen weten te passeren om de eerste plaats te verwerven. Sport krijgt nogal eens een religieus karakter als we kijken naar de verering van de sporthelden. We kunnen hier een moraliserende insteek kiezen, maar we zouden ook kunnen insteken bij de vraag wat deze prestaties betekenen in het licht van Gods Koninkrijk. Dienen deze sporters God? Dienen zij de mensheid? Dienen zij zichzelf? Wat zou Jezus doen? Paulus' benadering sloot daarbij aan toen hij schreef dat we goed naar de inzet van deze sporthelden moeten kijken, om vervolgens dezelfde inzet te tonen voor Gods Koninkrijk in ons

286. Matth. 20:28.

287. Hand. 20:35.

eigen hart, in het leven van anderen en met het oog op de onthulling van de uiteindelijke gerechtigheid ervan.²⁸⁸

Koninklijke beheersing van onszelf en onze verlangens

Christus toont in Zijn dienende gestalte ook het majesteitelijke van Zijn Persoon. Er gaat iets van Hem uit en men voelt aan dat Hij met groot gezag spreekt. Dat gezag heeft te maken met de inhoud van Zijn boodschap, met de waardigheid van Zijn Persoon en het gezag dat de Heilige Geest Hem verleent. In alles blijkt dat Jezus' rijk niet van deze wereld is. Als we in de christelijke school primair zijn gericht op de vorming van de persoonlijkheid van onze jongeren, zal deze majesteitelijke onafhankelijkheid voor ons een aangelegen punt zijn. Christus is niet opgesloten in onze cultuur, maar Hij staat er majesteitelijk boven. Vanuit Zijn Woord en Geest geven we jongeren een doorlichting van onze cultuur, een besef van het onbeweeglijke Koninkrijk van Christus en van het privilege van het christelijke karakter om zich te gedragen als leden van dit Koninkrijk.

Waarop moet onze koninklijke gezindheid in de eenentwintigste eeuw gericht zijn? In de inleiding zagen we dat we in onze cultuur de verstikkende lucht van het gesloten wereldbeeld inademen. We zitten zo opgesloten in dit gesloten wereldbeeld dat het onmogelijk is om daaruit te worden bevrijd. Dat is nauwelijks een wonder. Een jongere in onze eeuw krijgt per dag meer informatie dan een middeleeuwer in zijn hele leven! We worden platgebombardeerd met het hier en het nu.

Onze pedagogische inzet mag erop gericht zijn om een venster op het hemelse rijk te openen, opdat de gezindheid van dit rijk hun perspectief is, dat hen inspireert en motiveert. Dat betekent dat we ons oefenen om niet te denken vanuit de tweede oorzaken, maar vanuit de eerste oorzaken. Hoe kostbaar is het moment in de klas dat de Bijbel opengaat en we daar direct lezen over Gods daden in de geschiedenis die niet af te leiden zijn uit de omstandigheden. We

288. 1 Kor. 9:24.

doen er goed aan om dit grondig met onze leerlingen te bespreken en de lijn naar het wereldbeeld te trekken. Opdat hun ziel niet aan dit vergankelijk leven zou kleven.

In onze welvaarts cultuur is het ook van belang om de vinger bij de matigheid te leggen. Het is opvallend dat Paulus in zijn verdediging voor Felix het thema van de matigheid aan de orde stelde.²⁸⁹ We kunnen ons voorstellen dat hij met deze trotse Romein over rechtvaardigheid en het toekomstige oordeel sprak, maar het thema van de matigheid lijkt een vreemde eend in de bijt. Het laat in elk geval zien dat het in de situatie van de stadhouder een hoogst relevant thema was. Vanuit de welvaart van deze stadhouder bezien, loopt er een directe lijn naar onze situatie.

Wat is matigheid? Moet een miljonair in een Mercedes van vijftien jaar oud rijden? Is het matig om elk jaar met vakantie te gaan en elke vier jaar een nieuwe mobiele telefoon te kopen? Hoe groot mag onze voetafdruk zijn als we matig willen leven? We kunnen hierover ongetwijfeld buitengewoon intense discussies met onze jongeren voeren. Het zal blijken dat ook de deugd van de matigheid niet meetbaar is. Het gaat niet om een kwantitatieve notie, maar om een kwalitatieve. Als we dat hebben vastgesteld, kunnen we het gesprek vervolgen hoe we persoonlijk met matigheid omgaan. En vooral: is het geheim van de matigheid niet dat onze diepste verlangens vervuld zijn in God, zodat we niet alles hoeven mee te maken om te genieten? Hier blijkt dat matigheid ook niet maakbaar is, maar dat de Geest het in ons maakt. Daarom kunnen we zeggen dat degene die heerst over zijn geest, sterker is dan die een stad inneemt.²⁹⁰

In het kader van de matigheid mogen we met onze jongeren ook spreken over de beloning van het christelijke leven. Het eeuwigheidsleven dat we vandaag in Hem leven, wordt uit genade beloond. Dat verlost ons van een heleboel krampachtigheid om uit het hier en nu te halen wat eruit te halen valt. Als de christelijke hoop op de nieuwe aarde en de nieuwe hemel ons perspectief is, is ons aardse

289. Hand. 24:25.

290. Spr. 16:32.

leven slechts heel betrekkelijk. De christelijke hoop is in ieder geval een krachtig medicijn tegen het consumentisme.

Dit perspectief is ook relevant in de omgang met andere verlangens. Nu in onze cultuur de heiligheid van het huwelijk is verdwenen, waardoor er aan de fundamenten van de samenleving wordt geschud, is het van het grootste belang dat onze jongeren opnieuw worden overtuigd van de heiligheid van de huwelijksstempel. Op weg naar het huwelijk en binnen het huwelijk kunnen we evenmin onze eigen gang gaan als de levieten en priesters hun eigen gang konden gaan in de oudtestamentische tempel. In een cultuur waarin wordt gepropageerd dat we vooral de passies van ons eigen hart moeten volgen, is zelfbeheersing een uiterst relevante deugd. W. Aalders heeft profetische woorden geschreven in zijn boek *Man en vrouw in een revolutionaire tijd*.²⁹¹ Ik geef enkele citaten die voor zichzelf spreken:

Wat een leugens liggen er daarom in al die amusementsversjes en romannetjes, die het huwelijk sentimenteel verheerlijken als een droom van genot! Zoals elke gemeenschap is ook het huwelijk een moeizame, geestelijke verwerving, een zware opgave, een harde strijd. Gemeenschap is een huis, waaraan vaak jaren gebouwd moet worden, en dat zijn fundamenten heel diep in de bodem van ons leven heeft liggen. Van nature is de mens niet tot gemeenschap, in welke vorm dan ook, in staat. Tenzij hij geestelijk ontwaakt en groeit, en zo geheiligd, gelouterd en gereinigd wordt, is elke mens een ontbindend en verwoestend element in de menselijke verhoudingen. Hij is dan een egoïst.

Wij hebben waarachtig geen behoefte aan nog meer zielkundige ontledingen, aan nog meer romans over ziekelijke en zondige karakters, aan nog meer verhalen over menselijke dwaasheden en zinloze avonturen. Waar wij behoefte aan hebben is aan voorbeelden van wat geloof en gebed in het menselijk leven vermogen.

In uw liefde bestaat slechts de hemel van uw eigen geluk, maar door het huwelijk wordt u een nieuwe verantwoordelijkheid op-

291. Aalders, *Man en vrouw in een revolutionaire tijd*. De citaten hieronder komen respectievelijk van p. 13, 62, 63-64, 65.

gelegd tegenover wereld en mensheid. Uw liefde is uw persoonlijk bezit, maar het huwelijk gaat boven het persoonlijke uit; het is een roeping en een ambt. Zoals eerst de kroon iemand tot koning maakt en niet alleen zijn wil tot heersen, zo maakt niet reeds de liefde, doch pas het huwelijk u tot een paar voor God en de mensen (...). Met het sluiten van een huwelijk valt er daarom een levensbeslissing. Men gaat over tot een andere staat des levens. Het is nodig om daarop in onze tijd grote nadruk te leggen, omdat er een algemene miskennis en verachting van het objectieve en institutionele bestaat. Men meent zo vaak, dat alleen het persoonlijke, eigene, subjectieve en doorleefde van waarde is.

Het belangrijkste in ons leven is niet de ontdekking van de individualiteit, maar het ontzag, de dankbaarheid en de trouw tegenover het bovenindividuele levensbestel, dat ons draagt.

Karaktervorming

De talloze karakters in de Bijbel zijn een geschikt middel om ons christelijke karakter aan te spiegelen en te oefenen. Soms zouden we de indruk kunnen krijgen dat de Bijbel een verzameling egodocumenten is, zodat we vergeten dat al deze karakterbeschrijvingen in de context van de ene grote heilsgeschiedenis staan. Zonder dit grote verhaal te vergeten, mogen we lessen trekken uit de kleinere verhalen in de Schrift.

Als we de geschiedenis van Abraham lezen, is het nog helemaal niet zo gek dat hij op het voorstel van Sara inging om Hagar als bijvrouw te gebruiken. Vanuit onze context zwaaien wij gemakkelijk met het moralistische vingertje, maar in de context van die dagen was het niet vreemd wat Abraham deed. Waarschijnlijk zijn wij evenzeer als Abraham kind van onze tijd. Bij jonge kinderen zal het niet meevallen om deze hermeneutische vertaalslag te maken, maar ik stel me voor dat we bij de oudere jeugd deze problematiek aan de orde kunnen stellen en hen aan het nadenken kunnen krijgen over onze blinde vlekken voor onze eigen cultuurzonden. Hoe indrukwekkend is de geschiedenis van David en Goliath. Als de reus tweemaal zo lang was als David, was hij achtmaal zo zwaar. Dat betekent heel concreet dat hij achtmaal zo veel spiermassa had

als de jonge herder. Bovendien was hij geoefend in de strijd. Is de zorg van Saul niet heel realistisch? Kunnen we niet tal van voorbeelden bedenken van een overmachtssituatie in ons eigen leven, in onze samenleving, in de kerkelijke situatie, of ten aanzien van de machten van de duivel die nog veel indrukwekkender zijn dan Goliath? Ik zou heel benieuwd zijn wat de jongeren hier naar voren brengen. Toch ging David zonder harnas de strijd tegemoet. Hij was onverschrokken. Wat was het geheim van deze onverschrokkenheid? Hij zag hoe klein Goliath was in vergelijking met zijn grote God. We hoeven hier geen groot geloof te hebben, omdat we ons realiseren dat ons vertrouwen altijd zo klein is in vergelijking met de betrouwbaarheid van God. Hier glanst het geheim van de onverschrokkenheid en de standvastigheid, ook als ons natuurlijke karakter nogal onzeker is. Ons onzekere karakter bepaalt ons ook bij Davids grote Zoon, Die de strijd alleen heeft gestreden en in Wiens triomf wij mogen delen, hoe zwak we ook zijn.

Lezend in de geschiedenissen van David komen we de persoon van Abigail tegen. Een vrouw die een moeilijk huwelijk gehad zal hebben met haar hardvochtige Nabal. Haar geestelijke karakter heeft daaronder echter niet geleden, maar is erdoor verdiept. De harde Nabal was een uitstekende gelegenheid om de zachtmoedigheid te beoefenen en tegelijk weet ze van aanpakken als ze hoort dat David in aantocht is. Ze is in staat om door haar zachtmoedige karakter de onstuimige David tot bedaren te brengen. Moest ze daarom misschien al die jaren met deze man omgaan? Wat betekenen teleurstellingen (in het toekomstige huwelijk) voor de vorming van onze koninklijke gezindheid?

We zien dat Absalom alle aanleiding heeft om het recht in eigen hand te nemen en Amnon te doden, omdat David zijn vaderlijke en koninklijke verantwoordelijkheid niet verstond. De kroonprins heeft zich er lang op bezonnen en toen op een heel slimme wijze het schaapscheerdersfeest georganiseerd waar hij zijn halfbroer met voorbedachten rade heeft laten vermoorden. We kunnen er met onze leerlingen op een diepe wijze over doorspreken of Absalom gelijk had, hoe wij zouden handelen, wat de alternatieven

waren geweest en of dit de koninklijke gezindheid van Christus is. In het grote verhaal van David komen we ook Joab tegen. We ontdekken dat hij een geweldige strateeg was die er vooral op is gericht om zijn eigen belangen veilig te stellen. Zo schat hij in dat het voor hem ook voordelig zal zijn om Absalom terug te halen naar Jeruzalem. Waarin lijken wij op Joab? Tegelijk kunnen we ons voorstellen dat hij het publieke belang van het volk op het oog had, omdat ze zich in onzekerheid afvroegen of het koninkrijk van David wel toekomst had nu de kroonprins in Gesur verbleef. Zo heeft hij een verhaal bedacht om David op een nieuwe manier naar Absalom te laten kijken en hem terug te halen naar Jeruzalem. Wat een momenten ter identificatie, zodat deze oude geschiedenis heel dicht bij onszelf komt.

We kunnen Judas misschien wel begrijpen, omdat hij net zo teleurgesteld was als Johannes en Jakobus dat hij geen erepositie kreeg in Jezus' rijk. Kunnen we geen sympathie opbrengen voor Petrus, die uit oprechte liefde voor zijn Meester in de bres sprong en Malchus het oor afhakte? Was Thomas niet heel realistisch toen hij zei dat hij zich nooit zou laten aanpraten dat de gekruisigde Jezus was opgestaan uit de doden?

Het is steeds opnieuw confronterend en vertroostend om ons door de karakters van de Bijbelse personen te laten verrassen. Het vraagt enige oefening voor de leraar en de leerling om het verrassende te ontdekken, omdat we nogal snel in een goed-foutschema denken. Maar als we ons erop instellen dat de Schrift nooit uit is op de bevestiging van onze schema's mogen we de vraag stellen naar het onverwachte in elke geschiedenis, opdat het Woord ons werkelijk aangrijpt. Het wordt helemaal wonderlijk als we ontdekken hoe de nieuwe Mens de volheid van deugden in Zich verenigt, opdat wij een klein begin van deze volheid beoefenen, althans in dit leven. Wat is dan een klein begin van dit christelijke karakter? Rijke, geleerde, belangrijke en gezonde mensen en mensen met een hoge emotionele intelligentie zijn geneigd om te denken dat hun positie te maken heeft met hun goede natuur. Daarom zijn deze rijken doorgaans het minst geneigd om zich als een arme zondaar

aan Christus te verliezen. We kennen daarom ook het paradoxale verschijnsel dat Gods kinderen niet altijd de aardigste karakters hebben. Ze beoefenen het geloof niet omdat ze zo'n voortreffelijk karakter hebben, maar omdat ze zich ervan bewust zijn dat ze het niet hebben. Dit doet hen in Christus blijven, om Zijn karakter te vertonen. Daar zien we dan soms ook verrassende blijken van. Dan kan de driftkikker zachtmoedig zijn, de geldgierige vrijgevig, de trotse nederig en de dwingeland dienend. Als we hier getuige van zijn, voelen we dat dit de vrucht van de Heilige Geest is.

3.6 Het perspectief van deze toe-eigening

Wij voeden onze kinderen niet op voor onszelf en daarom is er hoop, ook al wanhopen we daar soms aan. De machtige belofte uit Psalm 72 mag ons een perspectief van verwachting geven: 'Is er een handvol koren in het land op de hoogte van de bergen, de vrucht daarvan zal ruisen als de Libanon.' Als we ons werk zien als slechts een handvol koren dat op de hoge bergen boven de boomgrens op de harde rotsbodem verwaait, mag deze belofte ons ervan verzekeren dat onze vorming niet ijdel is. Er zal een vrucht zijn die net zo indrukwekkend is als de machtige cederbomen op de Libanon. We kijken niet naar de omstandigheden, we kijken niet naar onszelf, we kijken niet naar de kinderen, maar de sprekende God neemt ons gevangen in Zijn Woord. Vanuit Hem kijken we heel anders naar de kinderen die aan onze zorg zijn toevertrouwd. Het maakt ons ervan bewust hoe kostbaar onze kinderen zijn. Als we de kinderen van koning Willem-Alexander zouden opvoeden, zouden we ons extra inspannen om geen steken te laten vallen. In ons klaslokaal zitten geen kinderen van een aardse koning, maar van de hemelse Koning. Als Hij Zijn hart eeuwig op hen heeft gezet, zouden wij hen dan niet vurig liefhebben? Als Hij geen prijs te hoog achtte om zondaren te verlossen, zouden wij onszelf dan niet toewijden aan deze kinderen, die zo kostbaar zijn in Zijn oog? In aardse perspectieven zijn we al vol verwachting wat er van onze

kinderen zal worden. Zullen ze een godvrezende moeder zijn, een getuigend vakman, een politicus die verschil maakt, een academicus die geheimen in Gods schepping aan het licht brengt of een succesvolle zakenvrouw die een onderneming tot bloei weet te brengen? We kunnen er trots op zijn als wij deze mensen les hebben gegeven en later zien hoe ze tot ontplooiing komen.

Wat zouden we trots zijn als een van onze leerlingen premier van Nederland zou worden of in de internationale politiek een belangrijke toegevoegde waarde zou hebben. Zelfs dit is betrekkelijk als we ons realiseren dat we onze leerlingen vormen voor het eeuwige leven. De miljarden waar onze presidenten over gaan, vallen in het niet bij het eeuwigheidsperspectief van de leerlingen die maatschappelijk misschien het meest onbetekenende leven zullen hebben.

Dat geeft betekenis aan onze roeping en motiveert ons om trouw te zijn in de kleinste dingen. We verwonderen ons erover dat we deze sleutelpositie in Gods Koninkrijk mogen innemen. Intussen zijn we er diep van overtuigd dat er in Gods Koninkrijk geen kleine dingen zijn. Voor het 'kleinste' effect van Gods Woord in het leven van onze jongeren heeft Jezus Christus Zijn totale offer gebracht.

3.7 Wat betekent dit voor het onderwijs?

In dit hoofdstuk stelden we de vraag hoe we de identiteit van de leerling nader kunnen duiden vanuit Christus. Of we nu lesgeven aan kinderen in de eerste groep van de basisschool of in de laatste klas van het vwo, we spreken steeds vanuit dezelfde werkelijkheid. Onze woorden, concepten en problematisering zullen verschillen, maar we kunnen op alle niveaus uit deze concrete realiteit spreken. We zijn nader ingegaan op het geheim van de Heilige Geest in de toe-eigening van het heil. Daarbij viel op dat de toe-eigening niet vanuit het luchtledige plaatsvindt, maar vanuit de werkelijkheid van het heil in kerk, verbond, Woord en Doop. Toe-eigening bleek ook een goed begrip te zijn om de vorming van onze leerlingen te

duiden. Evenals in de toe-eigening van het heil is er ook in persoonlijkheidsvorming sprake van wederkerigheid. Dit betekent dat onze leerlingen voor hun vorming afhankelijk zijn van de Heilige Geest. En andersom dat het onderwijs ook hun ziel vormt, zodat hun persoonlijkheden mogen opbloeien tot eer van hun God, tot heil van de ander en tot een betekenisvol leven voor zichzelf. We kunnen hierop persoonlijk als leerkracht reflecteren en we kunnen dit ook gezamenlijk met de klas doen om onze pubers en tieners hierin te oefenen.

In nauw verband met de toe-eigening van het heil en een christelijke persoonlijkheid eigent de Geest ook de drie ambten van Christus toe in hun hart, hoofd en handen. Wat zou ons christelijk onderwijs rijk gezegend zijn als onze leerlingen hun hele leven blijven bij het besef van de drie ambten, zichzelf daarop onderzoeken, hun afwegingen maken vanuit het kader van de drie ambten en de grote Ambtsdrager Christus nodig hebben om als profeet, priester en koning te leven. Ook hiervan geldt dat we met de leerlingen expliciet na kunnen denken over het profetische, priesterlijke en koninklijke in ons vak.

De vorming vanuit de grote Ambtsdrager behoedt ons voor een dualisme waarin het geestelijk leven naast het leven in de school of in de samenleving staat. De schoolperiode is in die zin één grote oefenperiode om vanuit een geestelijk perspectief op de werkelijkheid tot een heilzame integratie van het tegenwoordige en het toekomstige leven te komen.

De vorming vanuit de levende Christus betekent ook een kritische houding ten opzichte van de gedachte dat ons hoofd hiërarchisch boven ons hart of onze handen staat, omdat we mogen zien dat ons hele mens-zijn wordt aangesproken in intuïtie, verlangen, fantasie, geweten, denken, ervaring, affectie en keuzes. Zo biedt het christelijk onderwijs een tegenwicht aan een samenleving waarin (intellectuele) prestaties identiteitsbepalend zijn.

Verwerkingsvragen

1. Op welke manier is de toe-eigening van het heil bij uw leerlingen weerbarstig?
2. Wat ervaart u van de toe-eigening van de christelijke persoonlijkheid door de Geest in de klas?
3. Is er een 'ambtelijk' aspect van het profetische, priesterlijke of koninklijke dat in uw situatie extra aandacht verdient?
4. Welk aspect in dit hoofdstuk is voor u als docent het meest weerbarstig en welk aspect is het meest behulpzaam?
5. Hoe zou de meerwaarde van het christelijke perspectief in uw vak (meer) tot uitdrukking kunnen komen?

Hoofdstuk 4

De leerinhoud in het perspectief van de christelijke identiteit

In de inleiding zagen we de overweldigende objectivering in ons wereldbeeld. H.W. de Knijff heeft een indringend boek over deze materie geschreven. Hij bepleit een nieuwe integratie van object en subject, waarbij de menselijke geest het uitgangspunt wordt om objectieve kennis in een kader te plaatsen.²⁹² Dit betekent dat er weer ruimte komt voor het interpreterend subject en dat er weer gesproken kan worden over zin, waarde, schoonheid en doel. Hij bepleit dat de materie weer onder beheersing van de geest komt en dat geesteswetenschappen het kader bieden voor de natuurwetenschappelijke benadering. Daarbij benadrukt hij dat we voor kennis niet alleen afhankelijk zijn van de rede en empirisch onderzoek, maar dat er ook andere bronnen van kennis zijn, zoals Gods openbaring.

Dit pleidooi sluit aan bij de academische bezinning op onderwijs. In deze bezinning is het object-subjectschemata losgelaten, omdat men heeft ontdekt dat we leren via de interactie tussen mens en samenleving.²⁹³ Dit hangt ook samen met het neurologisch on-

292. De Knijff, *Tegenwoordigheid van geest*, 241-243, 258.

293. Vgl. Svinivki en McKeachie (red.), *McKeachie's Teaching Tips*, 86: 'Experiments indicate that students study more efficiently for essay-type examinations than for objective tests.' Ook p. 102 vraagt onze aandacht: 'Don't simply give points for each concept or fact mentioned. Doing that just converts the essay into a recall test rather than a measure of higher-level goals of integration and evaluation.' Zie ook Bain, *What the Best College Teachers Do*, 23-24.

derzoek dat heeft uitgewezen dat ons brein geen harde schijf is waarop we allerlei objectieve informatie kunnen plaatsen, maar dat ons brein in netwerken is gestructureerd. Om nieuwe informatie of inzichten effectief op te slaan in ons brein, dienen deze nieuwe gegevens zich gunstig te verhouden tot het bestaande wereldbeeld.²⁹⁴ Als de student de nieuwe kennis een plaats kan geven in het netwerk in zijn brein, zal de toe-eigening van de stof veel effectiever zijn.²⁹⁵

Deze inzichten bieden een mooi perspectief voor het functioneren van het christelijke wereldbeeld, waarbij er een wisselwerking bestaat tussen de leerstof en het wereldbeeld. De leerstof versterkt het christelijke wereldbeeld en het christelijke wereldbeeld biedt een betekenisvol kader waarin de leerstof in relatie tot het grote geheel wordt gezien. Dat betekent andersom dat vanuit elk vak zicht is op het grotere geheel van Gods werkelijkheid.²⁹⁶ De implicatie hiervan is dat geen enkel vak neutraal is, maar deel uitmaakt van de identiteit van de school.²⁹⁷

Dit sluit ook aan bij de kracht van verhalen, die geïllustreerd kan worden met het psychologische effect van framing. Als hypothetheekrenteaftrek wordt geduid als villasubsidie heeft dit een groot effect, waartegen argumenten moeilijk zijn opgewassen. Toen de antiabortuscampagne in Amerika geframed werd als ‘prolife’ had dit een enorme invloed. Daarom maakt de abortuspropaganda

294. Vgl. Svinivki en McKeachie (red.), *McKeachie's Teaching Tips*, 26. Zie ook p. 58: ‘Your job is less knowledge dispensing than teaching students how to learn and think.’ En p. 61: ‘Rather, our task is to help student reorganize existing cognitive structures or to add new dimensions or new features to existing features. Thus, the organization of the lecture needs to take account of the student’s existing knowledge and expectations as well as the structure of the subject matter.’

295. Svinivki en McKeachie (red.), *McKeachie's Teaching Tips*, 57.

296. Vgl. Mackay, *Het Grote Huis*, 51. Het netwerk Identiteit en kwaliteit (<https://www.ienknetwerk.nl>) is een mooie illustratie hoe docenten elkaar kunnen helpen om verschillende vakken in een christelijk perspectief te plaatsen. De website beoogt ‘het ontwikkelen, samenbrengen en verspreiden van lesmateriaal vanuit christelijk perspectief in het voortgezet onderwijs’.

297. Vgl. Wolterstorff, *Educating for Life*, 192-202.

gebruik van het frame ‘prochoice’. Bij tal van deze frames hebben we een dubbel kritische houding nodig, maar het christelijk narratief mag ons vertrouwen geven in het positieve effect op onze leerlingen.

Het christelijk narratief maakt duidelijk dat we inhoud overdragen en een boodschap hebben. Het is duidelijk dat er iets overgedragen moet worden en dat we niet alleen aan kunnen sluiten bij de wensen van de leerling. Immers, de leerling heeft niet het overzicht over het geheel in zijn veelkleurigheid en complexiteit. Hier komt de taak van de leraar naar voren die de leerling als een gids meeneemt in de rijkdom van Gods schepping, de bijzonderheden laat oplichten en de verbanden aanwijst, met als doel ‘to inform the head to move the heart’ (Driestar). Deze inhoudelijke boodschap maakt ons kritisch ten opzichte van een radicaal constructivistische benadering waarin alle kennis relatief wordt,²⁹⁸ waarin leerlingen zelf hun inzichten samenstellen en waarin alle aandacht ligt op de actieve menselijke geest.²⁹⁹

In dit hoofdstuk gaan we nog een stap verder dan de huidige academische bezinning op het onderwijs, omdat we niet alleen denken vanuit een integratie van object en subject, maar het hele schema als zodanig willen overstijgen vanuit het Subject Christus. We willen eerst onderzoeken hoe vanuit het perspectief van de levende Christus schepping en herschepping in hun onderlinge samenhang oplichten. Dat biedt vervolgens een kader om nader in te zoomen op verschillende vakken. Dat laatste is slechts illustratief bedoeld. Bovendien is het ook nadrukkelijk bedoeld om een eerste aanzet te geven voor een christelijk perspectief op de verschillende vakken in de school. Ik mis als theoloog de specifieke vakdeskundigheid en heb het gevoel dat we nog maar het begin van deze bezinning staan.

298. Edlin, *The cause of Christian education*.

299. De Muynck en Van der Walt, *The call to know the World*.

4.1 Het perspectief van de schepping

De eenheid van schepping en herschepping in Christus

In de voorgaande hoofdstukken hebben we de relatie gezien tussen Christus en de schepping. Christus is niet alleen de Middelaar van de verlossing, maar ook van de schepping. Er zijn concrete Bijbelteksten die dit ondersteunen. Bekend zijn de woorden uit de proloog op het Johannesevangelie: ‘Alle dingen zijn door Het [Woord] gemaakt, en zonder Het [Woord] is geen ding gemaakt, dat gemaakt is.’³⁰⁰

Iets minder bekend is wellicht: ‘Want door Hem zijn alle dingen geschapen die in de hemelen en die op de aarde zijn. (...) En Hij is vóór alle dingen, en alle dingen bestaan tezamen door Hem. (...) Want het is des Vaders welbehagen geweest dat Hij door Hem alle dingen verzoenen zou tot Zichzelf, hetzij de dingen die op de aarde, hetzij de dingen die in de hemelen zijn.’³⁰¹

Deze woorden sluiten ook aan bij de brief aan de Hebreëen: ‘Welke Hij gesteld heeft tot een Erfgenaam van alles, door Welke Hij ook de wereld gemaakt heeft (...) en alle dingen draagt door het woord van Zijn kracht.’³⁰² Het opvallende aan deze woorden is dat de kosmos niet alleen dóór Christus is gemaakt, maar ook vóór Christus. Dit betekent dat de hele geschiedenis zal uitlopen op de glorie van Christus.

Ook in de menswording blijkt deze relatie tussen Gods Zoon en de schepping. Het mysterie dat de Schepper een schepsel is geworden, is nooit klein te krijgen.³⁰³ Het is alsof de structuren in de schepping aangelegd waren op de incarnatie. Zoals Adam een verbondshoofd was, zo is Christus de laatste Adam geworden. Deze structuur heeft in de geschiedenis van de theologie de gedachte opgeroepen dat Christus misschien ook mens geworden zou zijn als er geen zondeval had plaatsgevonden. Deze gedachte

300. Joh. 1:3. Vgl. ook 1 Kor. 8:6.

301. Kol. 1:16-20.

302. Hebr. 1:2-3.

303. 1 Tim. 3:16.

is uiteindelijk speculatief, maar het onderstreept wel de nauwe relatie tussen Gods Zoon en de schepping.

Na Zijn menswording zien we het Middelaarschap van Jezus zichtbaar worden in de wonderen die Hij tijdens Zijn omwandeling verricht. De wind en de zee zijn Hem gehoorzaam.³⁰⁴ Na Zijn opstanding blijkt dat Hij de vissen in Zijn hand heeft, zodat Hij het net van Zijn vissende jongeren vol laat stromen.³⁰⁵

Deze wonderen zijn tekenen die dienen als uitroeptekens achter Zijn zending. Nicodemus heeft dat blijkbaar begrepen, zoals blijkt uit de zin waarmee hij zijn nachtelijk gesprek met Jezus inzet: 'Rabbi, wij weten, dat Gij zijt een Leraar van God gekomen, want niemand kan deze tekenen doen, die Gij doet, zo God niet met hem is.'³⁰⁶ Zo mogen de wonderen die in de Schrift beschreven staan, ons vandaag nog verzekeren dat Jezus de door God gezonden Zaligmaker is en dat Hij de levende Christus is.³⁰⁷

Tevens zijn deze wonderen tekenen van Zijn Koninkrijk, die iets uitbeelden van Zijn toekomst. In de herschepping van de hemel en de aarde zullen geen blinden meer zijn, geen kreupelen, geen melaatsen en geen doden. Jezus geeft als Heiland niet alleen geestelijke heling, maar ook lichamelijke heling, waarbij de heling van de relatie tussen God en mens de basis is voor de lichamelijke heling.³⁰⁸

Voorals Christus' lichamelijke opstanding is een machtige bevestiging van de schepping, aangezien het lichamelijke blijkbaar bij Gods verlossing behoort. We worden niet verlost van het lichaam, maar het lichaam deelt in de verlossing. Het lichamelijke vertegenwoordigt hier de hele zichtbare schepping, die bevrijd zal worden van de vergankelijkheid.³⁰⁹

Deze noties zijn voor het christelijk onderwijs buitengewoon fundamenteel, omdat ze laten zien dat de boodschap van Gods

304. Matth. 8:27.

305. Joh. 21:6.

306. Joh. 3:2.

307. Joh. 20:30-31.

308. Jes. 33:24.

309. Rom. 8:21.

genade niet losstaat van het leven van alledag. Vanuit de eenheid van schepping en herschepping in Christus staat elk dualisme onder ernstige kritiek. Er is een onderscheid tussen schepping en herschepping, christenen zijn vreemdelingen op aarde en in het christelijk geloof kunnen en willen we niet zonder dualiteit, maar deze nuancerings moeten nauwkeurig worden onderscheiden van het dualisme. Vanuit het christelijk geloof bewandelen we dus het smalle spoor van het onderscheid tussen dualisme en dualiteit: wel onderscheid maar geen scheiding, omdat in Christus de eenheid van schepping en herschepping is gegeven.

De schepping als een sacrament

Er is niet alleen een verband tussen schepping en herschepping, maar ook tussen de Schepper en de schepping. In het voorgaande is al enkele keren het verlangen van het hart genoemd dat in God wordt vervuld. Achter deze notie zit een diepe gedachte. We komen dat bijvoorbeeld op het spoor bij Augustinus: 'Maar ik, mijn God en mijn Sieraad, zing U ook om deze dingen mijn lofzang en breng de offerande mijns lofs aan mijn Heiligmaker, omdat het schone, dat door de zielen heen overgaat in kunstvaardige handen, komt van die schoonheid, die boven de zielen is, en waarnaar mijn ziel hijgt dag en nacht.'³¹⁰ Augustinus zegt hier met zoveel woorden dat de aardse schoonheid de hemelse schoonheid vertegenwoordigt, zodat hij door de aardse schoonheid verlangt naar de vervulling van alle schoonheid in God.

Op tal van momenten in de christelijke traditie wordt deze gedachte verwoord. Van Thomas Boston is er een in het Nederlands vertaalde preken-serie waarin dit nader wordt uitgewerkt.³¹¹ Op een treffende manier maakt hij in deze preken duidelijk dat alles wat we in de wereld willen verwerven, in Christus aanwezig is. We zoeken rijkdom en waar zijn meer schatten te vinden dan in Christus? We zoeken geluk en welk geluk is te vergelijken met Gods geluk, waarin we door het geloof delen? We zijn ontvankelijk voor

310. Augustinus, *Confessiones*, 10.34.53

311. Boston, *Om de uitnemendheid van Christus*.

schoonheid, terwijl de schoonheid van Christus ‘al het schoon’ der mensen ver te boven gaat’. Christus is de bron van vreugde en in Hem vinden we al onze blijdschap. Deze Schotse theoloog maakt dan de toepassing: Waarom zouden we de knikkers van de wereld zoeken als Christus ons parels biedt?

De bekende apologeet C.S. Lewis staat ook in deze traditie.³¹² Hij redeneert vanuit het menselijk verlangen. Als een baby voedsel begeert, is het een aanwijzing dat er ook voedsel bestaat. Als een eend wil zwemmen, is er ook water om in te zwemmen. Als volwassenen seksuele verlangens hebben, hangt dat samen met het gegeven dat seksualiteit bestaat. Als er dan verlangens in mij zijn die in deze wereld niet vervuld worden, is de betere wereld de beste verklaring voor deze verlangens.

Denk bijvoorbeeld aan het gezicht. We kunnen het gezicht beschrijven als een samenstel van cellen, weefsels en organen. Maar wie in het gezicht van een ander kijkt, ziet veel meer dan materie. Het materiële is de drager van de immateriële persoonlijkheid of ziel die meer is dan een optelsom van cellen.

In verband met deze eenheid van Schepper en schepping is wel gesproken over de schepping als een sacrament.³¹³ Het woord ‘sacrament’ kan misschien misverstand wekken, omdat we dat voorbehouden aan Doop en Avondmaal. Maar als we de werking van deze sacramenten overwegen, kunnen we dat in afgeleide zin betrekken op het geheel van de schepping.

In het gelovig eten van brood en drinken van wijn eten wij ‘het ware lichaam en het ware bloed van Christus (...) het eigen en natuurlijk lichaam en het eigen bloed van Christus’.³¹⁴ In parallelie daaraan kunnen we zeggen dat de schepping niet de Schepper is, maar dat de Schepper voor het geloof wel present is in de

312. Lewis, *Onversneden christendom*, 138.

313. Vgl. Boersma, *Heavenly Participation*, 19-39. J.K.A. Smith ziet de platoonse traditie als een tegenstelling met het sacramentele verstaan van de werkelijkheid, *Desiring the Kingdom*, 138, 141. Het is de vraag of dit helemaal terecht is, omdat de platoonse traditie evenals Smith erkent dat God groter is dan Zijn schepping, 149.

314. NGB art. 35.

schepping.

Allerlei Bijbelse noties dringen zich aan ons op, zoals Gods alomtegenwoordigheid in het gegeven dat Hij de hemel en de aarde vervult. We bewegen ons in God en we ervaren dat Zijn goedheid is verspreid op al Zijn werken. Dit besef geeft een positieve grondhouding ten opzichte van de gehele schepping en alle medemensen. Jezus had ook de rijke jongeman lief.³¹⁵

Tevens openen zich hier tal van pedagogische en educatieve toepassingen. De schoonheid in muziek en kunst, landschap en karakters, is niet alleen een verwijzing naar de schoonheid van Christus, maar het is een zekere participatie erin. De orde die we in de schepping waarnemen, onderstreept niet alleen dat God een God van orde is, maar we delen ook zelf in de orde van God. Het goede wat we op tal van momenten op aarde genieten, is een sacrament van het hoogste goed, terwijl de aardse vreugde een klein begin is van de vreugde in God.

De schepping als woonplaats van de Geest

Onder de druk van de huidige cultuur kunnen christenen God en de wereld, ziel en lichaam, zondag en maandag als twee werelden beleven. Een treffend voorbeeld maakte ik eens in mijn eigen gezin mee.³¹⁶ 's Morgens had ik in de preek gezegd dat de Heilige Geest gebruikmaakt van voedingsmiddelen om ons te voeden, geneesmiddelen om ons te genezen en genademiddelen om ons in Gods genade te laten delen.

Tijdens de preekbespreking onder de maaltijd ontstond daarover een gesprek. De vraag kwam op tafel of onze afhankelijkheid in aardse dingen niet van een heel andere orde is dan onze afhankelijkheid in Gods Koninkrijk. Dat we in Gods Koninkrijk afhankelijk zijn van de Heilige Geest klinkt ons vertrouwd in de oren, maar het klonk vreemd dat de Heilige Geest elke keer actief is als

wij eten en dat gebruikt om ons kracht, groei en weerbaarheid te

315. Mark. 10:21.

316. Vgl. mijn artikel 'Maakt de Geest onnaards?'

geven.

We spraken er nog wat dieper over door. Toen kwam het inzicht naar voren dat God onze wereld regeert door natuurwetten en als het ware van een afstand naar de geschiedenis kijkt, maar er eigenlijk niet heel actief persoonlijk bij betrokken is. Toen begon er bij mij een lampje te branden en ik dacht: heb ik dat vaker gehoord? Ik moest denken aan het deïsme van vroeger. Dit is een oude dwaling, waarin Gods scheppen wordt vergeleken met een klokkenmaker die een klok maakt en opwindt en deze vervolgens zelf laat lopen, zonder er actief mee bezig te zijn.

De waarheid van het deïsme is dat Gods schepping een afgerond project is dat God heeft gemarkeerd door te rusten van Zijn scheidingsarbeid. Maar de dwaling van het deïsme is dat deze schepping een grote machine zou zijn waar Gods Geest geen actieve bemoeienis mee heeft. Voor onze jeugd ligt dit buitengewoon voor de hand als we horen over miljarden sterren in het melkwegstelsel en miljarden sterrenstelsels die allemaal gevuld zijn met miljarden sterren. Bewust of onbewust plaatsen we God boven deze sterren, zodat Hij astronomisch ver van ons verwijderd is. En als God ver weg is, is Hij ook onbereikbaar en niet relevant.

Hier is het besef van de Geest urgent. In het tweede vers van de Bijbel lezen we over de Geest Die broedend over de wateren gaat.³¹⁷ In Psalm 104:30 lezen we dat de dingen worden geschapen als God Zijn Geest uitzendt. Dit gebeurt als de bloemknoppen opengaan en een heerlijke geur verspreiden, als de vogels blijmoedig fluiten en als de warme zonnestralen de aarde verwarmen. Maar ook de inzichten van heidenen, de intuïties van seculieren en de creativiteit van misdadigers bepalen ons bij de activiteit van de Heilige Geest. Zijn schepping is een afgerond werk, maar dat voltooid werk kan geen seconde bestaan zonder de Heilige Geest. Integendeel, de hele schepping is doorademd van de Heilige Geest. In de theologiegeschiedenis is hiervoor het begrip 'algemene genade'

317. Vgl. Moo en Moo. *Creation Care*. Zie ook Conradie, *The Earth in God's Economy*.

gebruikt.

Waarom ontkiemen zaadjes in de grond? Omdat het zaad zo veel potentie heeft? Ik zou liever zeggen dat de Heilige Geest zo veel potentie heeft. De vervulling van ons hart met de Heilige Geest maakt ons gevoelig voor Zijn werk in het geheel van de schepping. Daarom kent de rechtvaardige het leven van zijn dieren.³¹⁸

Het besef van de Geest als Schepper maakt ons ervan bewust dat we de schepping niet als dode natuur kunnen diskwalificeren, maar dat de hele schepping vol is van de dynamiek van de Heilige Geest. Het rationalisme peilt deze diepte niet en in deze kaders blijft hoogstens de God van de filosofen over. Het piëtisme in zijn slechtste variant accepteert de boedelscheiding tussen schepping en verlossing, zodat het zicht op Gods aanwezigheid in de schepping verloren gaat. Moderne theologen daarentegen vervallen in het andere uiterste en verstaan het heil in de kaders van het hier en het nu. De bekende historicus J. Huizinga heeft in dit verband de anekdotische opmerking gemaakt: 'Een cultuur zal metafysisch zijn of zij zal niet zijn.'³¹⁹ In dit verband wijst Huizinga er ook op dat het begrip cultuur samenhangt met cultus.

Deze analyse oefent ons in het besef dat de zichtbare werkelijkheid ook een Geest-elijke werkelijkheid is. Dit gezichtspunt levert krachtige kritiek op de gedachte dat de zichtbare wereld de eigenlijke wereld is en de onzichtbare dingen bijkomstig zijn. Vanuit het besef van de Heilige Geest in de schepping wordt het precies omgedraaid.

Ook hier liggen tal van aanknopingspunten voor het klaslokaal. Door de Heilige Geest krijgen we ook oog voor de Geest in de schepping. In de voorbereidingen op onze lessen is het een van de vragen hoe we de leerstof verbinden met het geheimenis van de Heilige Geest. Wellicht ontdekken we overeenkomsten of contrasten in de karakteristieken van de Geest in schepping en in herschepping.

318. Spr. 12:10.

319. Huizinga, *In de schaduwen van morgen*, 36.

De onzichtbare schepping

De realiteit van de geestelijke werkelijkheid wordt versterkt door het besef van engelen.³²⁰ Als je op internet op het trefwoord ‘engelen’ zoekt, krijg je miljoenen hits. Als je verder geen onderzoek uitvoert, krijg je de indruk dat het bij deze verwijzingen om een Bijbelse notie gaat. Maar als we iets nauwkeuriger kijken, zien we dat hier niet om de engelen gaat die we uit de Schrift kennen. Daar zijn engelen geen lievige zachtgroene of lichtblauwe wezens die onze zelfontplooiing dienen. In de Bijbel gaat het om ‘krachtige helden’, die iets uitstralen van Gods majesteit en die altijd vrees inboezemen. Het is niet voor niets dat een engel bij zijn verschijning altijd als eerste zegt: ‘Vrees niet.’

Het is begrijpelijk dat christenen in de gereformeerde traditie zich afzijdig houden van deze moderne engelenhype. Als onze huiver hiervoor echter betekent dat we ons afzijdig houden van elke belangstelling voor en elk besef van engelen, vervallen we in het andere uiterste en zitten we gevangen in een reactiehouding. Het is een slechte zaak als onze jongeren meer van engelen meekrijgen via de Amerikaanse romanschrijvers Frank Peretti, Randy Alcorn, Shaunti Feldhahn, Tim LaHaye en Jerry B. Jenkins dan vanuit de opvoeding.

Wie enigermate vertrouwd is met onze traditie weet dat voor de reformator Johannes Calvijn engelen net zo reëel waren als voor ons gezinsleden, klasgenoten of collega’s. Dacht men in de Vroege Kerk en in de tijd van de Reformatie veelal vanuit één beschermengel voor elke gelovige, Calvijn onderstreepte dat elke gelovige wel duizenden beschermengelen om zich heen heeft. Maarten Luther merkte op dat hij dagelijks tienmaal gewurgd zou worden als de trouwe engelen niet voor hem zouden zorgen.

Bij puriteinen leefde een diep besef hoe de engelen als het ware de ‘bodyguards’ van de gelovigen zijn. John Owen schrijft in zijn uitleg van de Hebreeënbrief heel concreet over de manier waarop (gevallen) engelen inwerken op onze fantasie, verlangens, gedach-

320. Vgl. mijn ‘Ook engelen hebben verzoening nodig’, *Reformatorisch Dagblad* 13 juli 2018.

ten, dromen, invallen en verbeelding. De duivel gebruikt dat om ons te verleiden, terwijl de goede engelen ons zo prikkelen tot het goede.

De oma van H.F. Kohlbrugge zei eens tegen haar kleinzoontje: 'Lieve Herman, wat er ook gebeurt in je leven, de Vader in de hemel zal je door Zijn engelen bewaren.' Wellicht heeft deze kleinzoon door de opvoeding van zijn oma een extra gevoeligheid voor de activiteit van engelen ontwikkeld. Zo wees hij later als predikant op de overvloedige hulp van engelen: 'De engelen dragen uw lichamelijke en geestelijke noden langs deze ladder, dat is Christus, tot God in de hemel. En langs dezelfde ladder brengen ze u allerlei troost, leven en zaligheid. Zo leeft de gemeente, al weet ze het veelal niet, te midden van engelen.'

Een bijzonder aspect uit onze traditie is Christus als het Hoofd van de engelen.³²¹ Dat betekent volgens de kanttkening op Kolossenzen 2:10 dat de engelen hun geestelijk leven in Christus hebben. We zien hier iets oplichten van Christus als Middelaar voor het geheel van de schepping.

De puritein Richard Sibbes belicht in een preek over Lukas 2:14 een ander aspect als hij zegt dat we in Christus ook gemeenschap met de engelen hebben. Ze zijn als het ware onze broeders in Christus en ze behoren tot dezelfde familie. Er is meer te noemen. Uit de Bijbel krijgen wij de indruk dat de wereld van de engelen miljarden persoonlijkheden betreft. Ongetwijfeld zijn we orthodox genoeg om te belijden dat engelen bestaan, maar de vraag is of de engelen functioneren in onze beleving van de eredienst, in ons wereldbeeld en in ons persoonlijk leven.

Ik denk dat onze bewustheid van engelen een graadmeter is voor de mate waarin we wel of niet tot onze moderne tijd behoren. We hebben waarschijnlijk meer meegekregen van een modern wereldbeeld dan we ons bewust zijn. Ook het wereldbeeld van strikte refo's is plat geworden. We leven vanuit een materialistisch

321. Christus als Hoofd van de engelen treffen we ook aan in de kanttkeningen op Genesis 16:7 Deuteronomium 33:2, Daniël 10:3, Mattheüs 25:41, Efeze 1:10, Kolossenzen 2:10 en 19, Hebreeën 2:7 en Openbaring 12:7.

en gesloten wereldbeeld, ook als we stellig uitgaan van een schepping in zes dagen.

Voor het kerkelijk en geestelijk leven betekent deze verplating dat we de rijke troost van de engelenzorg missen. De keerzijde hiervan is dat we de geestelijke strijd met de gevallen engelen onderschatten.³²² Het verbleken van de geestelijke wereld brengt ook met zich mee dat we geen oog hebben voor de engelen als onze broers in Christus. Zo verliezen we het zicht op het grootste gedeelte van onze geestelijke familie. Het betekent ook een verarming in de aanbidding, omdat we minder zien van de veelkleurigheid en de weelde van Christus' werk, waar ook de engelen in delen.

Kortom, hebben we de reformatorische theologie en spiritualiteit niet gekortwiekt? Kunnen we theologisch en geestelijk wel in de lijn van de gereformeerde traditie staan zonder het gereformeerde wereld- en engelenbeeld? Is de gereformeerde religie niet veelomvattender dan het aantal leerstellingen dat wij hebben geïsoleerd uit de rijke veelkleurige context en waarmee we aan de haal zijn gegaan?

Door deze vragen pleit ik voor een herwaardering van onze traditie in het klaslokaal, ook in relatie met de geestelijke wereld van de engelen. Wat zou het een winst zijn als we met onze jongeren niet meer zitten opgesloten in het hier en het nu, maar vrijuit ademen in de rijkdom van Gods zichtbare en onzichtbare schepping. Het zou een geweldige bevordering van een geestelijke ontvankelijkheid voor het geheel van de werkelijkheid met zich meebrengen. Het zou de weerbaarheid ten aanzien van een materialistisch wereldbeeld vergroten en een krachtig medicijn zijn tegen de secularisatie van het verlangen van het hart. Het besef van de geestelijke wereld van de engelen maakt Gods zorg in de geschiedenis en in ons persoonlijk leven ook buitengewoon concreet.

Het zal duidelijk zijn dat het hierbij niet om een geïsoleerd thema gaat dat wij met onze leerlingen bespreken, maar dat de ontvankelijkheid hiervoor alles doortrekt en in een nieuwe dimensie plaatst.

322. Het eerste antwoord van de Heidelbergse zets in met de belijdenis dat we verlost zijn van alle heerschappij van de duivel.

Ook een aardrijkskunde-, muziek- of wiskundeles.

4.2 Het perspectief van de herschepping

Meer dan herstel

In het voorgaande hebben we de wedergeboortetheologie van Kuiper onder kritiek gesteld. Toen ging het om de karakterisering van het geestelijk leven. We kunnen echter nog een aspect van deze theologie onder de loep nemen, namelijk dat de wedergeboorte hierin wordt gezien als een nieuw beginsel in de mens, dat uitgangspunt is voor een organisch groeiproces.³²³ Dit organische groeiproces begint in de ziel, zet zich voort in de heiliging van het menselijk leven en voltooit zich in de heiliging van de cultuur. De kerstening van de cultuur wordt de uitdrukking van Christus' koningschap. Kuiper stelde dat Jezus Christus de soevereine Koning is op alle levensterreinen, van politiek tot kunst, van economie tot muziek. In dit verband is de aanhef van Kuipers rede bij de opening van de Vrije Universiteit in 1880 karakteristiek: 'Geen duimbreed is er op deze wereld waarvan Christus niet zegt: Het is Mijn.'

Deze wereldlijke benadering van Christus' koningschap en heil komen we ook tegen bij Van Ruler:

Ik zou op dit punt bewust willen breken met een eeuwenoude, christelijk-europese traditie. Zij is sinds Augustinus op de formule gebracht, dat men de wereld, de geschapen werkelijkheid alleen mag gebruiken (*uti*) en dat men alleen God zelf mag genieten (*frui*). Alsof God een andere wereld, een ander object was dan deze wereld! Alsof God te hebben zou zijn zonder zijn wereld! Deze wereld is toch *zijn* wereld. En: zij is toch het *theatrum gloriae dei*, het toneel van zijn heerlijkheid! Het aardse leven is realisering van de glorie van God.³²⁴

323. Vgl. Aalders, *De grote ontsparing*, 10-12.

324. Van Ruler, *Verzameld werk* III, 416.

Van Ruler heeft gelijk dat deze wereld Gods wereld is. Daarom verwonderen we ons over de sporen van Zijn almacht en goedheid, wijsheid en tegenwoordigheid in deze schepping. Maar we zijn het oneens met Van Ruler als het onderscheid tussen de Schepper en de schepping niet duidelijk wordt gemaakt, zodat de liefde tot God van een andere orde is dan de liefde tot Zijn schepping of Zijn schepselen. We kunnen Augustinus wel nuanceren, maar niet relativieren.

Intussen is de benadering van Kuiper en van Van Ruler wel representatief voor de laatste eeuw moderne theologie. Bovendien beseffen we dat het neocalvinisme van Kuiper zich razendsnel over de wereld heeft verbreid in allerlei gereformeerde en evangelicale stromingen. De kern daarvan is dat het onderscheid tussen geloof en hoop verbleekt, zodat het geloof als hoop wordt ingevuld.³²⁵ Dat betekent dat het heil voor deze wereld centraal staat en dat dit heil in het verlengde ligt van het hier en het nu. Dat we nu door het geloof in het definitieve heil delen, verbleekt op deze manier. Ook de notie van het oordeel raakt dan uit het zicht. De Nederlandse theoloog O. Noordmans heeft dit moderne neocalvinisme in de theologie in zijn artikel 'Kritieke spanningen in de gereformeerde theologie' ontmaskerd.³²⁶ Hij ziet een beweging van de kerk naar de cultuur in plaats van andersom. Hij verwijt deze theologie dat de schepping meer centraal staat dan het kruis, de algemene genade het overwicht krijgt over de bijzondere genade, Christus tot een redder van de cultuur wordt en het eeuwigheidsbesef verbleekt. Hij rondt zijn betoog af met de veelzeggende woorden: 'Het gaat er niet meer om christen en niet-christen te verbinden. De gelegenheid daartoe gaat voorbij. De algemene openbaring is niet meer de brug waarover de heiden in de kerk komt, maar de loopplank waarover de christen de kerk verlaat.' Deze analyse maakt ons extra alert om te onderscheiden tussen schepping en herschepping. Ondanks het geweldige gewicht van

325. N.P. Wolterstorff stelt ook het neocalvinistische cultuurmandaat onder kritiek, omdat we onze leerlingen ook mogen leren om te genieten van de schepping, *Educating for Life*, 78, 256-259.

326. Noordmans, 'Kritieke spanningen in de gereformeerde theologie'.

het paradigma van de schepping, voldoet dit niet als een kader voor de werkelijkheid waarin wij leven. Wij hebben de werkelijkheid niet alleen te duiden vanuit het verleden, maar ook vanuit de toekomstige herschepping.

Dit veronderstelt het drama van de zonde.³²⁷ Het cultuuroptimisme van moderne theologie geeft uiteindelijk geen antwoord op dit drama, dat veel dieper gaat dan dat er herstel mogelijk is. Het kwaad van de zonde zien we steeds weer doorbreken in ecologie en economie, politiek en cultuur, wetenschap en bedrijfsleven. Zonde zit diep geworteld in mensen en structuren. We zijn verbijsterd over historische en moderne slavernij, over onrecht en uitbuiting, over hongersnood en machtsmisbruik, over kanker en depressies, over lijden en alzheimer, over sterven en ongevallen, vooral als het dichtbij komt.

Voor christenen is het nog moeilijker om het natuurlijke kwaad in de schepping te duiden. Het is indrukwekkend hoe de havik zich met duizelingwekkende snelheid tussen bomen door weet te bewegen, maar als dit dier alle vermogens dan inzet om zich op zijn prooi te storten? De voedselkringloop bestaat bij de gratie van dieren die elkaar opeten. Wie deze huiveringwekkende verhoudingen op zich in laat werken, kan zich voorstellen dat er naast *intelligent design* ook gesproken is over *stupid design*. Of moeten we God loven omdat de jonge leeuwen brullend op zoek zijn naar roof?³²⁸ Omdat het kwaad zo diepgeworteld is, kan het alleen worden overwonnen door het te doden. Dat is de radicale prediking van het kruis van Christus. Persoonlijk en kosmisch worden we alleen door de dood verlost van het kwaad. Door de dood heen herschept God deze kosmos, waarvan de lichamelijke opstanding van Christus het eerste begin is.

In dit opzicht is Jezus' opstanding niet alleen het eerste begin, maar

327. W. Huttinga constateert dat 'de gevallen staat van de schepping en van mensen (...) in zeer beperkte mate' een plaats heeft, *Scholen in de ruimte van Gods koninkrijk*, 12. Op p. 15 merkt hij op dat er in het spreken over de mens als schepsel te weinig aandacht is voor de zondeval.

328. Ps. 104:21.

ook een model van herschepping. We zagen in het eerste hoofdstuk dat Jezus opstond met nieuwe lichamelijke kwaliteiten. Dit is kenmerkend voor de relatie tussen schepping en herschepping. De herschepping heeft continuïteit met de eerste schepping. God gooit Zijn oude schepping niet in de prullenbak. Als we daarnaar kijken, spreken we over herstel van de schepping, omdat de oorspronkelijke schepping wordt gered.

Tegelijk spreken we over een nieuwe schepping om tot uitdrukking te brengen dat de herschepping discontinu is met de eerste schepping, omdat ze de vervulling ervan is en ook gekenmerkt wordt door nieuwe kwaliteiten. De herschepping is dan ook rijker dan het paradijs. Adam kon in de zonde vallen en de dood kon de eerste schepping binnenkomen. In de herschepping is *posse peccare* (kunnen zondigen) overgegaan in *non posse peccare* (niet kunnen zondigen) en zijn de dood en de duivel definitief buiten geworpen. Dit leert ons dat het leven van de toekomst geen voortzetting is van het heden.

De paradox van het christelijk getuigenis is dat deze nieuwe schepping in Christus present is. Wie door het geloof met Hem is verbonden, is een nieuwe schepping en het oude is voorbij.³²⁹ In Christus delen we in het eeuwigheidsleven, zodat we kunnen zeggen dat we de dood niet meer voor ons hebben, maar dat de dood definitief achter ons ligt.³³⁰ Deze geloofsrealiteit onderscheidt het orthodox-christelijk geloof van allerlei moderne varianten ervan. Daarom is het ook nodig om dit begrip toe te eigenen aan de komende generatie.

Godsdienstpedagogisch is het ook van groot belang dat we duidelijk zijn over deze perspectieven. Als onze jongeren de vervulling van deze geschiedenis alleen verstaan als een bleke hemel voor een abstracte ziel, missen ze de rijke contouren van Gods Woord. Het is dan ook begrijpelijk dat deze spirituele perspectieven hun verlangens niet raken. Omwille van het Evangelie en omwille van onze jongeren is het van het grootste belang dat we de 'volle raad

329. 2 Kor. 5:17.

330. Joh. 5:24.

van God' met hen delen.

Tijdens catechisatielessen en colleges heb ik gemerkt dat het heil op deze manier veel concreter wordt en ook een perspectief geeft om het hier en nu een plaats te geven. De taal van de Geloofsbelijdenis van Nicea is hier te verkiezen boven de taal van de Twaalf Artikelen, omdat Nicea uitspreekt te geloven in het 'leven van de toekomstige eeuw'. Als we spreken over de concrete vormen van dit leven in de toekomstige eeuw, is dit vaak een moment van eerbied, ontzag, verwondering en stil verlangen. Op deze manier voeden we concreet op voor Gods komende Koninkrijk.

Ook de verbeelding wordt wakker gemaakt door het spreken over Gods toekomst. Als we alleen al op ons in laten werken dat er geen huwelijk meer zal zijn, stelt ons dat voor tal van vragen. Het spel van verliefdheid tussen jongens en meisjes zal vervuld zijn, er zullen geen bruiloften meer zijn, er zal geen voortplanting meer zijn, er zullen geen kinderen meer worden geboren, er zullen geen pampers meer worden verkocht, er zullen geen verloskundigen meer worden opgeleid, er zijn geen scholen waar deze kinderen naartoe gaan, etc. Wat een totaal andere wereld!

Laat onze jongeren hier maar over nadenken en laat dit perspectief hen maar aangrijpen. Er zijn grenzen aan onze speculaties, maar daarbinnen mogen we in alle bescheidenheid de Bijbelse gegevens doordenken. We mogen ook best vragen stellen over de werkelijkheid die achter deze gegevens ligt. Het stellen van deze vragen en het ontdekken van onze beperktheid is beter dan dat onze ziel aan dit vergankelijk leven kleeft. Het geeft een geweldig perspectief op de werkelijkheid in Christus die geen oog heeft gezien, geen oor heeft gehoord en zelfs niet in het hart van een mens is bedacht.³³¹

Het perspectief van het leven van de toekomstige eeuw maakt duidelijk dat het eeuwige leven geen aanhangsel is bij het hier en nu, maar dat het hier en nu in het perspectief van de toekomst staat. Dat relativeert aardse ambities en zorgen in dit leven. Het is daarom een krachtig medicijn tegen materialisme en krachtig

331. 1 Kor. 2:9.

voedsel voor het bedenken van de dingen die boven zijn, waar Christus is.³³² Wie zou onze jongeren niet het beste voedsel wensen dat denkbaar is?

De gemeente van Filippi kreeg dit onderwijs van Paulus: ‘Maar onze wandel [burgerschap] is in de hemel, waaruit wij ook de Zaligmaker verwachten, namelijk de Heere Jezus Christus, Die ons vernederd lichaam veranderen zal, opdat het gelijkvormig worde aan Zijn heerlijk lichaam, naar de werking waardoor Hij ook alle dingen aan Zichzelf kan onderwerpen.’³³³

De drieslag vervulling, verhulling en onthulling helpt ons om de verbanden duidelijk te kunnen leggen. Het heil is in Christus vervuld. Het geloof leeft uit de vervulling van het heil en dat geeft een onuitsprekelijke rijkdom, omdat we niet meer leven in de tijd van het Oude Testament. Hoe zekerder we van het heil in Christus zijn, hoe meer de hoop uitzielt naar de onthulling van dit vervulde heil. In de wederkomst wordt niet zozeer iets toegevoegd aan het heil, maar het vervulde heil wordt onthuld als de gordijnen worden weggeschoven. De Geest en de bruid zeggen hierbij: ‘Kom!’

Eindelijk gerechtigheid

Intussen leven we in een zware tijd.³³⁴ Zelfs het zand aan de oever van de zee kreunt als het ware onder het gewicht van de vergankelijkheid. De hele schepping is als een machtige reus die geboeid is door sterfelijkheid. Keer op keer horen van oorlogen en van het misbruik van kinderen. Zal de honger nooit ophouden? Moet de mishandeling van dieren altijd doorgaan? De doemdenkers van onze tijd zeggen dat deze zuchten erop wijzen dat de aarde spoedig de laatste zucht zal uitblazen. Degenen die het anker van hun ziel in Christus hebben uitgeworpen, mogen echter zeggen dat het kreunen van de schepping een teken van hoop is. Het zijn niet de zuchten van een stervende schepping, maar het zijn de zuchten van een schepping die bezig is de nieuwe schepping te baren. De

332. Kol. 3:1-2.

333. Fil. 3:20-21.

334. Rom. 8:19-22.

intensiteit van de weeën neemt toe in snelheid en omvang. Wij die de eerstelingen van de Geest hebben, zijn niet onverschillig voor het lijden in de schepping.³³⁵ We kruipen evenmin met een boekje in een hoekje, maar juist door onze stille tijd worden we gevoed om des te intenser mee te zuchten met de Geest in de geschiedenis. We zijn extra ontvankelijk voor het lijden in deze bedeling. Daarom zijn we met ontferming vervuld om met een brandend hart de ergste nood te lenigen. We weten dat het hier beneden niet is en dat het paradijs niet maakbaar is met een klimaatakkoord, maar we lijden mee met de lijdenden. Intussen heffen we onze hoofden op, omdat we de voetstappen van onze Verlosser horen in het wereldgebeuren.

We verwachten dat onze Redder ook de Rechter van het wereldgebeuren zal zijn. Het onrecht uit de wereldgeschiedenis wordt niet in een grote doofpot gestopt. Christus zal al het onrecht in huwelijken en gezinnen, kerken en scholen, bedrijven en organisaties, economie en politiek, rechtspraak en wetenschap aan het licht brengen, als we het zelf niet hebben rechtgezet. Hij scheidt een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, waar eindelijk gerechtigheid zal zijn.³³⁶ Dat stond nog altijd uit en dat riep zo veel vragen op tijdens deze geschiedenis. Hoe is het mogelijk dat een rechtvaardige God zo veel onrecht laat gebeuren? Deze vragen behoorden tot de diepste aanvechtingen en ze werden het meest gebruikt om het ongeloof te rechtvaardigen.

Het is opmerkelijk dat de zielen onder het altaar uitzien naar deze gerechtigheid: 'Hoe lang, o heilige en waarachtige Heerser, oordeelt en wreekt Gij ons bloed niet van degenen die op de aarde wonen?'³³⁷ Blijkbaar is er in de hemel een diep besef dat de hemel slechts een wachtkamer is. Bovendien zien de gestorven martelaren uit naar de rechtvaardige vergelding van het onrecht dat hun is aangedaan. Niet uit wrok, maar uit liefde tot de gerechtigheid. Wat zal dat een dag zijn als alle misdadigers hun straf niet zul-

335. Rom. 8:23.

336. Ps. 72:1-4; 2 Petr. 3:13.

337. Openb. 6:10.

len ontgaan. Wat zal dat betekenen als er eindelijk publiek recht gedaan zal worden aan slachtoffers. Hier schittert de rijkdom van het orthodox-christelijk geloof. Liberale theologie kan zich niets voorstellen bij de opstanding van de doden. Moderne theologen kunnen zich alleen een betere toekomst voorstellen, maar het geloof van alle eeuwen verwacht dat in samenhang met de opstanding van de doden alle onrecht uit het verleden wordt rechtgezet. De Nederlandse Geloofsbelijdenis spreekt zich uit over de manier waarop de zaken rechtgezet zullen worden, zodat de martelaren gerechtvaardigd worden en de beulen de onrechtvaardigen blijken te zijn. Zij eindigt dan met deze woorden: ‘Daarom verwachten wij die grote dag met een groot verlangen, om ten volle Gods beloften te genieten, in Jezus Christus onze Heere.’³³⁸

Hier lopen tal van lijnen naar de heilsgeschiedenis en de wereldgeschiedenis. In de heilsgeschiedenis zien we zelfs David geen recht doen, zodat het recht ten aanzien van Thamar, Amnon en Absalom struikelt op de straat. Tegen deze achtergrond zien we des te meer de heerlijkheid van Christus, Die gerechtigheid uitoefent in Zijn rijk.

Door het geloof behoren we nu al tot dit rijk. Daarom aanvaarden we door de Heilige Geest de scherpe prediking van Gods wet om in ons eigen hart en leven alle onrecht aan het licht te brengen.³³⁹

Deze prediking is te zien als een aspect van het laatste oordeel, waarin we worden gedagvaard voor Gods rechterstoel. De eschatologische boodschap van Christus’ volkomen gerechtigheid omhelzen we dan ook met de grootste ernst, omdat we er zeker van zijn dat deze gerechtigheid houdbaar zal zijn op de oordeelsdag. Tegelijk hongeren en dorsten we naar de gerechtigheid, zowel publiek als persoonlijk.³⁴⁰ In ons eigen leven krijgt een klein begin van deze gerechtigheid gestalte. Daarom zien we uit naar Christus’ toekomst, waarin we de gerechtigheid mogen uitleven.

Er zullen in het klaslokaal ook tal van lijnen verplichten vanuit de

338. NGB art. 37.

339. HC vraag 115.

340. Matth. 5:6.

wereldgeschiedenis. Het dagelijkse nieuws biedt genoeg aanknopingspunten om deze verbindingen te leggen. En we bidden er met onze jeugd om dat er van hen ook op de voorposten in de politiek zullen staan om vanuit een diep besef van Christus' gerechtigheid profetisch te getuigen tegen alle onrecht.

Het leven van onze jongeren heeft eeuwigheidsgewicht omdat God eenmaal alle vruchten van het leven in levensgemeenschap met Hem zal belonen. Dat geldt voor de gelovige trouw in het maken van het huiswerk, de stille zorg voor het huisdier voor Gods aangezicht, de eenvoudige toewijding aan de zorg in het gezin, het meelijden met de eenzamen in de klas en het stille gebed voor de bekering van de gemene raddraaier in de klas. Dat geldt voor het meeleven met gerechtigheid in de samenleving tot de eer van God in ons land en voor het uitzien naar gerechtigheid in de volkomenheid van Gods Koninkrijk.

Van eschaton naar proton

Het bovenstaande roept nog een vraag op, namelijk die naar de relatie tussen schepping en herschepping. Plaatsen we beide naast elkaar, heeft de ene overwicht over de andere, denken we chronologisch van proton (begin) naar eschaton (einde), of precies andersom? Waarschijnlijk hebben we de neiging om van proton naar eschaton te denken.

Gezien het heidense cyclische denken, is het christelijke inzicht om lineair te denken grote winst geweest. Overigens is dit historisch besef nog slechts enkele eeuwen oud. In het klassieke denken ontbreekt het historisch besef. We kunnen ons voorstellen dat de ontwikkeling van het historisch bewustzijn een winstpunt is. Het leert ons en onze leerlingen om de dingen in hun tijd te plaatsen en zo des te beter te verstaan.

Tegelijk heeft dit historische denken ook beperkingen, omdat het vanuit dit denken voor de hand ligt om de laatste dingen ook voor het laatst te bewaren. We moeten ons dan ook niet verbazen als de eschatologie een aanhangsel wordt in de christelijke leer en beleving. Dit brengt met zich mee dat we alle dingen in een chro-

nologisch verband plaatsen. We gaan van de schepping door de geschiedenis van het Oude Testament, zodat het Christusgebeuren een kleine periode op de grote tijdslijn is, en vervolgens gaan we in kerk- en wereldgeschiedenis eigenlijk weer over tot de orde van de dag. De laatste dingen plaatsen we ver bij ons vandaan en ze hebben eigenlijk niet veel impact op ons doen en laten.

Levend vanuit het koningschap van Christus hebben we echter alle redenen om niet chronologisch te denken maar eschatologisch. Het Nieuwe Testament verkondigt dat de zandloper van de tijd is volgelopen en de tijd is vervuld.³⁴¹ De prediking van Johannes de Doper is vol van de lading dat Gods Koninkrijk nabij is gekomen. Hij preekt de tegenwoordige tijd van het oordeel.³⁴² Jezus' prediking is geladen met deze laatste ernst,³⁴³ terwijl de tijd van het Messiaanse rijk is gekomen.³⁴⁴ In de gelijkenis van de boze wijngaardeniers blijkt dat God in het optreden van Jezus tot Zijn laatste handelen is overgegaan.³⁴⁵ Op het pinksterfeest laat Petrus uitkomen dat de eindtijd waar het Oude Testament zo op gericht was, eindelijk is gekomen.³⁴⁶ Ook in de brieven van Paulus proeven we dat hij geheel en al leeft vanuit het besef dat er een nieuwe stand van zaken is aangebroken in de komst van Christus.³⁴⁷ Vooral in de tweede brief aan Korinthe merken we dat hij helemaal leeft bij de volheid van de Geest die in Christus is gekomen.³⁴⁸ Johannes legt er in zijn evangelie de nadruk op dat het oordeel zich voltrekt in de bediening van het Evangelie.³⁴⁹

Dit alles betekent voor ons dat het denken vanuit de schepping en de geschiedenis niet het beslissende kader is voor onze opvoeding en vorming. Schepping en geschiedenis staan onder de beheersing

341. Gal. 4:4.

342. Matth. 3:10, 12; Luk. 3:9, 17.

343. Luk. 4:18-21 verwijst naar Jes. 61:1-2.

344. Matth. 11:2-6 vervult Jes. 35:5-6.

345. Matth. 21:33-46. Vgl. Hebr. 1:1.

346. Hand. 2:17.

347. 2 Kor. 5:17, 6:2, 10:11; Ef. 1:10; 2 Tim. 3:1.

348. 2 Kor. 3.

349. Joh. 3:18.

van het eschaton, omdat Christus als de eschatos is gekomen. Er moeten nog zaken onthuld worden, maar de vervulling van Gods Koninkrijk is in Christus present. Als Christus in ons hart en in ons hoofd centraal staat, denken we ook de tijd vanuit Hem.

Dit perspectief is bepalend voor de manier waarop wij de dagopeningen verrichten. We lezen de Bijbel niet als een geschiedenisboek, maar als een getuigenis van de gekomen Christus. We lezen heel de heilsgeschiedenis vanuit het einde in Christus, zodat Zijn licht valt over de hele Schrift. In de Schrift lezen we niet slechts stichtelijke verhalen over gelovigen, maar God Zelf spreekt Zich hierin definitief uit. Het oordeel van de oordeelsdag horen we in het Evangelie al klinken. Deze vrijspraak in het Evangelie geldt tot en met de rechterstoel van Christus. Dit betekent dat de laatste dingen zich in het heden voltrekken. De ultieme eer van God klinkt in het Evangelie, omdat Hij erin wordt gerechvaardigd. Daarom stellen we de rechtvaardiging centraal in onze opvoeding. Het zal duidelijk zijn dat het beslissende eschatologische perspectief belangrijke implicaties heeft voor de vorming van onze jongeren.

Naar mijn besef scharniert de bijdrage van Wolterstorff aan het christelijk onderwijs om dit perspectief.³⁵⁰ Hij zet dit perspectief af tegen de visie waarin de taak van de school wordt gezien als het inleiden van onze jongeren in de tradities van de cultuur, de ontwikkeling van het individuele subject of het onderwijs in sociale kritiek op het onrecht in de samenleving. Deze perspectieven op zichzelf en bij elkaar hebben hun deficiënties,³⁵¹ daarom heeft het christelijk onderwijs een allesbeheersend perspectief nodig in de vorm van de komst van Gods Koninkrijk, zodat onderwijs ten diepste *educating for shalom* is. Kort gezegd komt zijn betoog erop neer dat we onze jongeren in de huidige bedeling oefenen voor de komende bedeling van de herschepping.

Omdat *shalom* de relatie met God, onszelf, de naaste en het geheel van de schepping betreft, liggen hier ook de implicaties van het

350. Wolterstorff, *Educating for Life*, 260-263.

351. Wolterstorff, *Educating for Shalom*, 18-22, 87-88.

perspectief op de nieuwe aarde.³⁵² Aangezien God alles in allen zal zijn, straalt dat af in het onderwijs van vandaag. Omdat in Gods Koninkrijk een gemeenschap van alle tijden en plaatsen bestaat, oefenen we onze leerlingen in sociale verhoudingen. Omdat dit rijk niet komt door het cultuurmandaat van de technische vooruitgang relativeren we het menselijk activisme. Als wetenschap straks wordt beheerst door het dienen van God, kan het ook vandaag niet worden geïsoleerd van het geloof. Gegeven de verwachting van de lichamelijke opstanding, heeft bewegingsonderwijs een grote relevantie. Het oog voor een christelijk gebruik van de schepping hangt daar onmiddellijk mee samen. Als Gods komende Koninkrijk vol genieting van Hem en Zijn schepping is, behoort het affectieve leven er vandaag helemaal bij. Het besef dat er in deze wereld zo veel lijden en onrecht bestaan, maakt onze jongeren gevoelig voor het grote contrast tussen nu en straks. Vanuit de verwachting van uiteindelijke gerechtigheid voeden we onze jongeren op voor de beoefening ervan in deze geschiedenis met zo veel vluchtelingen, werkloosheid en uitbuiting.³⁵³ Aangezien het koningschap van Christus zich kenmerkt door dienen, vraagt dat het afsterven van de eerste Adam, die greep naar de gelijkheid met God om te kunnen heersen. Kortom, laten we ons elke dag bij het voorbereiden van de lessen afvragen: wat is de plaats van deze les in het licht van Gods Koninkrijk?

4.3 Een christelijk perspectief op exacte vakken

We hebben in het eerste hoofdstuk gezien dat het christelijk geloof verschil maakt ten aanzien van de kaders voor wetenschap. In de voorgaande paragrafen hebben we de perspectieven van schepping en herschepping onderzocht. In het vervolg wil ik bij wijze van proef bij enkele vakken nagaan hoe deze perspectieven gestalte

352. Vgl. ook Wolterstorff, *Educating for Life*, 91-103; Wolterstorff, *Educating for Shalom*, xiii.

353. Wolterstorff, *Educating for Shalom*, 23-34.

kunnen krijgen in het profetische, priesterlijke en koninklijke van leraar en leerling. De didactische creativiteit blijft hier buiten beschouwing.³⁵⁴

Ik richt me eerst op wis- en natuurkunde, omdat deze exacte vakken als het meest wetenschappelijk en het minst geestelijk worden gewaardeerd. Vervolgens richt ik mij op het vak economie, omdat dit kenmerken vertoont van de geesteswetenschappen en de exacte wetenschap. Daarna volgt een verkenning van de taal en we eindigen met het vak geschiedenis, dat als geesteswetenschap onder druk staat.³⁵⁵ We zouden ons ook nog kunnen bezinnen op kunst, literatuur en muziek.³⁵⁶ Terwijl deze vakken onder invloed van een gefysicaliseerde cultuur in het onderwijsbeleid van het ministerie onder druk staan, hebben ze een grote meerwaarde. Bij het maken van muziek is fijne motoriek nodig, affectieve betrokkenheid en cognitieve vaardigheden die de menselijke geest enorm activeren en verrijken.³⁵⁷ Wel zou een reformatorische herwaardering hier gepast zijn, omdat deze vakken een begin zijn van Gods Koninkrijk.³⁵⁸

Wiskunde als spiegel van de ziel

Als er iets is wat objectief, universeel, tijdloos, abstract en statisch lijkt te zijn, is het wel de wiskunde. De werkelijkheid is echter heel

354. Ik ben diep onder de indruk van de didactische creativiteit die ik aantrof in de lesvoorbeelden in Mackay (red.), *Een venster op de hemel*, 86-239. Vgl. voor concrete didactische handreikingen <https://www.ienknetwerk.nl/V2X/categorie-natuur-en-techiek>.

355. Concrete didactische suggesties voor economie en geschiedenis behoren op het netwerk van identiteit en kwaliteit tot de subcategorie van mens en maatschappij, <https://www.ienknetwerk.nl/V2X/categorie-mens-en-maatschappij>.

356. De website <https://www.ienknetwerk.nl/V2X/categorie-kunst-en-talen> geeft hier ook concrete onderwijsuggesties. Wolterstorff benadrukt naast het morele aspect ook het esthetische aspect van literatuur, *Educating for Life*, 40-43.

357. Vgl. Van Cranenburgh, *Muziek en brein*.

358. Bij E. Mackay zien we een herwaardering als hij in zijn *De gedenkboek* bij elke periode aandacht vraagt voor kunst, muziek en literatuur. Hij merkt op dat de Reformatie wel sober was in het gebruik van kunst, maar er geen afstand van nam, 295.

anders.³⁵⁹ Omdat ook wiskunde een uitdrukking is van de ziel is het niet verwonderlijk dat er verschil is tussen Arabische, Indiase, antieke en West-Europese wiskunde. De verschillende manieren van beleven van de werkelijkheid komen ook in de verschillen in de wiskunde tot uitdrukking. Dit betekent dat een wiskundige niet minder bezield is om de werkelijkheid tot uitdrukking te brengen dan de dichter of de kunstenaar.

Dit licht wonderlijk genoeg op als we kennismaken van de omgang met de Psalmen in de Vroege Kerk.³⁶⁰ Men zag muziek als een participatie in de harmonie van Gods orde, die bijvoorbeeld ook in de bewegingen van de planeten tot uitdrukking komt. Muziek was dus geen kwestie van persoonlijke smaak, maar de harmonie in de muziek straalde iets uit van metafysische waarheid en moraal. Zo was de muziek een middel om te participeren in de transcendente werkelijkheid. Naast wiskunde, geometrie en astronomie behoorde muziek dan ook tot het middeleeuwse quadrivium. Omdat muziek zich kenmerkte door orde en harmonie, was er helemaal niet zo'n afstand tussen muziek en wiskunde. Men zag het eeuwige Woord als de grote musicus van het universum die zielen door middel van muziek laat delen in Zijn rust.

We proeven ook iets van deze bezieling in de levensgeschiedenissen van grote christelijke wis- en natuurkundigen. Zij hadden een passie voor God, ze worstelden met grote vragen en daarom zochten ze volhardend naar de verbanden in Zijn schepping. Je zou heel goed kunnen zeggen dat het geloof in God een stimulans is om op zoek te gaan naar deze verbanden. Vanuit het geloof in de Schepper is het aannemelijk dat er een plan aan de schepping ten grondslag ligt, dat er patronen te ontdekken zijn, dat Hij regelmatig gebruikmaakt van dezelfde systemen en dat dit alles iets zegt over de grote Architect van het universum. Of nog sterker: dat de schepping op een bepaalde manier participeert in Gods werkelijkheid.

359. Vgl. Spengler, *De ondergang van het avondland* 1, 92-140. H. Blauwendraat verdiepte zich in de vraag of christelijke wiskunde bestaat en beantwoordde deze vraag negatief, *Worsteling naar waarheid*.

360. Vgl. Boersma, *Scripture as Real Presence*, 131-158.

Zo wordt het verhaal van de ontwikkeling van de wiskunde heel spannend. In de antieke tijd werd de intuïtie geboren dat een getal iets zegt over de essentie van de dingen. Daar ligt al een enorme beslissing, omdat hetgeen niet gemeten kan worden, buiten het gezichtsveld komt te liggen. Het oog voor het concrete betekende natuurlijk ook dat het getal nul vreemd was voor de Griekse geest, laat staan een negatief getal of een decimaal. Men dacht in concrete getallen, omdat er nu eenmaal geen sprake kan zijn van anderhalve kathedraal of anderhalf lichaam.

Er veranderde veel in de cultuur toen men wel ging rekenen met breuken, decimalen en gemiddelden. Wat moet de ontdekking van de gulden snede, waarschijnlijk door Euclides, een leerling van Pythagoras, ingrijpend zijn geweest.³⁶¹ De inzichten van Euclides werden aan het begin van de zestiende eeuw herontdekt door de Italiaan Luca Pacioli, die er de naam ‘goddelijke verhouding’ aan gaf, om het wonderlijke van deze verhouding aan te duiden.

De gulden snede ontstaat als we de verdeling op een lijn zoeken, zodat de verhouding tussen het langste deel en het kortste deel gelijk is aan de totale lengte gedeeld door het langste deel. Deze verhouding is het getal phi (1,62). Het wonderlijke is dat deze verhouding op allerlei momenten terugkomt. Cirkels en rechthoeken kunnen eindeloos via deze verhouding worden opgedeeld. Deze verhouding lijkt karakteristiek te zijn voor de schoonheid van piramiden, tempels en kathedralen. We komen deze verhouding in zaden, bloemblaadjes en kristallen tegen, terwijl ook spiraalvormen in oorschelpen, wolken en stromingen erdoor worden gekenmerkt. Deze verhouding vormt ook de grondstructuur van de reeks zogenaamde Fibonaccigetallen, die ontstaat als we de twee laatste getallen bij elkaar optellen: 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377, 610, 987, 1597, 2584, enz. Als we twee op elkaar volgende getallen met elkaar delen, komt de verhouding steeds dichterbij het getal phi. Ook hier blijkt wiskunde samen te hangen met muziek, omdat deze getalsverhouding voorkomt in

361. Corbalan, *De gulden snede*.

de maten op de hoogtepunten in de klaviercomposities van Bach. Wat is de werkelijkheid bijzonder: ‘Het mooiste wat we kunnen ervaren is het mysterieuze. Het is de bron van alle ware kunst en wetenschap’ (Einstein).

Later introduceerden wij ook negatieve getallen en complexe getallen, een nog verdergaande abstractie. Nu zien we getallen als coördinaten in een imaginaire ruimte en rekenen we met onze differentiaal- en integraalrekeningen desnoods met twintig dimensies. Op deze manier kunnen we iets waar de antieke cultuur niet toe in staat was, namelijk denken vanuit een oneindige ruimte. Zo heeft wiskunde in de moderne tijd een sterke relatie met het religieus geladen begrip oneindigheid.

We zien hierin ook een samenhang met de ontwikkeling van de gehele cultuur die bijvoorbeeld tot uitdrukking wordt gebracht in de kunst. In de schilderkunst zien we het begrip van de horizon opkomen en worden de dingen in een perspectief getekend. Ook in de kwartetten van Beethoven klinkt het besef van oneindigheid door, evenals in de oneindig golvende bewegingen die kenmerkend zijn voor de muziek uit de overgangstijd van renaissance naar barok. De fascinatie voor het oneindigheidsbegrip is alleen maar verdiept. Einstein en Bohr spraken over de schoonheid van wiskunde. Hierbij kunnen we ons afvragen of we wellicht aan het einde van de mogelijkheden van de westerse cultuur zijn gekomen. We zijn nog steeds bezig met het uitontwikkelen van de inzichten die op de grote scharnierpunten van de wetenschap van de wiskunde zijn ontstaan. Komen er nog nieuwe doorbraken?

Op de climax van de wiskunde in de westerse cultuur spreken we over de snaartheorie. Op dit moment is Michio Kaku intensief bezig met de zoektocht naar het diepste wezen van de dingen.³⁶² Hij zoekt naar de ‘theorie van alles’, waarin de vier fundamentele krachten van het universum samenkomen, namelijk de sterke en de zwakke kernkracht, de zwaartekracht en het elektromagnetisme. In dit kader is de snaartheorie van belang. Kaku verwijst naar sna-

362. <http://mkaku.org> (bezoekt 20 december 2018). Zijn recente boek is *The Future of Humanity*.

ren die in elf dimensies trillen en dat noemt hij kosmische muziek. Het mooie is dat het besef van deze harmonie in de natuur hem tot de uitspraak bracht dat God een wiskundige is. Dan denken we terug aan het inzicht van de Vroege Kerk dat wiskunde en muziek aan elkaar gerelateerd zijn. Later zou Jonathan Edwards ook de relatie tussen God, orde en muziek leggen.³⁶³ Deze inzichten geven een geweldig besef van de eenheid van Gods schepping.

Intussen verwonderen we ons over de onuitsprekelijke wijsheid van onze Schepper. We hebben eeuwenlang onze denkkraft aan deze vraagstukken gegeven en we zien nog niet eens een procent van de wijsheid van onze God. Zo brengt de wiskunde ons tot aanbidding. En tegelijk functioneert hier de hoop, omdat we mogen verwachten dat we in Gods toekomst onze ogen zullen uitkijken over alle ordeningen en verhoudingen die Hij in de schepping legde en die op een hoger plan in Zijn herschepping terugkomen. Ook in deze zin is het zo begrijpelijk dat de Schotse prediker Robert Bruce op zijn sterfbed zei: 'Ik ben nieuwsgierig, zeer nieuwsgierig.'

Natuurkunde

De inzichten in de natuurkunde hebben een hoge vlucht genomen sinds Copernicus, Kepler en Galilei het oude Griekse inzicht herontdekten dat de aarde om de zon draait in plaats van andersom. Was het antieke wereldbeeld dat de aarde bijvoorbeeld duizend kilometer boven de zon stond, inmiddels is er meer bewustheid gekomen van de astronomische afstanden. Als we de aarde zouden voorstellen als een knikker van een centimeter doorsnede, is de zon een bol met een meter doorsnede op ruim honderd meter afstand. De eerstvolgende ster moeten we ons dan aan de andere kant van de wereld voorstellen. En dan te bedenken dat er honderd tot tweehonderd miljard sterren in onze Melkweg zijn en dat er ook weer miljarden sterrenstelsels zijn. Zo wordt de ontzetting

363. R.W. Jenson eindigt zijn studie naar Edwards' theologie met de conclusie: 'Edwards apprehended and proclaimed the triune God himself as a music that transcends, includes and validates all the atemporal harmonies of the cosmos', *America's Theologian*, 195.

van Jesaja door de moderne natuurkunde alleen maar groter: ‘Wie heeft van de hemelen met de span de maat genomen? (...) Zie, de volken zijn geacht als een druppel van een emmer, en als een stofje van de weegschaal.’³⁶⁴ Hoe groot is onze God, hoe veilig zijn we bij Hem en hoe beperkt is ons inzicht!

Een belangrijke kracht om in dit onmeetbare heelal het evenwicht te bewaren is de gravitatiekracht waarmee lichamen elkaar aantrekken. Als de gravitatiekracht één procent groter zou zijn, zou de aarde veel te dicht bij de zon komen te staan, zodat al het water zou verdampen en het leven op aarde onmogelijk zou zijn. Als de gravitatiekracht daarentegen één procent kleiner zou zijn, zouden wij zover bij de zon vandaan raken, dat het water zou bevriezen en het leven eveneens onmogelijk zou zijn. Zo zijn er nog wel zo’n vijftig constanten in het heelal aan te wijzen die allemaal de finetuning laten zien.³⁶⁵

En dan bedenken wij dat de aarde in een constante baan om de zon beweegt, zodat de randvoorwaarde voor het leven aanwezig blijft. In het geheel van de kosmos is dit uniek, omdat de meeste planeten om verschillende sterren bewegen, zodat de afstanden sterk wisselen.

Voorlopig zijn we niet uitgekeken op deze indrukwekkende astronomische realiteit. Als we op een andere manier naar de knikker van de aarde kijken, blijkt deze ook heel groot te zijn. Wat zijn we onder de indruk van het gebergte, de diepte van oceanen, de hitte van de woestijnen, de kracht van de luipaard, het volume van de jonge vogels in het nest en de ijver van de mier. In deze geweldige schakering van scheppingsrijkdom bewegen zich al eeuwen de vele volkeren met hun fijnzinnige culturen, hun betekenisvolle tradities en hun rijke geschiedenis. Daarin groeien mensen op met ieder hun eigen gaven en gevoelens en onze God kent hun gedachten al van tevoren. Hoe groot is Hij.

Het is wonderlijk dat deze volkeren de structuren in de schep-

364. Jes. 40:12-15.

365. Van Vlastuin, ‘Evidentialistische apologetiek’, 205-209.

ping ontdekten die thans bekend staan als *fractal geometry*.³⁶⁶ Of we nu naar rotsmassieven kijken, naar golfbewegingen, naar het zenuwstelsel of naar de vertakking van bomen, het blijkt dat overal herkenbare structuren aanwezig zijn. Oude culturen brachten deze structuren in hun architectuur tot uitdrukking.

De mensheid is al eeuwen bezig om Gods gebruikelijke manier van handelen in deze schepping te ontdekken en daar gebruik van te maken in techniek en wetenschap. Wij vinden dat onze westerse beschaving daar heel ver in is gevorderd, we kijken heimelijk wat neer op andere culturen en slaan onszelf op de borst wegens onze intelligentie. We trekken hiermee precies de verkeerde conclusie. Ten eerste ontbreekt het ons dan aan het historische besef dat er in oude culturen inzichten aanwezig waren die wij nu pas met veel moeite verwerven. Blijkbaar kunnen wij heel veel lessen opdoen uit oude culturen. In de tweede plaats ontbreekt ons het aan zicht op de overmoedige mens die zichzelf in de Babelcultuur plaatst.³⁶⁷ Ten derde moeten we ook beseffen dat de exploitatie van de aarde haar heeft uitgeput en vervuild. Ten vierde moeten de ontdekkingen in wetenschap en techniek niet tot de verheerlijking van de mens leiden, maar tot de verheerlijking van God. Hij had de mogelijkheden van internet in de schepping gegeven en wij hebben duizenden jaren nodig gehad om deze mogelijkheden te ontdekken. We staan vandaag nog maar aan het begin van de digitale mogelijkheden. Deze verwijzen daarom niet naar ons intellect, maar naar Gods intellect.

Ten vijfde mogen we opmerkzaam zijn hoe God de technische ontwikkelingen een plaats geeft in Zijn grote plan. De uitvinding van de boekdrukkunst vond voor de Reformatie plaats, waardoor het verdiepte zicht op de genadeleer in een snel tempo door Europa kon worden verspreid. Toen het kompas werd uitgevonden, was het mogelijk om tot dan toe onbereikte gebieden met het Evangelie te

366. Falconer, *Fractal Geometry*. Vgl. <http://www.fractal.org/Bewustzijns-Besturings-Model/Fractals-Useful-Beauty.htm> (bezoekt 20 december 2018).

367. De fundamentele dissertatie *Techniek en toekomst* (VU 1972) van E. Schuurman is nog steeds relevant en wordt nog steeds vertaald.

bereiken. De uitvinding van het vliegtuig zorgde weer voor nieuwe missionaire mogelijkheden, zoals dat ook voor internet geldt. Ook de techniek moet God dienen!

Via macrokosmos en kosmos bereiken we de microkosmos. We kijken onze ogen uit als we de mogelijkheden van nanotechnologie op ons in laten werken. Wat een ongekende medische mogelijkheden als nanorobots ons lichaam onder controle houden en reparaties uitvoeren. Zal nanotechnologie ook een instrument aanreiken om veel efficiënter met de grondstoffen van deze wereld om te gaan of zal deze wetenschap ook de smart vermeerderen?

In de microkosmos worden we ons ook bewust van het wonder van de materie. Toen men in de oudheid over atomen sprak en die in de moderne tijd ging gebruiken, meende men dat het atoom het laatste ondeelbare deeltje van de materie was. Inmiddels dringt het tot ons door dat een atoom een kosmos op zichzelf is. De zichtbare dingen blijken lang niet zo massief te zijn als we dachten, maar de stof is ijl.³⁶⁸

We vragen ons daarbij af wat materie eigenlijk is. Licht kan zich soms gedragen als een deeltje en op andere momenten als een golf. Einstein legde het verband tussen materie en energie, wat ook laat zien dat materie geen dode materie is, maar bruist van energie en dynamiek. Hier kunnen we het verband leggen tussen de dynamiek van de Heilige Geest en de dynamiek van de materie.³⁶⁹ Zo gaan we opnieuw nadenken over Jonathan Edwards' concept van *continuous creation* waarmee hij wilde onderstrepen dat Gods Geest constant aanwezig is in de schepping en haar in stand houdt.³⁷⁰

De uitwisselbaarheid van golven en deeltjes in het licht hangt ook samen met de chaostheorie van de kwantummechanica. In de klassieke mechanica waren de dingen objectief en eenduidig, maar in de kwantummechanica rekenen we met onzekerheden

368. Vergelijk Dürr, *Es gibt keine Materie!* M. König onderzocht de consequenties voor theologie en spiritualiteit, *Das Urwort*.

369. Vgl. Veenhof, *De kracht die hemel en aarde verbindt*, 91-101.

370. Crisp, *Jonathan Edwards on God and Creation*, 25-26, 30-31, 32-34, 36, 85-86, 92, 144, 150-151.

en kansen. Een elektron kan niet op één bepaalde plaats worden geïdentificeerd, maar is met een waarschijnlijk x op plaats y . Als we talloze proeven doen, tekent zich een kansverdeling af, waarbij we ons afvragen hoe het mogelijk is dat een elektron ‘weet’ dat het in een systeem van kansverdelingen zit en dat het zich daarnaar moet gedragen. Dit wordt nog complexer als we ons afvragen of God per elektron ‘weet’ waar het zich bevindt.

We hebben eeuwen gedacht dat we de werkelijkheid steeds beter gingen be-grijp-en, maar we beginnen te ontdekken hoe onbegrijpelijk het heelal is. We worden er stil van en we stamelen van het scheppingswerk: ‘Hoe ondoorzoekbaar zijn Zijn oordelen en hoe onnaspeurbaar Zijn wegen!’³⁷¹ Deze ontdekkingen maken ons er ook van bewust dat geloof en wetenschap geen gescheiden werelden zijn. Er is een wisselwerking tussen de kennis van de schepping en de kennis van de Schepper. Met de Nederlandse Geloofsbelijdenis belijden wij de kennis van God uit de natuur.³⁷² We belijden erbij dat de kennis van God uit de Schrift veel duidelijker is. Dit bewaart ons er enerzijds voor om met onze menselijke interpretatie van de schepping op de loop te gaan of een wetenschappelijk systeem te bouwen waar we de stem van Gods openbaring niet meer in laten doorklinken.

Binnen deze kaders is er anderzijds behoefte om in de geloofskennis van de Schepper de natuurwetenschappelijke inzichten voluit recht te doen. Dat heeft ook met bekering als een voortgaande bekering te maken. Het grondwoord *metanoia* heeft immers te maken met verandering van denken. Omdat een christen zich steeds opnieuw laat gezeggen vanuit de waarheid van het Woord en zijn eigen oordeel moet bijstellen, is er juist bij de christen een ontvankelijkheid voor de waarheid van nieuwe ontdekkingen. Het geestelijk besef van de noodzaak van bekering is een zeer vruchtbare voedingsbodem voor nieuwe wetenschappelijke inzichten.

371. Rom. 11:33b.

372. NGB art. 2.

4.4 Een christelijk perspectief op economie

Na een eerste oefening in een hedendaags christelijk perspectief op exacte vakken verkennen we nu een christelijk perspectief op economie. We hanteren de drieslag van het profetische, priesterlijke en koninklijke om een perspectief te ontwikkelen.³⁷³

Profetische kritiek

Vanuit het profetische perspectief dienen we ons te realiseren dat de aarde niet van ons is, maar van God. Hiermee is de basis voor alle economie gelegd. Wij kunnen ons dan ook niet als bezitters van deze aarde gedragen, maar wij zijn geroepen om ons bezit namens Hem te beheren. Calvijn schrijft kernachtige dingen over ons rentmeesterschap.

Mozes voegt erbij, dat Adam is aangesteld tot bewaking van de hof, aan te tonen dat wij hetgeen de Heere ons ter hand stelt, met dat doel bezitten, dat wij, tevreden met het vruchtbaar en matig gebruik, het overige zouden bewaren. Die een akker bezit, moet dus de jaarlijkse vrucht trekken, en toezien dat hij de grond door zorgeloosheid niet uitgeput laat worden, maar hij moet zich erop toeleggen, om hem aan de nakomelingen over te leveren zoals hij hem heeft ontvangen, of nog beter. Laat hij zo de vruchten eten, zonder toe te laten dat iets door weelderigheid afvalt of door verwaarlozing bederft. Zal echter ons die spaarzaamheid en vlijt heersen ten opzichte van de goederen die God ons te genieten gaf, dan moet elk bedenken dat hij over alles wat hij bezit Gods rentmeester is.³⁷⁴

Hier mag profetische kritiek geleverd worden op de uitbuiting van de aarde, waarbij we als calvinisten ook in de spiegel blikken. Als calvinisten waren we beter in bouwen dan in bewaren en we

373. Ik sluit graag aan bij de huidige bezinning van Bob Goudzwaard, Lans Bovenberg en Johan Graafland.

374. Comm. Gen. 2:15.

deden de eerste signalen van de onhoudbare westerse levensstijl af als linkse ideologie.

Als God de grote Eigenaar is, geeft dat ook een basishouding om met verschillen tussen rentmeesters om te gaan. God geeft aan de ene mens veel materiële goederen om te beheren, aan de ander minder. Daarin schittert Zijn soevereiniteit. Deze ene mens hoeft niet jaloers te zijn op de ander en de ander hoeft niet trots te zijn, omdat onze Schepper ons verschillende gaven en posities toebedeelt. God kan ons in de loop van het leven meer in beheer geven en misschien ontslaat Hij ons van een stuk verantwoordelijkheid zodat we minder in beheer krijgen. Ten diepste zijn wij geen bezitters, omdat wij kopen alsof we niet bezitten.³⁷⁵

Deze houding van geestelijke vrijheid verhoudt zich kritisch met het allesbeheersend economische principe van groei en winst.³⁷⁶ We herinvesteren winsten om groei te bevorderen en met kredieten proberen we aan de groei een extra versnelling te geven. In spellen als Minecraft en Kolonisten worden we bevestigd dat het normaal is om naar groei te streven. Als de economische groei niet lukt en als er enkele kwartalen geen groei is, spreken we van recessie.

Het principe van groei heeft een religieuze status, omdat er nogal wat offers worden gebracht aan deze moloch. De een brengt een offer van tradities, de ander offert het gezinsleven eraan op of zijn gezondheid, terwijl ook sociale verhoudingen onder druk komen te staan, en ons milieu. Daaronder ligt het gegeven dat de menselijke persoonlijkheid wordt gereduceerd tot een productie- of consumptie-eenheid, dat relaties worden gereduceerd tot contracten en dat er een economisering plaatsvindt van onbetaalbare waarden ten koste van de ethiek.³⁷⁷ De rijke cultuur op andere continenten werd vanuit de kapitalistische norm tot onderontwik-

375. 1 Kor. 7:29-31.

376. Vgl. Harari, *Homo Deus*, 212-230. Vgl. ook De Potter, *Het geldweb*.

377. Vgl. Wolterstorff, *Educating for Life*, 242-249; Wolterstorff, *Educating for Shalom*, xiv, 91-92, 97, 132.

keld gebied verklaard.³⁷⁸ Blijkbaar hechten we veel waarde aan het kapitalistische systeem, omdat het ons enorme voordelen heeft gebracht. Als er geen groei is, stijgt de werkeloosheid immers en neemt de welvaart af.

In ons achterhoofd weten we dat we de productie en consumptie niet eindeloos kunnen opvoeren en we lopen tegen tal van grenzen aan. Ons geloof in groei als antwoord op alle problemen is echter zo sterk, dat we stilletjes hopen dat we door groei de ecologische meltdown kunnen voorblijven. Zonder blikken of blozen hebben we daarom de afgelopen veertig jaar de CO₂-uitstoot meer dan verdubbeld.

Er is nog een prijs die betaald wordt voor onze economische groei. Wie betaalt de prijs voor het feit dat ons voedsel maar een fractie van ons inkomen kost? We zien hoe varkens in een kleine ruimte worden ondergebracht waar ze worden gereduceerd tot vleesproducten, zodat hun sociale en intelligente gaven niet kunnen functioneren. Wie betaalt de prijs voor het feit dat ons kledingbudget een steeds kleiner gedeelte is van ons totale bestedingspatroon? Dan komt kinderarbeid in een ander deel van de wereld in zicht. De website slaveryfootprint.org geeft een berekening hoeveel slaven er voor een westerling werken. Wie dat op zich laat inwerken, schaamt zich diep. Dit is nog aangrijpender dan de berekening van onze ecologische voetafdruk.

Over de prijs van onze consumpties gesproken, er is een nog een veel hogere prijs die hierbij bedacht moet worden. Het gaat om de waarde van Christus' offer. We kunnen Zijn offer niet isoleren van het aardse bestaan. Dit betekent dat gelovigen hun eten, schoenen en kleding ontvangen uit Christus' offer. Als zij voor het gebruik van deze gebruiksvoorwerpen enkele tientallen euro's betalen, realiseren zij zich dat Christus de oneindige prijs van Zijn bloed daarvoor heeft betaald. Hoe zorgvuldig zullen we dan omgaan met onze inkopen! Willen we onze goederen dan eigenlijk nog wel voor de laagste prijs hebben?

378. Wolterstorff, *Educating for Shalom*, 164-166.

We zien dat het winstprincipe als kern van de economische wetenschap onmiddellijk samenhangt met de diepe vragen naar Christus' gerechtigheid. De economie hangt direct samen met Gods heilseconomie. Hier komt naast de vierde bedde ook het gebod van de naastenliefde naar voren: Hebben wij onze naaste net zo lief als onszelf? Wat betekent in deze moderne cultuur de matigheid als vrucht van de Geest? Wat betekenen deze economische principes voor het mensbeeld, voor het denken over begeerten, voor de vervulling van onze verlangens, voor het nationaal welzijnsproduct? Kan het zijn dat we alles hebben om mee te leven, terwijl we alles missen om voor te leven? Om het nog ingewikkelder te maken, kunnen we hier ook de geografische vragen naar de problematiek van de asielzoekers bij betrekken. Deze vragen staan niet alleen in het licht van de schepping, maar vooral ook in het licht van de herschepping en de barensweeën die daarmee gepaard gaan.

Deze complexiteit van vragen onderstreept dat we de verschillende vakken niet geïsoleerd van elkaar kunnen beschouwen. Wellicht pleit dit ervoor om projectmatig onderwijs te geven, zodat leerlingen aan één project werken en de verschillende aspecten daarvan bestuderen en uitwerken. Als ze de relevantie van de vraagstelling in het kader van het project inzien, zal hun intrinsieke motivatie niet alleen vermeerderen maar ook vermenigvuldigen.³⁷⁹ Overigens heeft de bespreking van een thema binnen een vak altijd al het karakter van een klein project in zich. Daardoor krijgt het thema veel meer relevantie voor de student, sluit het gemakkelijker aan bij zijn wereldbeeld en maakt het efficiënter deel uit van zijn nieuwe kennisweb.

Priesterlijke economie

We kunnen profetische kritiek leveren op de manier waarop de globale huishouding wordt gerund, maar zijn christenen in staat om er een alternatief tegenover te plaatsen? We kennen het concept van 'de economie van het genoeg' als een alternatief voor de

379. Dit centrale inzicht kan – ondanks alle kritiek – ontleend worden aan Gunster, *Lastige kinderen?*

economie waarin groei centraal staat.³⁸⁰ In feite is dit concept de conclusie als we zien dat we ecologisch tegen onze grenzen op lopen. Ieder zal zich dan moeten matigen, opdat de aarde genoeg opbrengt voor iedereen in deze wereld.

We zouden met onze leerlingen de vraag kunnen bespreken of het hemels burgerschap tot een nog fundamentele analyse van onze economie kan leiden om een nog fundamentele alternatief te bieden. Wat is kenmerkend voor de nieuwe hemel en de nieuwe aarde? Zouden we vanuit de karakteristieken van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde kritiek kunnen leveren op de huidige orde?

Deze methode komt niet uit de lucht vallen; we hebben hier ervaring mee in de christelijke traditie. In de context van de rasproblematiek in Amerika kreeg Jonathan Edwards er oog voor dat in tijden van opwekking alle rassen gelijk werden aangeraakt door de Heilige Geest.³⁸¹ Dat leidde bij hem tot bezinning op de status van zijn zwarte en rode medemens. Zo werd hij er diep van overtuigd dat deze mensen in Gods oog volstrekt gelijk zijn aan blanke mensen. In zijn tijd was dat geen vanzelfsprekend inzicht, het was zelfs revolutionair toen hij negen zwarte en twee rode medemensen aan de avondmaaltafel toeliet.³⁸²

Hij trok hieruit nog niet de sociale consequentie dat andere rassen ook in het publieke leven gelijk zijn. In zijn eigen huis diende Venus als slaaf. Ook in het door George Whitefield opgezette weeshuis Bethesda waren slaven werkzaam. Maar wel werd tijdens de geestelijke opwekking, de Great Awakening, zaad gestrooid dat uiteindelijk zou ontkiemen in de kritiek op en de afschaffing van het instituut van de slavernij. Christelijk vreemdelingschap

380. Bob Goudzwaard geldt als architect van deze benadering, vgl. *Kapitalisme en vooruitgang* (1976) en *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig* (1985), dat hij samen met H. de Lange schreef. Goudzwaard is ervan overtuigd dat de huidige economie sociologisch en ecologisch niet duurzaam is en dat we daarom afstand moeten nemen van het groei-principe.

381. *The Works of Jonathan Edwards* 4:157-159. Vgl. Van Vlastuin, *De Geest van opwekking*, 82-83.

382. Vgl. Marsden, *Jonathan Edwards*, 258.

werkt dus niet contraproductief voor het welzijn op aarde, maar juist positief.³⁸³

Dit is een belangrijk historisch gegeven dat laat zien dat het christelijk geloof wel degelijk verschil kan maken in het maatschappelijk leven, omdat het Woord van God niet te reduceren valt tot een tijd- en cultuurgebonden geschrift. Het boventijdelijke karakter van Gods Woord brengt met zich mee dat hier inzichten aan te ontlenen zijn die boven alle tijden en culturen uitstijgen.

Jonathan Edwards kwam niet vanuit zijn eigen cultuur tot deze interpretatie van Gods Woord, maar vanuit de eigen betekenis van de Schrift.³⁸⁴ Zo zijn er wel meer momenten in onze Europese traditie aan te wijzen waar religieuze inzichten vormend hebben gewerkt op het geheel van de samenleving.³⁸⁵ Het feit dat we nu een uitgebreid stelsel van medische zorg kennen, gaat uiteindelijk terug op de notie van de christelijke barmhartigheid.³⁸⁶ Ook in het van oorsprong Romeinse rechtssysteem werken christelijke principes door. Dit geldt zeker voor scholen en onderwijs. Hoe revolutionair moet het destijds zijn geweest dat Paulus het in de heidense omgeving van de metropool Efeze opnam voor de vrouw en beklemtoonde dat mannen hun vrouw lief moeten hebben als hun eigen lichaam en dat zij bereid moeten zijn om het offer van hun leven voor hen te geven.³⁸⁷

In dit opzicht is het een gemis dat de christelijke kerk niet de eerste is geweest in het aanwijzen van het misbruik van de schepping. Vanuit het geloof in de schepping en het besef van rentmeesterschap lagen er in het christelijk geloof genoeg potenties om zorg voor de schepping te bepleiten. Het is een bezinning op zichzelf

383. C.S. Lewis maakt dit punt, *Onversneden christendom*, 35-136.

384. Jos de Kock betreft bevrijding te beperkt alleen op aardse gerechtigheid, <https://josdekok.files.wordpress.com/2017/11/170829-rea-paper-de-kock-raising-a-child.pdf> (bezoekt 20 april 2018). Deze lezing werkt hij nader uit in *Opvoeden is gekkenwerk*.

385. Vgl. Van den Brink en Den Hertog (red.), *Protestant Traditions and the Soul of Europe*; Van den Brink en Höpfl (red.), *Calvinism and the Making of the European Mind*.

386. Vgl. Van Vlastuin, 'Orthopraxe apologetiek'.

387. Ef. 5:25-28.

waard waarom we deze inzichten als beweging hebben gemist, en nu achter de milieubeweging aan komen en een inhaalslag maken. Ook het socialisme houdt het christendom een spiegel voor. Welk kapitaal heeft het christelijk geloof te bieden voor het huidige economische leven? Als we deze vraag met de leerlingen bespreken, zullen er diepgaande Bijbelse inzichten op tafel worden gelegd. Waarschijnlijk zal het fenomeen van het jubeljaar worden genoemd, dat in zich had dat men nooit ongebreideld rijk kon worden en dat men evenmin straatarm kon zijn. Bovendien gaven de ‘sociale’ wetten van de Bijbel alle reden om bedelarij te voorkomen. We kunnen ook in gesprek gaan over de vraag of we de menselijke verlangens (kapitalistisch) moeten blijven bevorderen of dat volwassenheid ook kan betekenen dat we ‘nee’ zeggen tegen verlangens.³⁸⁸

In dit verband is het een indringende vraag wat het betekent dat we de ander liefhebben als onszelf. Terecht verdedigt Lans Bovenberg dat goede economie gericht is op de ander. Daarom wil hij het relationele aspect ook in een nieuwe methode voor economie verwerken.³⁸⁹ Johan Graafland heeft in zijn Girard-lezing gepleit voor meer aandacht voor deugden in het economische bedrijf.³⁹⁰ Daarnaast kunnen we niet heen om de vragen van goede zelfliefded als basis voor het economische systeem. Adam Smith, de vader van de moderne economie en de grondlegger van het klassieke liberalisme, verdedigde in zijn magnum opus *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) het inzicht dat het nastreven van het eigenbelang ook goed is voor het algemene belang. Hoe meer ieder zijn eigen belang nastreeft, hoe groter de gemeenschappelijke welvaart zal zijn. Dit inzicht rekende enerzijds af met het mercantilisme, dat tot die tijd leidend was geweest, en legde anderzijds de basis voor het Amerikaanse economische

388. Vgl. G.J.J. Biesta, die vanuit onderwijspedagogische motieven de bevordering van verlangens onder kritiek stelt, *De terugkeer van het lesgeven*, 39-41, 157.

389. Vgl. <https://www.rd.nl/vandaag/economie/hoogleraar-bovenberg-goede-economie-is-gericht-op-de-ander-1.1462265> (bezoekt 20 december 2018).

390. Graafland hield op 29 november 2018 de Girard-lezing ‘Eigenbelang, marktwerking, en ... deugden!’, www.girard.nl (bezoekt 20 december 2018).

systeem. Het is een interessante vraag hoe deze benadering zich verhoudt tot Bijbelse kaders.

Hier kan worden opgemerkt dat de *homo economicus* bij Smith geen rationalistische calculator is. Hij verbindt de zelfliefde met het respect dat we voor anderen en in het bijzonder voor rijken hebben, zodat we net als zij willen zijn. Dit verlangen om respect van anderen te ontvangen ligt niet op het niveau van de individualistische ratio, maar heeft te maken met psychologische en sociologische drijfveren. Het sluit ook aan bij de affectieve dimensie van het menselijk hart. In feite bestaat de *homo economicus* dus niet, omdat de mens gedreven wordt door allerlei verlangens en niet losgemaakt kan worden van zijn omgeving.

Opmerkelijk genoeg sluit dit aan bij het bredere betoog in dit boek dat onze identiteit te maken heeft met ons wereldbeeld. Immers, zo leert Smith ons, het verwachtingspatroon dat de omgeving van ons heeft, bepaalt voor een groot deel ons gedrag. Blijkbaar staat het menselijk gedrag niet los van interpretaties van de zin van het leven en het beeld dat men van de wereld heeft. Hier ligt een geweldige ingang wegens het besef dat identiteit bepalend is voor het economisch gedrag. Daar kan de christen ook wel iets over zeggen.

Aangezien er na de bankencrisis een brede consensus bestaat dat het kapitalistische systeem faalt of minimaal gebreken vertoont, heeft het christelijk geloof iets bij te dragen in de bezinning op het mens- en wereldbeeld, deugd en zelfliefde. Als evolutionistische biologie ons de ultieme waarheid over de mens zou leren, kunnen we de economische *survival of the fittest* rechtvaardigen, maar alleen vanuit een transcendent begrip van waarden zijn we in staat om het platte eigenbelang onder kritiek te stellen. De bijdrage van het christendom zou weleens voornamelijk kunnen liggen in het debat over de aard van het menselijk eigenbelang. In het christendom heeft iemand als Augustinus diep nagedacht over de verhouding tussen zelfliefde en zelfverloochening en de aard van de christelijke zelfliefde. Een volgende vraag is uiteraard wat de goede liefde voor onszelf is. Kan er eigenlijk wel liefde voor

onzelf zijn als we onszelf niet verstaan in relatie met de ander, of de Ander? Dan doet zich ook nog de merkwaardige paradox voor dat het werkelijk in het belang van de mens is om oog te hebben voor de ander.

Onder alle religies is er wel overeenstemming te vinden voor het inzicht dat we de ander zo moeten behandelen als we zelf behandeld willen worden. Karen Armstrong heeft zich hier sterk voor gemaakt: ‘Op de een of andere manier moeten we een methode vinden om te doen wat religie – in haar beste vorm – eeuwenlang heeft gedaan: een mondiaal saamhorigheidsgevoel opbouwen, een gevoel van eerbied en ‘gelijkmoedigheid’ voor iedereen cultiveren, en de verantwoordelijkheid nemen voor het leed dat we in de wereld zien.’³⁹¹ De wegen zullen uiteengaan als het gaat om de vraag waar we deze gezindheid aan ontleen: aan de mens of aan de Mens.

Dat brengt het gesprek over economie op Gods heilseconomie, die zich kenmerkt door geven. De Vader geeft Zijn Zoon, de Zoon geeft Zichzelf en de Vader en de Zoon zenden de Heilige Geest. Gods huishouding is één machtige beweging van geven en het is genade om in deze beweging te participeren, niet alleen om ons eigen heil, maar ook om de zaligheid van het geven.³⁹² Dat is in ieder geval de belofte voor de nieuwe aarde.

Koninklijke investering

Van Augustinus is een treffende uitspraak over de betekenis van de tekst dat we schatten in de hemel vergaderen: ‘Vergaart u een schat in de hemel! De hemelen verhalen Gods heerlijkheid. Als u een rechtvaardige eens iets geeft, geeft u het aan de hemel. Geeft u iets aan een onrechtvaardige – want als uw vijand honger heeft, geeft u hem te eten – dan bent u daarmee ook niet op de verkeerde weg, want u gehoorzaamt Hem die hemel en aarde gemaakt heeft. U moet dus maar ijverig verhuizen. Hebt u veel bijeengebracht? Verhuis maar des te meer! Ik wil niet dat de vroomheid verliest

391. Armstrong, *In naam van God*, 521.

392. Hand. 20:35.

wat de ijdelheid heeft vergaard. Verhuis! U hebt de middelen om aan de armen van Christus overvloedig te geven.³⁹³

Opvallend genoeg ziet hij het weggeven van onze gaven niet als een verlies maar als een investering.³⁹⁴ We kunnen dit niet afdoen als een retorische truc van de kerkvader, aangezien hij een belangrijk Bijbels spoor met betrekking tot onze financiën bewandelt. Het is opvallend hoe vaak het in de Bijbel over geld gaat.³⁹⁵ Vaak staat dit in een negatief kader, omdat het geld (evenals seksualiteit, politiek, wijn, enzovoort), dat in zichzelf goed is, zich als een afgod meester van ons kan maken en zo tot een kwade macht in ons leven wordt.³⁹⁶

We zagen echter al eerder dat Jezus ook vermaant om schatten in de hemel te verzamelen.³⁹⁷ Gods Zoon kan ook zeggen dat we een goed gebruik van de Mammon moeten maken, zodat deze ons dient.³⁹⁸ De onrechtvaardige (!) rentmeester is hierin een voorbeeld.³⁹⁹ Hij gebruikte zijn geld om anderen tot vrienden te maken en zo zorgde hij voor zijn toekomst. Dit is een vorm van het vergaderen van schatten in de hemel.

Het gaat hier om een bewuste investering die we vanuit een bepaalde visie doen. Terwijl een ongelovige niet verder kijkt dan deze eindige bedeling heeft een gelovige een beleggingshorizon tot in het eeuwige leven. Gelovigen doen investeringen met het oog op een toekomstig rendement als ze geld overmaken op de rekening van een charitatieve instelling.⁴⁰⁰ Het is het uitzetten van geld op de hemelse bank om er rente van te ontvangen: 'Die zich over de arme ontfermt, leent de HEERE en Hij zal hem zijn weldaad vergelden.'⁴⁰¹

393. *Twintig preken van Augustinus*, Sermo 60, 155. Deze paragraaf is ontleend aan Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, par. 9.3.

394. Vgl. De Kruijf, *Ethiek onderweg*, 71, 74, 79.

395. Mark. 12:41-44. Vgl. 2 Kor. 9:7.

396. Zie voor dit inzicht Wright, *New Tasks for a Renewed Church*, 28-36.

397. Matth. 6:19-24. De hele context gaat over loon, Matth. 6:2, 4, 5-6, 16, 18.

398. Alcorn, *The Law of Rewards*, 78. Zie ook Alcorn, *Money, Possessions and Eternity*.

399. Luk. 16:1-13.

400. Fil. 4:17.

401. Spr. 19:17.

Als protestanten is onze eerste reactie er een van reserve, omdat we allergisch zijn voor verdienstelijkheid van goede werken. Als we echter zonder vooroordelen naar de boodschap van de Bijbel luisteren, blijkt dit accent toch echt aanwezig te zijn. Paulus roept de rijken op om door hun gaven rijk te zijn in goede werken, waardoor ze voor zichzelf een schat vergaderen.⁴⁰² Wie oplet, komt deze noties voortdurend tegen in de Schrift onder de beelden van een loon, een kroon, een troon, een schat, een stad, een bruiloft, een maaltijd en een paradijs.

De Schrift legt zelfs een direct verband tussen de grootte van de investering en het rendement. Wie karig zaait, zal ook karig oogsten.⁴⁰³ Wie om Christus' wil huizen, broers, zusters, vader, moeder, vrouw, kinderen of akkers moest prijsgeven, zal in dit leven honderdvoudig ontvangen en het eeuwige leven in Gods toekomst beërven.⁴⁰⁴ Kortom, er is een investering voor de toekomst waarbij het van groot gewicht is hoe we met onze financiële middelen omgaan. Vanuit de koninklijke gerichtheid van de christen denken we aan het woord dat regeren vooruitzien is. Wie een vooruitziende blik op het eeuwige leven heeft, is er diep van overtuigd dat het christelijke leven hier niet zinloos is, maar dat het eeuwig effect heeft. Zo leidt het leven van godzaligheid tot de zaligheid. Voor onze jongeren geldt: jong geleerd, oud gedaan.

4.5 Een christelijk perspectief op taal

Er is alle reden om ons te verwonderen over onze mogelijkheid om te spreken. We beginnen met de verwondering als we over de fysica van ons spreken nadenken. Wat gebeurt er eigenlijk als

402. 1 Tim. 6:17-19. Vgl. Fil. 4:17. Dit klinkt nog duidelijker door in de geschiedenis van de rijke jongeman in Matth. 19:21; Mark. 10:21; Luk. 18:22. In Luk. 12:33 wordt dit als een breder beginsel geformuleerd. Vgl. Ps. 37:25-26; Spr. 21:13, 28:27. Hebr. 10:30-31 laat zien dat in het christelijke leven God niet alleen als Vader functioneert, maar ook als Rechter. Vgl. Alcorn, *Money, Possessions and Eternity*, 131.

403. 2 Kor. 9:6.

404. Matth. 19:29; Mark 10:29-30; Luk. 18:29-30.

wij spreken? In onze hersenen bevindt zich een gedachte. Op een bepaalde manier bevinden zich dan woorden in onze geest. We zijn in staat om te beslissen deze met een ander te delen. Er vliegen minstroempjes van onze hersens naar de spieren van onze tong, zodat deze beginnen te bewegen. De lucht gaat trillen. Bij de ontvanger trilt het gehoororgaan mee. Dat zorgt weer voor elektrische stroompjes die naar de hersenen gaan, waarbij we in staat zijn om deze als gedachten te lezen. En dat alles gebeurt in milliseconden. Wat is communicatie fysiek een groot wonder. Daarom is het ook geen wonder dat er weleens iets misgaat in onze communicatie. Het is eerder een wonder dat er niet meer misgaat in onze gesprekken.

We kunnen cultureel naar de Nederlandse taal kijken. Wat is het wonderlijk dat we in onze cultuur gebruikmaken van begrippen als: zielsgelukkig, zielloos, ontzield, zielsveel, bezielt, bezieling, met de ziel onder de arm lopen, terwijl de meeste mensen allang niet meer geloven in de ziel.⁴⁰⁵ We gaan uit van elementaire overlevingsdriften, maar niet van een ziel die in contact staat met de transcendente werkelijkheid. Blijkbaar heeft onze taal de ervaring van deze transcendentie bewaard. Eeuwenoude inzichten komen in onze taal tot uitdrukking.

Dit hangt samen met iets anders. Alleen in taal kunnen we de transcendente realiteit onder woorden brengen. Daarom veroorzaakt het ook geestelijk armoede als we helemaal beheerst worden door films en ons niet meer oefenen in het lezen van literatuur of andere lectuur. Woorden stimuleren onze kritische reflectie en ze kunnen dragers zijn van diepere bezinning.

We kunnen meer filosofisch naar onze taal kijken. Taal behoort tot de grondstructuur van de mens. Dieren kunnen wel signalen uitzenden om te communiceren, maar ze stellen geen waaromvraag waarin het begin van alle wetenschap ligt.⁴⁰⁶ Dieren kennen ook geen relatie zoals mensen die kennen, waarin zij van hart tot hart communiceren. Alle denk arbeid heeft ook te maken met ons

405. Vgl. Visser, *Niets cadeau*, 37-38.

406. Vgl. Scruton, *The Soul of the World*, 6, 25.

vermogen om woorden te hanteren. Het is daarom begrijpelijk dat men het menselijke taalvermogen in de traditie wel als een heenwijzing naar het beeld van God heeft gezien.

Het werk van Johann Georg Hamann (1730-1788) kan helpen om tot een beter begrip van taal en grammatica te komen. Hij beklemtoonde de relatie tussen de menselijke geest en de taal.⁴⁰⁷

Adam ervaaarde Gods liefde en waarheid in Zijn spreken. We zien dit bevestigd in de manier waarop een kind leert spreken. Het kind wordt als het ware aangeraakt door de woorden van de moeder en zo door de geest van de moeder. Zo zijn de woorden voertuigen van de liefde in het hart waardoor het hart van het kind wordt gevormd. Als er geen contact van hart tot hart ontstaat, komt het kind ook niet tot een recht begrip van de woorden. Zo komen we op het theologische niveau van de taal. De verwijzing naar Gods beeld herinnert ons eraan dat God de sprekende God is. Zo heeft Hij de kosmos geschapen, zo herschept Hij mensen en zo openbaart Hij Zichzelf als het Woord. Dit maakt ons duidelijk dat we ons met de taal in de heilige sfeer van God bewegen. Daarom luistert ons taalgebruik ook nauw. Het is opvallend dat in Efeze 4 het bedroeven van de Heilige Geest ingeklemd staat tussen allerlei vormen van spreken.⁴⁰⁸ Blijkbaar kunnen we juist door ons leuteren en onze leugens de Heilige Geest bedroeven. Als we een hele avond flauwe grapjes verkopen, wekken we als vertegenwoordigers van God op deze aarde de indruk dat Gods spreken ook niet serieus genomen hoeft te worden.

Hiermee zitten we midden in de geestelijke praktijk van het spreken. Daarom kunnen we ons ook voorstellen dat ons spreken zo'n belangrijke plaats heeft in de Bijbel. We kunnen met onze tong veel goed doen en veel kwaad stichten. Onze tong is als een klein vuur dat een grote hoop hout in brand steekt.⁴⁰⁹ We zien deze

407. Zie Haynes (red.), *Hamann: Writings on Philosophy and Language*. Voor een interpretatie van Hamanns taalfilosofie, vgl. Forster, *After Herder*, hoofdstuk 8-9. Zonder taal kunnen we niet denken, <https://www.linguisticsociety.org/content/does-language-i-speak-influence-way-i-think> (bezocht 20 augustus 2018).

408. Ef. 4:29-31.

409. Jak. 3:1-12. Claudel geeft veelzeggend weer: 'In het kamp heb ik gemerkt

effecten van de taal dagelijks om ons heen. Wat kunnen woorden van politici en journalisten geweldig veel losmaken. Als we het woord ‘virus’ gebruiken voor de misdaad in een stad heeft dat een heel ander effect op de lezers of kijkers dan als we het woord ‘gevaarlijk’ gebruiken. De framing van een verschijnsel heeft nog meer invloed dan iemands politieke voorkeur. We kunnen dit ten goede of ten kwade gebruiken.

Als iemand denkt dat hij een christen is, maar zijn tong niet weet te betomen, is zijn religie ijdel.⁴¹⁰ We zouden kunnen zeggen dat zonder bekering van de tong er ook geen bekering van het hart is. Hoewel de tong weinig spierkracht nodig heeft, hebben we niets minder nodig dan de kracht van de Heilige Geest om onze tong in de goede banen te leiden. We kunnen als leerkracht duizend goede woorden spreken, maar één verkeerd woord ontkracht al die goede woorden. We kunnen met één woord iets bederven dat we met duizend andere woorden niet meer kunnen herstellen. Omdat de christelijke docent hiervan doordrongen is, is het zijn bede dat de Heere een wacht voor zijn lippen zet, opdat hij op geen enkel moment zich iets onbedachtzaams laat ontglippen.⁴¹¹ De keerzijde van deze bede is dat we bidden dat onze tong en mond de Heere zullen behagen.⁴¹² In de vervulling met de Heilige Geest ervaren we de vrijmoedigheid om metterdaad God en Zijn Koninkrijk te bevorderen.

Ons vermogen tot spreken is niet alleen gericht op God, maar evenzeer op het heil van onze naaste. We gaan een taal pas echt begrijpen als we ons ook inleven in de cultuur. Christelijke liefde tot onze naaste hangt samen met belangstelling voor zijn of haar taal. Zo krijgt het leren van Engelse grammatica diepe zin (David Smith). Ondanks het feit dat de verscheidenheid van de talen ons herinnert aan Gods oordeel, geeft God de taal als een instrument

hoe je woorden kunt gebruiken en wat je ermee kunt aanrichten’, *Het verslag van Brodeck*, 39.

410. Jak. 1:26.

411. Ps. 141:3.

412. Ps. 119:15.

om interesse te tonen in onze naaste en tot een werkelijk begrip van de ander te komen. Het werk van Bijbelvertaling als een voertuig van Gods genade licht hier ook op. Als de ziel van de ander tot uitdrukking komt in het eigene van de andere taal, is dat nog meer een stimulans om de fijne kneepjes van die andere taal onder de knie te krijgen.

Het gegeven dat Aziatische talen (soms) niet eens een woord voor 'nee' hebben, brengt de schaamte- en eercultuur van deze culturen aan het licht. Men is zo gericht op het bewaren van de gemeenschap dat men zich niet negatief tegen de ander kan uitspreken. De zoon die 'ja' zegt op de vraag van zijn vader of hij de auto buiten wil zetten, maar dat niet doet, is in deze cultuur niet zo schuldig als de broer die ronduit weigert om hem een dienst te bewijzen. Als westerse mensen in een waarheidscultuur vinden we deze laatste broer in ieder geval eerlijk, maar de oosterling beleeft dat anders. Het is erger om je vader geweld aan te doen dan de waarheid geweld aan te doen.

Zo komt de vraag ook confronterend op ons af of het gebrek aan interesse voor een andere taal een aanwijzing is voor het gebrek aan belangstelling voor de ander. Pedagogisch en didactisch roept dit weer de vraag op hoe we kunnen bevorderen dat we bij het leren van een andere taal de ander ook concreet voor ogen zien. Als het concreet wordt dat we de taal leren omwille van de ander, zal het de effectiviteit van dat leren zeer ten goede komen als die ander voor ons een gezicht heeft. Zo is grammatica ook ontdekkend. Als we in onze grammatica alleen maar zinnnetjes leren met de structuur: 'Hoe kom ik op het vliegveld?', is dat een spiegel voor een cultuur die op eigenbelang is gericht. Oefenen we ons ook in zinnen als: 'Hoe kan ik je van dienst zijn?'

De grammatica van de taal brengt ons bij de diepste structuren van die taal en zelfs bij de diepste structuren van onze identiteit. De taal schept een eigen werkelijkheid met mogelijkheden en begrenzingen. De Nederlandse taal geeft ons de mogelijkheid om verleden tijd, tegenwoordige tijd en toekomstige tijd nauwkeurig te ordenen. Deze taalstructuur reikt een orde aan om de werke-

lijkheid te verstaan en te beleven. Zonder deze structuur zouden wij de wereld anders beleven. Enerzijds is dat een geschenk, anderzijds is het een beperking. Blijkbaar zijn wij niet in staat om in onze taal een volledig begrip van de werkelijkheid te vormen. Ook hierin hebben wij andere culturen nodig om tot een voller en rijker werkelijkheidsverstaan te komen.

De Hebreeuwse taalstructuur reikt ons niet precies dezelfde orde aan en dat heeft belangrijke consequenties voor deze cultuur, de mens die zich in deze cultuur beweegt en de betekenis van het Oude Testament, dat in deze taal is geschreven. Het Hebreeuwse perfectum kan worden weergegeven als een verleden tijd, als een onvoltooid verleden tijd of soms als een futurum. Er zijn talen die wel vier vormen van de toekomstige tijd kennen. Het zou voor ons niet mogelijk zijn om op deze manier te denken of te vertellen. Dat is cultureel en historisch intrigerend en het kan diepe theologische vragen oproepen, omdat God Zich in deze taal aan ons heeft geopenbaard.

Iets dergelijks geldt op een heel andere manier voor de taal die door de grootste groep mensen op deze wereld wordt gesproken, het Mandarijn. Deze taal kenmerkt zich door korte woorden, waarbij dezelfde tekens een andere betekenis krijgen als ze op een andere toonhoogte of met een ander toonverloop worden uitgesproken. Deze Chinese taal kent geen enkelvoud of meervoud, evenmin als het verschil in tijden, hoewel er wel een mogelijkheid is om de verleden tijd aan te duiden. Dan is er ook nog het bijzondere verschijnsel dat de karakters van verschillende woorden in deze taal getekend worden met Bijbelse noties. Een bekend voorbeeld is het woord ‘gerechtigheid’, dat wordt uitgebeeld door een lam boven een mens.⁴¹³

Al veranderen de inhoudelijke betekenissen van woorden in onze taal niet door een verschil in toonhoogte, de woorden krijgen wel een heel andere lading als we ze op een andere toonhoogte uitspreken. Een zin kan hierdoor een vragende vorm krijgen, maar

413. Richardson, *De eeuwigheid in hun bart*, 128-130.

we kunnen ook bijvoorbeeld verontwaardiging laten doorklinken in de klank van onze stem. Bij het lezen van gedichten worden we ons er ook van bewust hoe nauw het luistert en welke subtiele boodschappen er in de stijl verborgen zitten. Gedichten lezen is een prachtige oefening om fijngevoeligheid voor taal te ontwikkelen. In de Duitse taal lezen we bijvoorbeeld Luther of Paul Gerhardt om te ontdekken hoe woord en werkelijkheid met elkaar samenhangen.

4.6 Een christelijk perspectief op geschiedenis

Er zijn tal van contrasten tussen het vak geschiedenis en de exacte vakken. Terwijl het in de exacte vakken – die bepalend zijn voor ons gefysicaliseerde wereldbeeld – gaat om de tijdloze en herhaalbare waarheden, gaat het in het vak geschiedenis om het unieke en het onherhaalbare. Terwijl in de exacte vakken het begrip ‘tijd’ verdampt, is dit juist grondlegend voor de geschiedenis.

In onze verwetenschappelijkte cultuur ligt het vak geschiedenis onder kritiek, omdat daarin het menselijk subject een eigen plaats krijgt.⁴¹⁴ Geschiedenis is geen exacte wetenschap zoals natuurkunde, omdat de interpretatie van de gegevens van wezenlijk belang is. Terwijl de fysicus de historicus wantrouwt om deze persoonlijke interpretatie van de feiten, kunnen we met recht beweren dat geschiedenis belangrijker is dan de natuurwetenschappen, omdat in de geschiedenis de vraag naar de betekenis van de gebeurtenissen wordt gesteld.⁴¹⁵ Terwijl biologen alleen geïnteresseerd zijn in het DNA, maakt de geschiedenis duidelijk dat Noord- en Zuid-Korea geheel verschillend zijn ondanks een gelijke biologische structuur. Dit laat zien dat de interactie tussen mensen en volkeren uiteindelijk bepalend is voor de manier waarop de natuurlijke gegevens functioneren.

Het vak geschiedenis gaat dan ook niet op in het noemen van jaar-

414. Vgl. De Knijff, *Tegenwoordigheid van geest*, 238-243.

415. Harari, *Homo Deus*, 161-162.

tallen en feiten, maar het gaat om de interpretatie daarvan. Een volk dat zijn geschiedenis vergeet, is gedoemd om de fouten uit de geschiedenis te herhalen. Alleen al daarom is het vak geschiedenis geen ballast of hobby, maar heeft het zelfs urgentie.⁴¹⁶ Om de toekomst te verstaan en vorm te geven, moeten we ook doen aan de bestudering en interpretatie van de historie. Daarvoor moeten we werkelijk in de huid van de historische ander kruipen om deze van binnenuit te verstaan. Dit is ook een vorm van naastenliefde (Van Deursen).

Op deze manier wordt ook voorkomen dat we de geschiedenis zien als een logische keten van oorzaak en gevolg waarvan wij als moderne westerlingen aan het hoogtepunt van de ontwikkeling staan en hooghartig oordelen over de geslachten voor ons. De inzichten van C.S. Lewis (1898-1963) zijn hier veelzeggend. Hij verdedigde het lezen van oude boeken boven nieuwe boeken, omdat deze boeken ons niet zonder meer bevestigen in ons gelijk, maar ons een spiegel voorhouden en daarom het meest leerzaam zijn. Zo laten we onze geest reinigen door 'de zeebries der eeuwen'⁴¹⁷ en ondergaat de historicus 'een enorme uitbreiding van zijn wezen'.⁴¹⁸

In de theologie spreken we over 'retrieval' om aan te geven dat we ons helemaal inleven in oude theologische inzichten die we in onze eigen tijd opnieuw toepassen. Zo is er tegenwoordig een herneming gaande van de leer van de Drie-eenheid en het geheim van de geestelijke eenheid met Christus, nadat deze inzichten soms wel eeuwen slapend waren geweest.

De geschiedenis reikt tal van complexe ontwikkelingen aan om ons met onze jongeren te laten schoonwaaien door 'de zeebries der eeuwen'. We zien dat volkeren door enorme stromen van migranten in beroering zijn; wat zijn de achtergronden van deze processen? In het verleden kenmerkte het Westen zich als een koloniale macht en vandaag nemen we daar afstand van. Zouden we vandaag wellicht

416. De oprichting van de European Association of History Educators (Euroclio) is hier een signaal van.

417. Lewis, 'De zeebries der eeuwen', citaten op p. 72-73.

418. Lewis, *An Experiment in Criticism*, 137-141.

net zo blind zijn voor onze culturele vergissingen als toen? Zijn er andere manieren waarop het Westen vandaag nog steeds denkt dat het superieur is in de wereld? Zo leren we samen na te denken over de verbanden tussen tendensen in het verleden en het heden. Hoe is het mogelijk dat in het christelijke Westen zo veel Joden werden omgebracht in de gaskamers van Auschwitz? Is er een relatie met het slavernijverleden, waaraan Nederland ook zo veel heeft verdiend? Heeft Auschwitz het niet onmogelijk gemaakt om nog over Gods hand in de geschiedenis te spreken? Is een herhaling van deze gruwelen denkbaar als we vandaag naar het antisemitisme in de wereld kijken, of naar extreemrechtse anti-islamgroepen, of naar het conservatieve christendom in Amerika, dat nogal eens racistisch is? Een nijpende vraag is ook waar God in Auschwitz was, terwijl we tegelijkertijd beseffen dat er krachtige getuigenissen van Gods hemelse troost zijn geweest waarin God op een indrukwekkende manier nabij was.

Vandaag zien we dat de druk op de kerk in China weer toeneemt. Mao probeerde ooit om elke religie radicaal uit te bannen uit de Chinese cultuur, maar het gevolg is geweest dat hij de Chinese volksziel ontvankelijk maakte voor de reinheid en zuiverheid van het Evangelie. Chinezen waren zo teleurgesteld in de terreur en de leugenachtigheid van het communisme dat hun ziel hunkerde naar de waarheid. Op een wonderlijke manier gebruikte de Heere het kwaad in Zijn plan ten goede en er volgde een machtige opwekking in China.⁴¹⁹ Dit brengt ons tot de vraag wat de Heere beoogt met de nieuwe druk op de kerk in China. De Chinese politiek wil de zogenaamde stan-landen (onafhankelijke landen waarvan de naam eindigt op -stan) tot ontwikkeling brengen. Hierdoor gaan tal van Chinese christenen in deze islamitische culturen aan de slag. Heilig zijn Gods wegen!

De moderne wetenschappelijke vraag naar objectiviteit rekent alleen met tweede oorzaken en niet met een eerste oorzaak. Omdat wij midden in deze cultuur leven, kunnen we onszelf niet vrijwaren

419. Gen. 50:20.

van deze invloed en hebben we ook moeite met het aanwijzen van Gods hand in de geschiedenis. Zijn er niet tal van tegenbewijzen die het objectief onmogelijk maken om over het beroep op Gods Naam te spreken? In de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) vochten protestantse huursoldaten voor rooms-katholieke vorsten en andersom. Wie kon zich op Gods Naam beroepen?⁴²⁰ Vóór de Eerste Wereldoorlog hadden Duitse predikanten verkondigd dat God deze oorlog wilde, maar het werd een drama. Na deze oorlog zeiden andere predikers dat God de zijde van de geallieerden had gekozen.⁴²¹

Deze problematisering laat zien dat geschiedenis geen neutraal vak is. Welk vak is eigenlijk wel neutraal? Is het vak rechten wel wetenschappelijk en bestaat daar een objectieve empirische methode voor? Kan economie als een empirisch toetsbare wetenschap worden opgevoerd? Opvallend genoeg vinden er geen discussies plaats over de plaats van de juridische of economische faculteit aan de universiteit, terwijl daar zo veel onderlinge discussies plaatshebben over het vak als zodanig. De overheids gelden voor geschiedenis staan echter wel onder druk. Van economie en rechten aanvaardt men dat de beoefening van deze disciplines niet door herhaalbare experimenten kan worden bevestigd, maar voor geschiedenis zou men wel aan een hoge mate van objectiviteit moeten voldoen. Terwijl het vak geschiedenis de discipline is die laat zien dat niet alle dingen vanuit oorzaak en gevolg te verklaren zijn. Wie had verwacht dat de Berlijnse Muur in 1989 zou vallen, wie had gedacht dat er in de eenentwintigste eeuw een opleving van religie zou zijn en wie had voorzien dat zich in 2008 een economische crisis zou voltrekken?

Zelfs natuurkundigen erkennen allang dat onderzoek nooit objectief kan zijn, omdat de onderzoeker invloed uitoefent op de uitkomst van het onderzoek. Alleen al de vragen die de onderzoeker stelt, oefenen invloed uit op de uitkomst. De eerdergenoemde

420. Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*.

421. Afflerbach, *Auf Messers Schneide Wie das Deutsche Reich den Ersten Weltkrieg verlor*.

Kuhn maakt duidelijk dat iedere wetenschapper zo lang mogelijk probeert om zijn eigen paradigma's te bevestigen.

Deze vergelijkingen maken duidelijk dat geschiedenis er mag zijn en dat een christelijke interpretatie van de geschiedenis niet bij voorbaat ongeldig verklaard kan worden.⁴²² Uiteraard zal de interpretatie beargumenteerd moeten worden, moet er een besef zijn van het gevaar van zelfrechtvaardiging en moet er opening van zaken gegeven worden over het interpretatiekader, omdat alleen degene die partijdig is onpartijdig kan zijn (Groen van Prinsterer). In deze kaders kunnen en moeten we vanuit het christelijk geloof de tijd duiden. We zijn er diep van overtuigd dat we zonder zicht op de heilsgeschiedenis geen zicht hebben op de wereldgeschiedenis, terwijl we vanuit het geloof weten wat haar inhoud en doel is. Vanuit het geloof is de strijd tussen het vrouwenzaad en het slangenzaad een belangrijk principe. Toen vele christenen moedeloos waren bij de val het christelijke Rome, kwam Augustinus met zijn onderscheid tussen de Stad van God en de stad van de mens.⁴²³ De val van Rome was nog niet de val van Gods Stad. Zo laat de kerkvader zien dat we de geschiedenis niet kunnen duiden zonder een geestelijk gezichtspunt en dat de geschiedenis zich kenmerkt door een worsteling.

Luther duidde de tijd van de Reformatie als de tijd waarin deze worsteling naar een climax ging. Calvijn heeft deze vragen van de duiding van de geschiedenis nader doordacht. Bij hem treffen we ook een 'deuteronomistische' interpretatie van de historie aan, waarbij tegenslagen in verband worden gebracht met onze zonden, en voorspoed met Gods hand, hoewel we God niet als een rekenmeester na kunnen rekenen.⁴²⁴ Alleen door het geloof verstaan we dat Gods raadselachtige straffen over de godzaligen tot welzijn zijn.

422. E. Mackay heeft dit goed recht in zijn dissertatie *Geschiedenis bij de bron godsdienstfilosofisch verdedigd*. In zijn *De gedenkbal van het Grote Huis* heeft hij dit verder uitgewerkt.

423. Mackay, *Het Grote Huis*, 65-66.

424. Vgl. J. Calvijn, *The Covenant Enforced*.

Het is voor Calvijn heel duidelijk dat in Christus de volheid van de tijd is aangebroken, zodat het ‘eenmaal’ voluit van kracht is waarvan de afgesloten canon getuigenis aflegt.⁴²⁵ Christus heeft in Zijn heilswerk de beslissende wending aan de wereldgeschiedenis gegeven, zodat er vanuit Hem licht valt op het verleden en het toekomstige. Daarom ligt de zin van de geschiedenis in de kerk en zo is de wereldgeschiedenis dienstbaar aan de kerkgeschiedenis.⁴²⁶ Jonathan Edwards heeft zich ook indringend beziggehouden met de vragen van de geschiedenis. Het was zijn grote plan om een *History of Redemption* te schrijven waarin de historie het allesomvattende perspectief voor de theologie zou zijn.⁴²⁷ Deze benadering maakt duidelijk dat Gods Woord niet slechts universele en objectieve waarheden bevat, maar dat God Zich in een concrete context openbaart.

Edwards sprak over een geschiedenis van de verlossing, waarmee hij ook aangaf dat het hem ging om de voortgang van Gods Koninkrijk. Bij alle wetenschappelijke, kerkelijke, economische en politieke ontwikkelingen vroeg hij zich af wat deze betekenden in het licht van Gods Koninkrijk. Waren ze te duiden als een stap voorwaarts of als geestelijk verlies? Als we dat vandaag toepassen op de migratiestromen in de wereld, is het opvallend dat er zo veel zendelingen uit Afrika naar Europa komen om te evangeliseren. Dat is voor ons een signaal van Gods Koninkrijk.

Overigens is er wel een belangrijk verschil tussen Edwards en Calvijn. Terwijl Calvijn de geschiedenis denkt vanuit de vervulling in Christus, denkt Edwards vanuit de onvervulde profetieën, die hun beslag nog moeten krijgen. Dit heeft belangrijke consequenties. Bij Calvijn leeft een christen door het geloof uit de overwinning in Christus, terwijl de christen bij Edwards uitziet naar het duizendjarig rijk van geestelijke zegen en voorspoed in de toekomst.

425. Vgl. hierover ook de studies van Van 't Spijker: *Reformatie en geschiedenis en Triptiek van de geschiedenis*. Vgl. voor de verwerking hiervan Van Vlastuin, *De Geest van opwekking*, 308-316.

426. Vgl. Van 't Spijker, *Reformatie en geschiedenis*, 93-95.

427. *The Works of Jonathan Edwards* 16:727-728.

Vanuit het vervulde heil ziet Calvijn geen bijzondere plaats voor Israël in de toekomst, terwijl het interpretatiekader van Edwards betekent dat we met ingespannen verwachting de ontwikkelingen rondom Israël volgen. Edwards' benadering van de geschiedenis wordt dan ook getekend door optimisme, terwijl de Geneefse reformator nadruk legt op het geloof, dat zich niet door de zichtbare ontwikkelingen laat leiden. Bij Calvijn gaat het om de wederkomst van Christus, het oordeel en de toekomstige herschepping, terwijl Edwards zich richt op de glorie van Christus' rijk binnen de kaders van deze bedeling.

Naar mijn besef hebben we al de perspectieven van Augustinus, Calvijn en Edwards nodig. Augustinus bepaalt ons bij dualiteit en antithese, terwijl hij ons bemoedigt om bij de afkalving van een christelijke cultuur niet moedeloos te zijn. Van Edwards leren we wetenschappelijke en technische ontwikkelingen in het bredere kader van de voortgang van Gods Koninkrijk te plaatsen. Van Calvijn leren we dat de geschiedenis niet rustig voortkabbelt, maar dat we in de eindtijd leven. Zijn interpretatie scherpt onze visie op ethische en politieke ontwikkelingen. Wat we thans in de genderideologie zien gebeuren, de afbraak van het huwelijk als fundamentele orde van de schepping, is een aanwijzing voor complete verblinding in onze cultuur waarin harde biologische feiten worden genegeerd. We zien hier antichristelijke trekken die alleen maar geduid kunnen worden vanuit Christus.

4.7 Wat betekent dit voor het onderwijs?

Aan het einde van deze verkenning van de leerstof zien we dat het onderwijs op school uiteindelijk staat in het licht van Gods Koninkrijk, dat in Christus al present is en straks door de barenweeën van de geschiedenis heen zal baan breken. Vanuit dit perspectief kunnen we niet over de orde van de ongebroken schepping spreken. Wij kennen alleen de schepping na de zondeval, met alle gebrokenheid en pijn daarin.

Gegeven deze gebrokenheid verwonderen we ons nog meer over de schoonheid van Gods schepping. We gingen als eerste in op het vak dat het minst met God te maken lijkt te hebben, namelijk wiskunde. Het is wonderlijk dat juist dit vak iets laat zien van de onvergelykbare wijsheid van God die Hij in het geheel van Zijn schepping toont en die doorwerkt tot in de diepste structuren van de werkelijkheid. Economie bevindt zich tussen de exacte vakken en de geesteswetenschappen. Dit vak leidt ons ten diepste tot Gods economie, waarin christenen mogen participeren. Ook taal en geschiedenis brengen ons dicht bij Gods openbaring aan Zijn wereld. Dit betekent dat we Gods openbaring in onze vakken nooit los kunnen maken van God. Ook als we het niet expliciet over God hebben, gaat het wel over Hem. Als we op een andere golfengte lesgeven, zitten we ten diepste op de golfengte van de seculiere collega.

Vanuit de herschepping vragen we ons af hoe de huidige orde zich verhoudt tot de toekomstige orde. De schoonheid van de wiskundige orde wordt dan ver overstegen. Alle onrecht zal uit de economische verhoudingen zijn verdwenen: hoe totaal anders zal de economie er dan uitzien! Wat een roeping om onze jongeren daarop voor te bereiden en daarin te oefenen. Taal is belangrijk, want communicatie is een wezenlijk aspect van de Drie-eenheid en voor de onderlinge relaties van geredde mensen in de gemeenschap met God. Gods Koninkrijk bepaalt ons bij de voorlopigheid van onze historische reflecties. Straks zal er geen tijd meer zijn. Al het tijdelijke komt tot vervulling en het zal blijken dat de hele geschiedenis meewerkt aan Gods glorie. Wat mensen ten kwade bedachten, geeft God met heilige ironie een plaats in Zijn plan.⁴²⁸ Hoeveel te meer zullen dan Zijn almacht, wijsheid en goedheid schitteren.

Onderwijs vanuit Christus gaat uit van de eenheid van schepping en herschepping. Daarom is er wel onderscheid tussen hoofd en hart, maar geen tegenstelling. De inzichten die wij onze jongeren

428. In die zin is Gen. 50:20 een 'model' voor de wereldgeschiedenis.

in de klas aanreiken, trekken sporen in hun ziel, bepalen de manier waarop zij God dienen en vormen een eerste begin van het leven in Gods Koninkrijk.

Deze toekomst is geen statische hemel voor de ziel, maar deze aarde van hemelse kwaliteit is vol van dynamiek. We mogen onze jongeren uitnodigen om zich te oefenen voor deze toekomst, we moeten hen laten voelen dat de weg naar deze toekomst geen comfortabele snelweg is en we mogen de huiveringwekkende keerzijde niet verhullen. Dit alles maakt het klaslokaal eeuwig relevant.

Verwerkingsvragen

1. Hoe kan het perspectief van schepping en herschepping behulpzaam zijn in uw eigen vak?
2. Hoe zouden we bij onze jongeren kunnen bevorderen dat zij het eeuwige leven niet zien als een aanhangsel bij dit leven, maar als een oefenperiode voor Gods eeuwige Koninkrijk?
3. Welke misverstanden rondom Gods toekomstig Koninkrijk neemt u waar (in de klas)?
4. Welk verschil maakt het christelijke perspectief voor uw eigen vak in vergelijking met een materialistisch wereldbeeld?
5. Wat betekent het uitgangspunt dat onze vorming een begin van Gods Koninkrijk is voor uw onderwijs?

Terugblik

De kernvraag van dit essay is hoe Christus bepalend is voor de identiteit van het onderwijs. Het bleek dat de geestelijke eenheid met Christus in Zijn kruis en opstanding de kern van de christelijke identiteit is, uitgedrukt in de christelijke Doop. Dit brengt sterven aan onszelf en deze wereld met zich mee, terwijl het anderzijds doet delen in Christus' leven en daarom ook concrete betekenis heeft voor het leven van de toekomstige eeuw. Vanuit deze geloofswerkelijkheid bloeit de hoop op de toekomst van de nieuwe aarde met hemelse kwaliteit op, zodat we vandaag vreemdelingen zijn.

Christenen delen niet individualistisch in deze geloofswerkelijkheid, maar samen met de heiligen van alle tijden en plaatsen delen zij in deze katholieke volheid in Christus. Het venster op deze volheid overstijgt de verschillen in de gereformeerde gezindte en geeft een kader om van elkaar te leren. De blik op het ene lichaam van Christus van alle tijden helpt ons om boven onze kleine verschillen uit te stijgen.

Het perspectief vanuit Christus geeft ons een krachtig instrument tegen een gesloten wereldbeeld, waarin het besef van de eeuwigheid afwezig is, waarin het leven door wetmatigheden wordt doodgedrukt en waarin de ziel uit het leven verdwijnt. Voor het onderwijs is het zicht op Christus als Subject het meest wezenlijke tegenwicht tegen de objectivering van de leerling en het leerproces enerzijds en tegen de verabsolutering van de leerling als subject met zijn of haar eigen leerconstructivisme anderzijds.

We zagen dat de levenseenheid met Christus niet alleen betekenis heeft voor het persoonlijk heil en het wereldbeeld, maar ook voor het leraar-zijn. Het klassieke concept van profeet, priester en koning stelt de maakbaarheid van het onderwijsproces onder kritiek,

doet ons afzien van de leerkracht als startpunt en nodigt ons om uit de onuitputtelijke Bron van wijsheid, nederigheid en volharding te putten. Deze levensgemeenschap met Christus plaatst ons onderwijs ook nadrukkelijk in het perspectief van Gods eeuwig Koninkrijk, waarmee de diepe betekenis en zin van de arbeid in de klas gegeven zijn. Het besef dat we ten diepste niet met ons eigen project bezig zijn, brengt zowel een radicale toewijding als een heilige onbezorgdheid met zich mee.

Als we vanuit de levende Christus naar onze leerlingen kijken, geeft dat enerzijds verwachting voor hun geestelijke levendmaking en reikt dit anderzijds een kader voor hun vorming aan. Als leerkracht zijn we niet slechts een coach in een leerproces, maar zijn we betrokken bij de vorming van jonge christenen die met hun hart, hoofd en handen een plaats in Gods Koninkrijk hebben en krijgen. In de hoedanigheid van het leraarsambt hebben we de pedagogische volmacht om onze leerlingen nieuwe vergezichten vanuit het perspectief van Gods Koninkrijk aan te reiken. De perspectieven die wij hun aanreiken, helpen hen om de verworven inzichten te integreren in een christelijk verstaan van deze wereld. Het begrip toe-eigening bleek hier leidend te zijn om het heil voor hart, hoofd en handen te benoemen.

Voor het christelijke wereldbeeld bleek het perspectief van de herschepping beslissend te zijn, omdat hierin niet alleen recht wordt gedaan aan de diepte van de zondeval, maar ook aan de rijkdom van Gods verlossing. Aangezien deze verlossing ziel en lichaam omvat, heeft ons onderwijs betrekking op de zichtbare en de onzichtbare kant van Gods Koninkrijk. Deze eenheid in het koningschap van Christus bewaart ons voor een dualisme tussen de dagopening en het lesgeven, alsof het ene alleen over het geloof zou gaan en het andere alleen over het verstand. Met de eenheid van schepping en herschepping is ook een eenheid van geloof en verstand gegeven. Bovendien plaatst deze eenheid de vakken in een betekenisvolle relatie tot elkaar, waarin elk vak een uitdrukking is van Gods majesteit en wijsheid, dat roept om de vervulling dat God alles in allen zal zijn. Zo mogen we onderwijs geven uit het diepe besef

dat niet alleen de dagopeningen, maar ook de behandeling van de vakken meegaan in Gods eeuwige Koninkrijk. Vanuit dit eeuwigheidsperspectief lichten het privilege en de verantwoordelijkheid van christelijk onderwijs op.

Bibliografie

- Aalders, W., *De grote ontsporing. Over de verbouding van de Reformatie en de moderne theologie*, Den Haag 1971.
- Aalders, W., *Burger van twee werelden*, Den Haag 1972.
- Aalders, W., *Man en vrouw in een revolutionaire tijd*, Den Haag 1974.
- Afflerbach, Holger, *Auf Messers Schneide. Wie das Deutsche Reich den Ersten Weltkrieg verlor*, München 2018.
- Alcorn, Randy, *The Law of Rewards*, Carol Stream 2003.
- Alcorn, Randy, *Money, Possessions and Eternity*, Carol Stream 2003.
- Andrews, Edgar, *Wie heeft God gemaakt? Op zoek naar een allesverklarende theorie*, Zelhem 2012.
- Armstrong, Karen, *In naam van God. Religie en geweld*, Amsterdam 2015.
- Augustinus, *Twintig preken van Augustinus* (ingeleid, vertaald en toegelicht door Gerard Wijdeveld), Baarn 1986.
- Augustinus, Aurelius, *Goed onderwijs. Christendom voor beginners (De Catechizandis Rudibus)* (ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink en Hans van Reisen), Eindhoven 2018⁺.
- Augustinus, Aurelius, *Confessiones* (diverse uitgaven).
- Bain, Ken, *What the Best College Teachers Do*, Cambridge 2004.
- Beek, A. van de, *De kring rondom de Messias. Israël als volk van de lijdende Heer*, Zoetermeer 2002.
- Beek, A. van de, 'Vrijgemaakten en ecclesiologie', in: Ad de Bruijne, Hans Burger, Dolf te Velde (red.), *Weergalozе kennis. Opstellen over Jezus Christus, Openbaring en Schrift, Katholiceit en Kerk aangeboden aan prof. dr. Barend Kamphuis*, Zoetermeer 2015, 213-224.
- Beek, A. van de, *Mijn Vader, uw Vader. Het spreken over God de Vader*, Utrecht 2017.
- Bertram-Troost, G.D. e.a., *Om eigenheid en openheid. Inspiratie, mo-*

- tivatie en levensbeschouwing van docenten in het christelijk voortgezet onderwijs* (Onderzoeksrapport voor leden van Verus), Woerden 2015.
- Bertram-Troost, G.D. en T.D. Visser, *Godsdienst/levensbeschouwing, wat is dat voor een vak? Docenten godsdienst/levensbeschouwing over zichzelf en hun vak, nu en in de toekomst*, (Onderzoeksrapport grootschalig empirisch onderzoek naar het vak godsdienst/levensbeschouwing), Woerden 2017.
- Biesta, Gert, *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*, Den Haag 2012.
- Biesta, Gert, *Het prachtige risico van het onderwijs*, Culemborg 2015.
- Biesta, Gert, *Het leren voorbij. Democratisch onderwijs voor een menselijke toekomst*, Culemborg 2016.
- Biesta, Gert, *De terugkeer van het lesgeven*, Culemborg 2018.
- Blauw, Sanne, *Het bestverkochte boek ooit. Hoe cijfers ons leiden, verleiden en misleiden*, Amsterdam 2018.
- Blauwendraat, Hendrik, *Worsteling naar waarheid. De opkomst van wiskunde en informatica aan de VU*, Zoetermeer 2004.
- Bodar, Antoine, *Vervulling in bekering*, Amsterdam 2018.
- Boer, E.A. de, 'Christology and Christianity. The Theological Power of the Threefold Office in Lord's Day 12', *In die Skriflig / Luce Verbi* 47/2 (2013).
- Boer, E.A. de, 'The Career of the Canones. An Inventory of Editions of the Canons of Dordt during the Seventeenth to Nineteenth Century', in: F. van der Pol (red.), *The Doctrine of Election in Reformed Perspective. Historical and Theological Investigations of the Synod of Dordt 1618-1619*, Göttingen 2018, 235-255.
- Boer, G. *Tijdbetrokken vreemdelingschap. Verzameld werk van Ds. G. Boer*, Apeldoorn 2016.
- Boersma, Hans, *Heavenly Participation. The Weaving of a Sacramental Tapestry*, Grand Rapids 2011.
- Boersma, Hans, *Scripture as Real Presence. Sacramental Exegesis in the Early Church*, Grand Rapids 2017.
- Boston, Thomas, *Om de uitnemendheid van Christus*, Houten 2011.
- Brakel, W. à, *Redelijke Godsdienst deel 1b* (hertaald door Jasper Stam), Apeldoorn 2016.

- Brink, Gijsbert van den en Gerard C. den Hertog (red.), *Protestant Traditions and the Soul of Europe*, Leipzig 2017.
- Brink, G. van den en H.M. Höpfl, *Calvinism and the Making of the European Mind*, Leiden 2014.
- Brooks, Thomas, *Kostbare middelen tegen satans listen*, Rumpst 2001.
- Brummelen, Harro van, *Walking with God in the Classroom. Christian Approaches to Teaching and Learning*, Colorado Springs 2009.
- Burger, J.M., *Being in Christ. A Biblical and Systematic Investigation in a Reformed Perspective*, Eugene 2008.
- Calvin, J., *The Covenant Enforced. Sermons on Deuteronomy 27 and 28* (ed. James B. Jordan), Tyler 1990.
- Calvijn, J., *Institutie* (diverse uitgaven).
- Canlis, J., *Calvin's Ladder. A Spiritual Theology of Ascent and Ascension*, Grand Rapids 2010.
- Carson, D.A., *Praying with Paul. A Call to Spiritual Reformation*, Grand Rapids 2014.
- Claudiel, Philippe, *Het verslag van Brodeck*, Amsterdam 2008.
- Claudiel, Philippe, *Archipel van de bond*, Amsterdam 2018.
- Conradie, Ernst M., *The Earth in God's Economy. Creation, Salvation and Consummation in Ecological Perspective*, Zürich 2015.
- Corbalan, Fernando, *De gulden snede. De goddelijke verhouding in de wiskunde*, Kerkdriel 2016.
- Cranenburgh, Ben van, *Muziek en brein. Over de kracht van muziek*, Haarlem 2018.
- Crisp, Oliver D., *Jonathan Edwards on God and Creation*, Oxford 2012.
- Dawkins, Richard, *God als misvatting*, Amsterdam 2012.
- Driel, C.M. van, *Consolidatie en crisis. De Christelijke Gereformeerde Kerk tussen 1918 en 1945*, Barneveld 2018.
- Dürr, Hans-Peter, *Es gibt keine Materie! Revolutionäre Gedanken über Physik und Mystik*, Hamburg 2012.
- Dyk, John van, *The Craft of Christian Teaching. A Classroom Journey*, Sioux Center 2005.
- Edlin, Richard J., *The cause of Christian education*, Sioux Center 2014.

- Edwards, Jonathan, *The Works of Jonathan Edwards*, New Haven 1957-2006 (26 delen).
- Eire, Carlos M.N., *Reformations. The Early Modern World 1450-1650*, New Haven 2016.
- Ekris, C.M.A. van, *Making See. A Grounded Theory on the Prophetic Dimension in Preaching*, Berlijn/Londen 2018.
- Exalto, John, *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Heerenveen 2012.
- Falconer, Kenneth, *Fractal Geometry. Mathematical Foundations and Applications*, Hoboken 2014³.
- Fesko, J.V., *Beyond Calvin. Union with Christ and Justification in Early Modern Reformed Theology (1517-1700)*, Göttingen 2012.
- Flikkema M. (red.), *Sense of Serving. Reconsidering the Role of Universities Now*, Amsterdam 2016.
- Forster, Michael, *After Herder. Philosophy of Language in the German Tradition*, Oxford 2010.
- Gangel, Kenneth O., 'Biblical Foundations of Education', in: J. Braley (red.), *Foundations of Christian School Education*, Colorado Springs 2003, 53-66.
- Gerritsen, Esther, *De trooster*, Amsterdam 2018.
- Golverdingen, M., *Inspirerend onderwijs. De pedagogische opdracht van de reformatorische school*, Heerenveen 2003.
- Graaf, Beatrice de, *Heilige strijd. Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad*, Utrecht 2017.
- Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*, 's-Gravenhage 1987.
- Groenendijk, L.F., *De pedagogiek van Jacobus Koelman. Inhoud en bronnen, grondslag en ambitie*, Apeldoorn 2017.
- Gunster, Berthold, *Lastige kinderen? Heb jij even geluk. Omdenken in opvoeding en onderwijs*, Utrecht 2012.
- Guthrie, William, *Des Christens groot interest*, Utrecht 1981.
- Haar, J. van der, 'Inleidend woord', in: *Leven en dagboek van Ralph Erskine*, Veenendaal 1979, 9-10.
- Harari, Yuval Noah, *Homo Deus. Een kleine geschiedenis van de toekomst* (vertaald door Inge Pieters), Amsterdam 2017.

- Haynes, Kenneth (red.), *Hamann. Writings on Philosophy and Language*, Cambridge 2007.
- Hodgkinson, Tom, *Luie ouders hebben gelijk*, Amsterdam 2009.
- Horst, Wim ter, *Wijs me de weg. Mogelijkheden voor een christelijke opvoeding in een post-christelijke samenleving*, Kampen 2005.
- Huizinga, Johan, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, Haarlem 1936.
- Huttinga, Wolter, *Scholen in de ruimte van Gods koninkrijk. Een theologie voor christelijk onderwijs*, Kampen 2017.
- Janse, C.S.L., *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten 1985.
- Janse, Dick, *Lesgeven is lofzeggen. Identiteit binnen de schoolvakken*, Gouda 2018.
- Jenson, Robert W., *America's Theologian. A Recommendation of Jonathan Edwards*, New York 1988.
- Jong, A.P. de, J. Koppelaar en H. de Vries, *Geboeid door geld en goed. De gereformeerde gezindte tussen materialisme en vreemdelingschap*, Heerenveen 1991.
- Kaku, Michio, *The Future of Humanity. Terraforming Mars, Interstellar Travel, Immortality, and Our Destiny Beyond Earth*, New York 2018.
- Keller, Tim, *Bidden. Vertrouwelijke omgang met de ontzagwekkende God*, Franeker 2017.
- Kempen, Thomas van, *De navolging van Christus*, Kampen 2008.
- Knijff, Arie van der, *Bevindelijke prediking. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*, Apeldoorn 2019.
- Knijff, H.W. de, *Tegenwoordigheid van geest als Europese uitdaging. Over secularisatie, wetenschap en christelijk geloof*, Zoetermeer 2013.
- König, Michael, *Das Urwort. Die Physik Gottes*, Berlijn 2010.
- Kreider, Alan, *The patient Ferment of the Early Church. The Improbable Rise of Christianity in the Roman Empire*, Grand Rapids 2016.
- Kroneman, D., 'Safe and sound in the LORD's protection. An exegetical, sociological, and missiological study regarding God's

- protection against the forces of darkness according to Psalm 91 and according to the perception of the Una community of Papua, Indonesia' (Th.D. dissertation), Sorong 2013.
- Kruijf, Gerrit de, *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Zoetermeer 2008.
- Kuhn, Thomas, *De structuur van wetenschappelijke revoluties* (vertaling van *The Structure of Scientific Revolutions* (1962)), Amsterdam 2013⁶.
- Kuiper, R. e.a., *Mensen kunnen bloeien. Een basistheorie voor christelijk onderwijs*, Kampen 2017.
- Kunz, A.J., *Als een prachtig boek. Nederlandse Geloofsbelijdenis artikel 2 in de context van de vroegereformatoren theologie*, Zoetermeer 2013.
- Kunz, A.J. en H. Vermeulen, *Dordt dichtbij. De Dordtse Leerregels in de school*, Apeldoorn 2018.
- Kuyper, A., *E Voto Dordraceno. Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus 2*, Kampen z.j..
- Lewis, C.S., *An Experiment in Criticism*, Cambridge 1961.
- Lewis, C.S., 'On the Reading of Old Books' (1944), in: C. S. Lewis, *Essay Collection & Other Short Pieces*, Londen 2000, 438-443. (Nederlandse vertaling: 'De zeebries der eeuwen', in: C. S. Lewis, *De zeebries der eeuwen en andere essays* (vertaald, ingeleid en geannoteerd door Arend Smilde), Franeker 2013, 70-79).
- Lewis, C.S., *Onversneden christendom*, Kampen 2009.
- Lewis, C.S., *Brieven uit de hel*, Utrecht 2016.
- Lloyd-Jones, D.M., *Preaching and Preachers*, Grand Rapids 1972.
- Lonkhuijzen, J. van, *Hermann Friedrich Koblbrugge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd*, Wageningen 1905.
- Mackay, Ewald, *Geschiedenis bij de bron. Een onderzoek naar de verhouding van christelijk geloof en historische werkelijkheid in geschiedwetenschap, wijsbegeerte en theologie*, Sliedrecht 1997.
- Mackay, Ewald, *Het grote huis. Christelijke geloofstraditie in een (post) moderne wereld*, Apeldoorn 2013.
- Mackay, Ewald (red.), *Een venster op de hemel. Christelijk leraarschap in de lespraktijk*, Apeldoorn 2015.
- Mackay, Ewald, *De gedenkbal van het Grote Huis. Een persoonlijk perspectief op de geschiedenis*, Apeldoorn 2018.

- Marias, Javier, *Jouw gezicht morgen*, Amsterdam 2016.
- Marsden, George M., *Jonathan Edwards. A Life*, New Haven 2003.
- Meeuwen, D. van (red.), *Bronnen voor nu. Opvattingen over opvoeding en onderwijs in Reformatie en Nadere Reformatie*, Apeldoorn 2014.
- Meeuwen, D. van en W.J. de Potter (red.), *Spanning. Bijbel en actualiteit binnen het reformatorisch onderwijs*, Apeldoorn 2017.
- Moo, Douglas J. en Jonathan A. Moo, *Creation Care. A Biblical Theology of the Material World*, Grand Rapids 2018.
- Muis, Jan, *Onze Vader. Christelijk spreken over God*, Zoetermeer 2016.
- Murray, Andrew, *Voor u en uw kinderen. Overdenkingen voor gelovige ouders bij de geboorte en de doop van hun kinderen*, Heerenveen 1997.
- Murre, P.M., B. de Muynck en H. Vermeulen (red.), *Vitale idealen, voorbeeldige praktijken. Grote pedagogen over opvoeding en onderwijs*, Amsterdam 2012.
- Muynck, Bram de e.a., *De gids in beeld. Een verkennend onderzoek naar percepties, vragen en praktijken van christelijk leraarschap*, Gouda 2012.
- Muynck, A. de, *Tijd voor verlangen. Persoonsvorming als toetssteen voor bevindelijke pedagogiek*, Apeldoorn 2016.
- Muynck, B. de, H. Vermeulen en B. Kunz, *Essenties van christelijk leraarschap. Een kleine onderwijspedagogiek*, Gouda 2017.
- Muynck, Bram de, *Gids en pelgrim. Profiel van een christelijke leraar*, Apeldoorn 2018.
- Muynck A. de en J.L. van der Walt, *The call to know the World*, Amsterdam 2006.
- Noordmans, O., 'Kritieke spanningen in de gereformeerde theologie', in: *Verzamelde werken 4*, Kampen 1988.
- Noordmans, O., *Herscheping*, Barneveld 2009.
- Osterhaven, M.E., *The Spirit of the Reformed Tradition*, Grand Rapids 1971.
- Ouweneel, W.J., *Adam, waar ben je? En wat doet het ertoe? Een theologische evaluatie van de nieuwe evolutionistische hermeneutiek*, Amsterdam 2018.
- Packer, J.I., *A Passion for Holiness*, Nottingham 1992.
- Palmer, Parker J., *To Know as We are Known. A Spirituality of Education*, San Francisco 1993.

- Palmer, Parker J., *The Courage to Teach. Guide for Reflection and Renewal*, San Francisco 2007.
- Pascal, Blaise, *Gedachten* (vertaald door Frank de Graaff), Amsterdam 1997.
- Paul, Herman, *De slag om het hart. Over de secularisatie van verlangen*, Utrecht 2017.
- Paul, M.J., 'Beloning van goede werken?', in: M. van Campen, J. Hoek en M.J. Paul (red.), *Met het oog op het einde. Over de christelijke toekomstverwachting*, Heerenveen 2017.
- Plantinga, Alvin, 'Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism', in: K. Meeker en Ph. Quinn (red.), *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, New York 1999, 172-192.
- Plantinga, Alvin, *Het echte conflict. Over wetenschap, religie en naturalisme*, Amsterdam 2014. (vertaling van *Where the Conflict Really Lies. Science, Religion and Naturalism* (2011)).
- Poel, Joh. van der, *Eerst lammeren, dan schapen*, Barneveld 1976.
- Potter, W.J. de, *Het geldweb. Een kritische blik op de economie van vandaag en op onszelf*, Apeldoorn 2014.
- Raes, P., *Christelijk leraarschap. Lesgeven en leren christelijk oriënteren*, Kalmthout 2015.
- Richardson, Don, *De eeuwigheid in hun hart. Aangrijpend bewijs van geloof in de enige ware God in honderden culturen over de hele wereld*, Hoenderloo 2002.
- Riessen, Renée van, *De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie & onderwijs*, Amsterdam 2015⁴.
- Roebben, Bert, *Scholen voor het leven. Kleine didactiek van de hoop in 7 stappen*, Leuven 2012.
- Roebben, Bert, *Inclusieve godsdienstpedagogiek. Grondlijnen voor levensbeschouwelijke vorming*, Leuven 2015.
- Rottier, Rens, 'Telkens terug naar de bron', *Reformatorisch Dagblad* 13 december 2014.
- Ruler, A.A. van, *Verzameld werk III*, Zoetermeer 2009.
- Schaafsma, Petruschka, *Reconsidering Evil. Confronting Reflections with Confessions*, Leuven 2006.
- Schmidt, Georg, *Die Reiter der Apokalypse. Geschichte des Dreissigjährigen Krieges*, München 2018.

- Schreiner, Susan E., *The Theater of His Glory. Nature and the Natural Order in the Thought of John Calvin*, Durham 1991.
- Schwanda, Tom, *The Emergence of Evangelical Spirituality. The Age of Edwards, Newton, and Whitefield*, New York 2016.
- Scruton, Roger, *The Soul of the World*, Princeton/Oxford 2014.
- Smilde, E., *Een eeuw van strijd over verbond en doop*, Kampen 1946.
- Smith, David I., *On Christian Teaching. Practicing Faith in the Classroom*, Grand Rapids 2018.
- Smith, David I. en James K.A. Smith, *Teaching and Christian practices. Reshaping faith and learning*, Grand Rapids 2011.
- Smith, David I. en Susan M. Felch, *Teaching and Christian Imagination*, Grand Rapids 2016.
- Smith, James K.A., *Desiring the Kingdom. Worship, Worldview, and Cultural Formation*, Grand Rapids 2009.
- Spengler, Oswald, *De ondergang van het avondland. Schets van een morfologie van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam 2017.
- Spijker, W. van 't, *Reformatie en geschiedenis*, Goes 1977.
- Spijker, W. van 't, *Triptiek van de geschiedenis. De verhouding tussen wereld-, heils- en kerkgeschiedenis*, Goes 1981.
- Spijker, W. van 't, *Luther, belofte en ervaring*, Goes 1983.
- Spijker, W. van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1987.
- Stortebeker, Teun, *Als David je vader is. Over problemen door relaties en gezagverhoudingen binnen het gezin*, Heerenveen 2002.
- Svinicki, Marilla en Wilbert J. McKeachie (red.), *McKeachie's Teaching Tips. Strategies, Research, and Theory for College and University Teachers*, Wadsworth 2011.
- Swaab, Dick, *Wij zij ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam 2010.
- Taylor, Charles, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Cambridge 1989.
- Taylor, Charles, *A Secular Age*, Harvard 2007 (Nederlandse vertaling: *Een seculiere tijd*, Rotterdam 2010).
- Thate, M.J., K.J. Vanhoozer, C.R. Campbell (red.), *"In Christ" in Paul. Explorations in Paul's Theology of Union and Participation*, Tübingen 2014.

- Toes, R., *De toets der kritiek. Het reformatorisch voortgezet onderwijs en de overheidsvernieuwingen (1970-2005)*, Apeldoorn 2015.
- Veenhof, Jan, *De kracht die hemel en aarde verbindt. De identiteit van de Geest van God als relatiestichter*, Zoetermeer 2016.
- Versluis, Arie, *The Command to Exterminate the Canaanites. Deuteronomy 7*, Leiden 2017.
- Vervae, Ewald, *Basisonderwijs zonder basis*, Rotterdam 2016.
- Visser, G., *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*, Amsterdam 2009.
- Vlastuin, W. van, *Word vernieuwd. Een theologie van persoonlijke vernieuwing*, Kampen 2011.
- Vlastuin, W. van, 'The promise of *unio mystica*. An inquiry into the functioning of a spiritual-theological concept in the Heidelberg Catechism', in: A. Huijgen en E.A. de Boer (red.), *Spirituality of the Heidelberg Catechism*, Göttingen 2015, 168-185.
- Vlastuin, W. van, *Opgewekt met Christus. Het christelijke leven vanuit de opgestane Levensvorst*, Apeldoorn 2016.
- Vlastuin, W. van, 'Evidentialistische apologetiek', in: H.A. Bakker, M.J. Kater en W. van Vlastuin (red.), *Verantwoord geloof. Handboek christelijke apologetiek*, Kampen 2017, 197-218.
- Vlastuin, W. van, 'Orthopraxe apologetiek', in: H.A. Bakker, M.J. Kater en W. van Vlastuin (red.), *Verantwoord geloof. Handboek christelijke apologetiek*, Kampen 2017, 158-177.
- Vlastuin, W. van, 'Van ecclesiologie naar ethiek. De relevantie van het katholiciteitsbegrip van Cyrillus', in: A. Huijgen, E. Peels en C.J. Smits (red.), *Schuld & vrijheid. Opstellen aangeboden aan prof. dr. G.C. den Hertog*, Zoetermeer 2017, 294-304.
- Vlastuin, W. van, 'Maakt de Geest onaards?', *Reformatorisch Dagblad* 19 mei 2018.
- Vonk, G., 'De rol van de schoolleider bij onderwijsvernieuwingen', *de Reformatorische School* 45/3 (2015), 10-13.
- Vos, A., 'Het wonder', in: H.A. Bakker, M.J. Kater en W. van Vlastuin (red.), *Verantwoord geloof. Handboek christelijke apologetiek*, Kampen 2017, 480-490.
- Wisse, Maarten, 'Christus in het midden. Identiteit en pluraliteit

- in het reformatorisch onderwijs', in: John Exalto (red.), *De multiculturele refoschool. Het reformatorisch onderwijs en de uitdaging van het pluralisme*, Apeldoorn 2017, 215-223.
- Wisse, Maarten, 'Het tegoed van de antropologie van Augustinus voor de hedendaagse gereformeerde pedagogiek', <https://www.driestar-educatief.nl/medialibrary/Driestar/Kennisontwikkeling/Netwerk%20PTO/Lezing-Maarten-Wisse-mensbeeld-Augustinus.pdf> (bezocht 20 juli 2018).
- Wolterstorff, Nicholas P., *Educating for Life. Reflections on Christian Teaching and Learning*, Grand Rapids 2002.
- Wolterstorff, Nicholas P., *Educating for Shalom Essays on Christian Higher Education*, Grand Rapids 2004.
- Wright, Tom, *New Tasks for a Renewed Church*, Londen 1992.
- Zonderop, Yvonne, *Ongelofelijk. Over de verrassende comeback van religie*, Amsterdam 2018.

